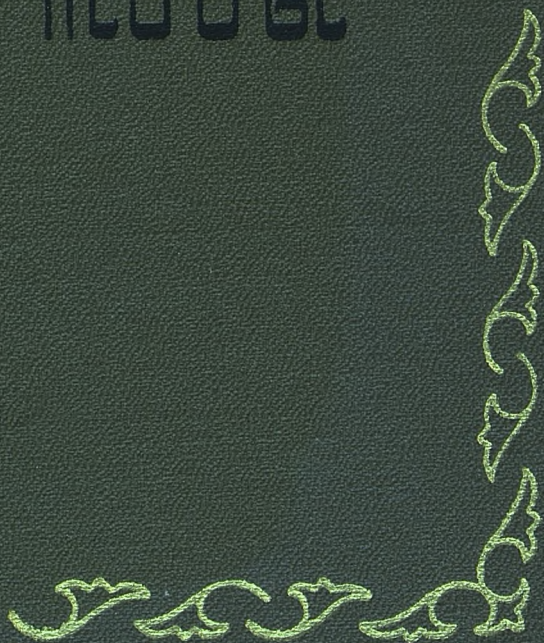

А 2004
3778к

О. НАҚЫСБЕКОВ

Қазақ
тілінің
оңтүстік
говорлар
тобы

ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ
ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

О. НАҚЫСБЕКОВ

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ
ОҢТҮСТІК ГОВОРЛАР
ТОБЫ

Қазақ ССР-інің «ҒЫЛЫМ» баспасы

АЛМАТЫ — 1982

Нақысбеков О. Қазақ тілінің оңтүстік говорлар тобы. — Алматы: Ғылым, 1982. — 168 б.

Бұл еңбек Қазақстанның оңтүстік-шығыс облыстарындағы және солармен іргелес, шектес туысқан одақтас республикаларда тұратын қазақ тілінің говорларын зерттеуге арналған. Осы өңірден жиылған тіл ерекшеліктерін басқа говорлармен және әдеби тілмен салыстыра отырып, бай материал негізінде оңтүстік говорлар тобына тән негізгі өзгешеліктерге толық талдау жасалып, ғылыми классификация беріледі. Осындағы қазақтар тілінің өзбек, ұйғыр, қырғыз, тәжік тілдерімен қарым-қатысы жайлы қызықты деректер келтіріледі.

Кітап тіл мамандарына, мұғалімдер мен студенттерге және тіл саласында ізденушілерге арналған.

Ж а у а п т ы р е д а к т о р

Қазақ ССР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі,
профессор ҚАЙДАРОВ Ә. Т.

Н $\frac{70101-119}{407(05)-82}$ 138.82.4602000000

©Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы, 1982 ж.

ҚІРІСПЕ

Қазақ тіл білімінің жас саласы деп айтылып жүрген диалектологияның зерттелуіне де бұл күнде қырық жылдан артық уақыт өтті. Осы мерзім ішінде Қазақстанның түкпір-түкпіріндегі аудандарға және республикадан тыс жерлерге де сан алуан диалектологиялық экспедициялар ұйымдастырылып, жергілікті халық тілі жайлы қызықты деректер жиылып, жүздеген мақалалар, том-том кітаптар, монографиялар жарық көрді. Осының бәрі гүлденген Советтік дәуірдегі қазақ тіл білімі, соның ішінде диалектология саласындағы жетістіктеріміз еді.

Диалектология жайында жазылған еңбектердің дені жеке ауыл, адамдар немесе бірнеше аудан не жеке облыс көлеміндегі тұрғындар тілін, жеке говорларды сипаттауға арналған болатын. Ал ірі-ірі региондарды зерттеу соңғы жылдарда қолға алынды. Ондай еңбектер қатарына Қазақстанның шығыс және батыс говорлар тобына арналған монографияларды атауға болады. Тіл ерекшелігі жағынан ең айқын, анық аңғарылатын, басқа халықтармен көбірек араласып, қарым-қатысы мол болған өлкенің бірі — республикамыздың оңтүстік өңірі, қазақ тілінің оңтүстік говорлар тобы. Осы соңғы аталған говорлар тобының өзіндік ерекшеліктерін, қазақ тілінің басқа говорларынан айырмашылықтарын, сондай-ақ олардың бір-біріне ортақ құбылыстарын және әдеби тілге қарым-қатысын анықтаумен бірге аталған говорлар тобына ғылыми классификация жасау еді.

Бұл жұмысты орындау кезінде біз Қазақстанның оң-

түстік облыстарындағы және сонымен шектес республикадан тыс жерде тұратын қазақтар тілі жайында жиылған материалдарды түгел сүзіп, сұрыптап шығып, жазылған еңбектерді жинақтап, жиырма жылдан астам диалектологиялық, этнографиялық экспедицияларға қатысып, өзіміз жинаған материалдармен толықтырдық. Көп жылғы ізденіс, зерттеулердің негізінде осы еңбек жазылып отыр. Экспедиция кезінде ел аузында сақталған халық тарихына, әдет-ғұрпына, салт-санасына және ауыз әдебиетіне байланысты қыруар материалдар жиналды. Қітап көлемі көтермейтіндіктен оларды енгізуге мүмкіндік болмады.

Оңтүстік говорлар тобы лингво-географиялық тұрғыдан зерттелсе де, үш жүзге жуық жасалған карталарды да енгізуге мүмкіндік болмады. Оңтүстік өңірдің диалектологиялық атласын жасау келешектің ісі болғандықтан, кейбір құбылыстарды сөз еткенде жасалған картаға сүйеніп олардың таралу шегін атап өтумен шектелдік.

Бұрын-соңды қазақ диалектологиясы жайында жарық көріп жатқан еңбектерде осы пәннің зерттелу тарихы, ол жайында болған дискуссиялар, қазақ тілі говорларын топтастырудағы көзқарастар жайында барынша мол айтылғандықтан, ол мәселеге көп тоқталмай, оңтүстік говорлар тобының зерттелу тарихына баса назар аудардық.

Зерттеліп отырған өңірді мекендеген халықтар, рутайпалар тарихы жайлы Н. Аристов, И. Бичурин, Ш. Уәлиханов, В. В. Бартольд, А. Н. Бернштам, Ә. Марғұлан, П. Н. Кожемяко, С. Аманжолов, К. Әкішев, Қ. М. Байпақов, Л. Б. Ерзакович, В. В. Востров, М. С. Мұқанов тәрізді тарихшылар, археологтар, этнографтар, тілшілер, тағы басқа ғалымдар еңбектерінде, соңғы жылдары жарық көрген бес томдық Қазақ ССР тарихында жеткілікті айтылғандықтан әрі кейбір мәселелер жайында тарихи жағы сөз болатындықтан тарихи-этнографиялық шолуды жеке тарау етіп беруді артық санадық.

Сөз соңында автор осы еңбектің жақсы шығуына құнды кеңесін беріп, редакциялық басшылық еткен Қазақ ССР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, филология ғылымдарының докторы, проф. Ә. Т. Қайдаровқа, бөлімде тақырыпқа ғылыми басшылық жасап,

жәрдем көрсеткен филология ғылымдарының докторы, проф. Ш. Ш. Сарыбаевқа, осы жұмысты талқылауға қатысып құнды пікір айтқан филология ғылымдарының докторы Ә. Нұрмағанбетов пен филология ғылымдарының кандидаты С. Омарбековке және көп жылғы экспедициялар кезінде уақыттарын бөліп әңгімелесіп, мәлімет берген ауыл ақсақалдары мен замандастарға шын ниетімен ықылас білдіріп, алғыс айтады.

* * *

Қазақ тілінің оңтүстік говорлар тобы республикамыздың оңтүстік және оңтүстік-шығыс өңіріндегі Талдықорған, Алматы, Жамбыл, Шымкент, Қызылорда (Шығыс жағындағы бірнеше аудандар), Өзбек ССР-інің түстік жағындағы Ташкент, Бұхара облыстарындағы және Тәжік ССР-індегі қазақтар тұратын аудандар территориясын қамтиды. Осындағы тұрғындар этникалық құрамы жағынан әр түрлі болғанмен, тіл ерекшеліктері жағынан ортақтық басым болғандықтан, бұлар оңтүстік говор тобы негізінде қаралып отыр.

Қолда бар материалдарды сұрыптап әр говордың өзіне тән фонетикалық, грамматикалық, лексикалық ерекшеліктерін ескергенде, оңтүстік өңірдегі тұрғындар тілін мына төмендегі говорларға бөліп қарастыруға болады. Олар: 1) Жетісу говоры. Қамтитын территориясы — Алматы, Талдықорған облыстарының аудандары; 2) Шу говоры. Бұған Жамбыл облысының территориясы кіреді; 3) Шымкент говоры. Бұл осы аталған облыс көлемін қамтиды; 4) Қызылорда говоры. Бұл Қызылорданың күншығысынан бастап Түркістанға дейінгі Сыр бойын қамтиды; 5) Ташкент говоры. Бұған Өзбек ССР-інің оңтүстігіндегі Ташкент, Бұхара облыстарындағы қазақ аудандары кіреді; 6) Тәжік говоры. Бұған Тәжік ССР-індегі қазақтар мекендеген аудандар кіреді.

* * *

Қазақ тілінің оңтүстік говорлар тобын зерттеу басқа говорларға қарағанда ертерек қолға алынды. Проф.

С. Аманжолов 1934 жылы ҚазПИ-де¹ сабақ беріп жүргенде Қазақстанның түкпір-түкпірінен келген студенттердің сөйлеу тіліндегі айырмашылықтарға алғаш рет назар аударады. Студенттерге тапсырма беріп, Алматы маңынан материал жиғызып, бұл өңірдегі тұрғындар тілінің Қазақстанның басқа жерлерінен айырмасы бар екеніне көзі жетеді. Содан былай жергілікті тіл өзгешеліктеріне ерекше көңіл бөле бастайды.

Ал шын мәнінде, тұңғыш рет жергілікті тіл ерекшеліктерін жиюға арналған экспедиция 1937 жылы ұйымдастырылады. Осы жылғы әр жерге жіберілген үш экспедицияның екеуі республикамыздың оңтүстік өңіріндегі тұрғындар тілін зерттеуге арналған болатын. Осы алғашқы экспедицияның бірі академик І. Кеңесбаевтың басқаруымен Алматы облысының Кеген, Нарынқол аудандарындағы тұрғындар тілінен материал жиыды². Ал екінші экспедиция Шымкент облысының Мақтаарал ауданына жіберілді. 1939—1940 жылдары Қызылорда облысының Шиелі, Жамбыл облысының Сарысу аудандарынан материал жиылды. Ал 1944 жылдан бастап жергілікті тіл ерекшеліктерін жинауға Ж. Досқараев қатысады. Жуалы, Түлкібас, Луговой, Ақсу, Қоғалы, Қаратал аудандарына экспедициялар ұйымдастырылады.

1948—1953 жылдары Ж. Досқараевтың басқаруымен үш экспедиция ұйымдастырылып, Қызылорда облысының Арал, Қармақшы, Тереңөзек, Алматы облысының Шелек, Іле, Еңбекшіқазақ аудандарындағы тұрғындар тілі зерттеледі. Оған М. Рашев, Ә. Бөрібаев, Р. Дүйсенғалиевтар қатысады. 1955 жылдан бастап жергілікті тіл ерекшеліктерін зерттеуге арналған экспедициялар жиілей түседі. Шу бойы тұрғындарының тілі жеке зерттеу объектісі болумен байланысты біздің тарабымыздан үш жыл қатарынан Қордай, Мерке, Луговой, Шу, Мойынқұм аудандары мен Қырғызстан территориясындағы құрамалар тілінен материал жиылды. Осы жылдары Алматы облысының Кеген, Нарынқол, Жамбыл ауданда-

¹ Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-Ата, 1959, с. 156.

² Сарыбаев Ш. Ш. Состояние изучения казахских говоров. — В кн.: Развитие казахского советского языкознания. Алма-Ата, 1980, с. 108—122.

рындағы тұрғындар тіліне зерттеулер жүргізілді. Оған Ж. Болатов, Ә. Құрышжанов, Ә. Болғанбаев, А. Әбдірахмановтар қатысты. Жыл сайын Қазақстанның басқа аудандарымен бірге оңтүстік өңірге де экспедиция ұйымдастырылып жатты. Шымкент облысындағы аудандарға Ж. Досқараев бастап барып жүрді. Әсіресе оңтүстік облыстардың диалектологиялық атласын түзуге байланысты осы өңірге бару жиілей түсті. Бұл экспедицияларға Ш. Сарыбаев, Ж. Болатов, Ә. Нұрмағамбетов, С. Омарбеков, Қ. Айтазиндер қатысты. Сонымен бірге республикадан тыс жерлердегі қазақтар тілі де зерттеле бастады. Ю. Авдувалиев, Т. Айдаровтар Өзбекстандағы қазақтар тіліне зерттеулер жүргізді. 1975, 1976, 1978 жылдары С. Омарбеков, О. Нақысбеков, Ф. Сағындықова, А. Османовалар Тәжік ССР-індегі қазақтар тілінен материал жиып келді. 1977 жылы Талдықорған облысы тұрғындары тілін зерттеу үшін комплекс экспедиция ұйымдастырылып, оған А. Махмұтов, Е. Қойшыбаев, Ә. Нұрмағамбетовтер қатысты. Осы еңбек авторы 1955 жылдан бастап отызға жуық диалектологиялық экспедицияларда болып, Талдықорған, Алматы, Шымкент, Қызылорда, Жамбыл облыстары мен Өзбекстан және Тәжікстандағы қазақтар тілінен материал жиып, оңтүстік говорлар тобының және СССР-дегі түркі тілдерінің диалектологиялық атласын жасауға қатысты.

Бөлімде сақталған диалектологиялық экспедициялар туралы мәліметтерге қарағанда, Ж. Досқараевтың 1946 жылы «Краткий очерк о южном диалекте казахского языка» атты алғашқы мақаласы жарияланғанда, Алматы, Жамбыл, Талдықорған, Шымкент, Қызылорда облыстарына тоғыз рет экспедиция ұйымдастырылып, оның он алты ауданы қамтылады. Ал 1948 жылы С. Аманжолов диалектологиядан докторлық диссертация қорғап, «Об основных проблемах казахской диалектологии» атты мақаласы жарық көргенде, жоғарыда аталған облыстарға он бір рет экспедиция ұйымдастырылып, жиырма бір ауданы ғана қамтылған екен. Ж. Досқараев пен С. Аманжоловтың қазақ тілінің оңтүстік диалектісі жайлы жасаған тұжырымдары осы материалдар негізінде айтылған болатын. Жергілікті тіл ерекшеліктерін зерттеу алғаш қолға алына бастаған кезде барлық аудандардан материал жию мүмкіндігі әлі туған жоқ еді. Оңтүстік

облыстардағы және онымен шектес туысқан республикалардағы қазақтар тілін молырақ зерттеп бармаған аудандарды түгелірек қамту, оңтүстік өңірдің регионалдық атласын жасау, мақалалар, монографиялар жазу соңғы жылдардың үлесіне тигенді.

Оңтүстік өңірге ұйымдастырылған көп жылғы диалектологиялық экспедициялардың нәтижесінде мақалалар, кейбір еңбектер де жарық көре бастады. Ондай алғаш рет жарияланған еңбектің бірі — Жетісу халқының ауыз тіліндегі қолданылып жүрген аффрикат *ч, ж* дыбыстары туралы жазылған М. Нүсіповтің мақаласы. Бұдан кейінгі кезде диалектология жайында көбірек жазып өнімді еңбек еткен Ж. Досқараев. Ғалымның жоғарыда келтірілген 1946 жылғы мақаласынан соң Арыс говорының лексикалық ерекшеліктеріне, сөз тұлғаларына, сөз тіркестеріне, оңтүстік өңірдегі тұрғындар тіліндегі кейбір дыбыстық ерекшеліктерге арналған және құрама говор туралы бірнеше мақалалары баспа бетінде жарияланады. Жергілікті тіл ерекшеліктерін зерттеуге жіберілген басқа да ғалымдар өз аңғарғандарын жазып отырды. Олар — Ұзынағаш экспедициясы туралы Ж. Болатовтың, Жамбыл облысы Жамбыл ауданындағы жергілікті ерекшеліктер жайындағы Ә. Нұрмағамбетовтың, Нарынқол, Кеген тұрғындары тілі жөніндегі Ә. Құрышжановтың, Еңбекшіқазақ тұрғындары туралы Х. Кәрімовтың, жергілікті тіл ерекшеліктеріне байланысты кісі аттары жайындағы Т. Жанұзақовтың және оңтүстік қазақтары тіліндегі кейбір ерекшеліктер жөніндегі А. Ибатовтың мақалалары. Осы жылдары Шу бойы қазақтары тіліндегі лексикалық, фонетикалық ерекшеліктер жайлы мақалалар да жарық көрген еді. Сонымен қатар республикалардан тыс жерлердегі қазақтар тілі жайлы да зерттеулер жүргізіліп жатты. Өзбекстандағы қазақтардың тілі жөнінде Т. Айдаровтың бірнеше мақалалары, Ташкент маңындағы қазақтар тіліне өзбек тілінің әсері жайлы Ю. Авдувалиевтің, С. Омарбеков пен Н. Жүнісовтің және Тәжікстандағы қазақтар тілі жайында жазылған Ф. Сағындықованың мақалалары жарық көрді. Сондай-ақ Өзбекстандағы қазақтар тілі туралы Т. Айдаровтың «Қазақ тілінің лексикалық ерекшеліктері» (1975), «Лингвистикалық география» (1977) деген атпен екі кітабы шықты.

Қазақ тілінің оңтүстік говорлар тобына кіретін кейбір региондар жеке зерттеу объектісі болып диссертациялар жазылды. Олардың бірі — 1946 жылы «Оңтүстік диалектінің кейбір ерекшеліктері» деген тақырыпта жазылған Ж. Досқараевтың жұмысы. Бұдан кейінгі жылдары Шу³, Қызылорда⁴, Тамды⁵, Ташкент⁶ говорлары жөнінде кандидаттық, ал Өзбекстандағы қазақтар тілінің лексикасы⁷ жайлы докторлық диссертация жазылды.

Біз жоғарыда оңтүстік говорлар тобының жеке мәселелеріне немесе жеке говорларына арналған зерттеулерге тікелей қатысы бар мақалалар мен еңбектерді атап өттік. Енді осымен қатар тек оңтүстік говорларды ғана бөліп айтпай жалпы қазақ диалектологиясының проблемалық мәселелерін көтеріп жазылған жұмыстар да, зерттеліп отырған өңірге қатысты пікірлер айтылған еңбектер аз емес. С. Аманжолов, Н. Сауранбаев, Ж. Досқараев, Ш. Сарыбаев, Ғ. Қалиевтардың диалектология жайында жазған қайсыбір еңбектерін алсаңыз да, оңтүстік өңірдегі тұрғындар тілінің ерекшелігі жайында тоқталмай кеткен емес. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктеріне, соның ішінде оңтүстік өңірдегі тұрғындар тіліне байланысты өзгешеліктер жайындағы айтылған пікірлерді акад. І. Кеңесбаев, М. Балақаев, А. Ысқақов, Ғ. Мұсабаев, Ә. Қайдаров, т. б. ғалымдарымыздың да еңбектерінен кездестіреміз.

Қазақ тілінің диалектісін топтастырғанда, республикамыздың оңтүстік өңіріндегі Алматы, Жамбыл, Шымкент облыстары және Қызылорда облысының оңтүстік шығысы мен Талдықорғанның оңтүстік-батысындағы ау-

³ *Накисбеков О.* Языковые особенности казахов Чуйской долины. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1963.

⁴ *Бектуров Ш.* Қзыл-Ординский говор казахского языка. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1968.

⁵ *Айдаров Т.* Языковые особенности казахов Тамдинского района Узбекской ССР. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ташкент; Алма-Ата, 1967.

⁶ *Абдувалиев Ю.* Фонетико-морфологические особенности Ташкентского говора казахского языка. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1967.

⁷ *Айдаров Т.* Ареальная характеристика диалектной лексики казахских говоров Узбекистана. Автореф. дис. ... докт. филол. наук. Алма-Ата, 1980.

дандарды мекендейтін тұрғындар тілін оңтүстік диалектісіне жатқызды. Бұл регионды С. Аманжолов, Ш. Сарыбаев оңтүстік диалектісі деп атаса, Н. Сауранбаев пен Ж. Досқараев оңтүстік-шығыс говорлар тобы деп атады. Мұнда өзгешелік тек атауында ғана болмаса, қамтитын территориясында айырмашылық жоқ. Ал, шын мәнінде, кейінгі жылдары жиналған материалдарға жүгінсек, оңтүстік өңірге тән деп санайтын фонетикалық, грамматикалық, лексикалық өзгешеліктердің таралу шегі кеңейе түседі, қамтитын аудан территориясы ұлғая түседі. Диалектологиялық экспедициялар кезінде жиылған деректерге қарағанда, жоғарыда аталған облыстардағы тұрғындар тіліндегі өзгешеліктер Өзбекстан мен Тәжікстанда тұратын қазақтар тіліне де тән екені дәлелденіп отыр. Сондықтан біз оңтүстік говорлар тобы дегенде Тәжікстан және Өзбекстанның оңтүстік облыстарындағы қазақтар тілін де оңтүстік говорлар тобы негізінде қарастырамыз.

Бірінші тарау

ФОНЕТИКАЛЫҚ ЕРЕҚШЕЛІКТЕР

Оңтүстік говорлар тобына ортақ фонетикалық ерекшеліктер

Оңтүстік говорлар тобында әдеби тіл нормасынан ауытқып өзгешеленетін неше түрлі диалектілік құбылыстар бар. Сол құбылыстары арқылы зерттеліп отырған өңір тілі қазақ тілінің басқа говорларынан да ерекшеленеді. Сан жағынан алып қарағанда, ең молы да, көбі де лексика саласында болғанмен, фонетика жүйесінде өзін танытатын құбылыстар аз емес.

Қазақ тілінің говорларында байқалатын дыбыстық ерекшеліктердің таралу шегі, қолдану аясы жағынан біркелкі деп қарауға болмайды. Кейбір құбылыстар жүйелі түрде жұмсалып, кең аумақты құбылыс болып саналса, бірқатары азғана жерді жеке облыс не аудан шеңберінде айтылатын тар аумақты, шағын көлемді өзгешеліктер.

Оңтүстік говорлар тобында кең тараған, сипатты фонетикалық құбылыстың біріне әдеби тілдегі *д* орнына үнді *л* дыбысының жұмсалуды жатады. Бұл қарапайым, кездейсоқ құбылыс емес, қазақ говорларының екі ірі топқа бөлінетіндігін анықтайтын белгілердің бірінен саналады. Қазіргі кездегі диалектологиялық атласқа байланысты жүргізілген жұмысқа қарағанда, бұл ерекшеліктің Қазақстанның оңтүстік облыстарындағы тұрғындар тілінде жүйелі түрде қолданылып отырған құбылыстың бірі екенін танытып отыр. Демек, Қазақстан территориясын *д*-шыл, *л*-шыл говорлар тобы немесе диалект деп бөлуге лайық басты құбылыс екенін көрсетті.

Мұрын жолды *н, ң* дауыссыздарынан соң келетін *д* дыбысы айтылатын жерде әдеби тіл нормасынан ауытқып, *л* қолданылып, маңдай орнына *маңлай*, таңдай орнына *таңлай* болып айтылып отыр.

Диалектологиялық атласқа арналған сұраулықта *д/л* құбылысының таралу шегін анықтау үшін *маңлай//маңдай, таңлай//таңдай, теңлік//теңдік, түңлік//түндік, саңлақ//саңдақ; шаңлақ//шаңдақ, тыңлау//тыңдау, өңлеу//өңдеу, аңлу//аңду, аңла//аңда, мұңлас//мұңдас және тірілей//тірідей, ақшалай//ақшадай*, т. б. сөздердің таралу шегін, қолдану аясын анықтау берілген болатын. Зайсаннан Арал теңізіне дейінгі картаға белгіленген 203 елді пункттің барлығына дерлік бұл сөздерде *д* орнына *л*-дың қосылып айтылуы таралған. Мұндағы *теңлеу, аңлу, маңлай, таңлай, өңлеу, тыңлау, мұңлас, түңлік*, т. б. 170-пунктте бірдей *л* арқылы айтылып, Семей, Шығыс Қазақстан территориясында *д* арқылы қолданылып, Талдықорғанның шығысындағы Алакөл, Андреев аудандарында *д* мен *л* айтылатын сөз қатар қолданылатындығы анықталған. Аталған құбылыстар Өзбекстан қазақтары тіліне де, соның ішінде Ташкент төңірегіндегі тұрғындарды да қамтиды. Осының өзінен де *д* орнына *л*-дың жұмсалыуының оңтүстік говорларды айрықша бөліп тұратын ерекшелік екенін аңғартады. Аталған құбылыс жайында басты өзгешеліктің бірі ретінде диалект жайында монография, мақала жазған С. Аманжолов, Н. Сауранбаев, Ж. Досқараев, Ш. Сарыбаев, т. б. ғалымдарымыздың еңбектерінде танылған болатын.

Диалектология бөлімінде жиналған әрі зерттеліп монография мақала түрінде шыққан еңбектерде берілген материалдарға қарағанда, үнді *ң* дыбысынан соң *д* орнына *л* дауыссызының қолданылуы мына сөздерде кездеседі екен: *аңлу — аңду, аңлау — аңдау, таңлай — таңдай, тыңлау — тыңдау, теңлік — теңдік, теңлеу — теңдеу, таңлаулы — таңдаулы, түңлік — түндік, маңлай — маңдай, маңлайша — маңдайша, мұңлас — мұңдас, оңлы — оңды, өңлі — өңді, өңлеу — өңдеу, шаңлақ — шаңдақ, шаңлату — шаңдату, шыңлау — шыңдау, саңлақ — саңдақ, кеңлік — кеңдік, көңлі — көңді (жер), қоңлы — қоңды.*

Қазақ тілі говорларында кездесетін осы құбылыс жайында яғни *ңд* немесе *нл* тіркестерінің қайсысы бұ-

Оңтүстік облыстарда	Ұйғыр тілінде	Өзбек тілінде	Қазақ әдеби тілінде
анлау	анланмақ	англамок	аңдау
аңлу	аңлимақ	—	аңду
маңлай	маңлай	манглай	мандай
оңлы	—	онгли	оңды
теңлік	тәңләшма	тәнглик	теңдік
маңлайша	маңлай	—	мандайша
түңлік	түнлүк	—	түңдік
мұңлы	мұңлүк	мүңгли	мұңды
шаңлату	чаңлатмақ	—	шаңдату
өңлі	өңлүк	—	өңді
кеңлік	кәңлик	кенглик ²	кендік
тыңлау	тиңла	—	тыңдау
алал	һалал ¹	—	адал

рын, көне деген мәселе төңірегінде біраз айтылған пікірлер де жоқ емес. Проф. С. Аманжоловтың пікірі бойынша оңтүстік өңірдегі тұрғындар тіліндегі *н*, *ң*-нен соң *л* дыбысының тіркесіп келуін көрші ұйғыр, өзбек тілдерінің әсерінен деп қарайды³. Проф. Н. Т. Сауранбаев көне жазу ескерткіштерінің материалдарына сүйене отырып, *н*, *ң-нің* сонынан *л* дыбысының қолданылуы көне, ертеден келе жатқан құбылыс екенін дәлелдейді⁴. Филология ғылымының кандидаты Ж. Досқараевтың пікірі де, бұл құбылыстың көне екенін, оның қазақ құрамына кіретін қаңылы, үйсін тайпалар тіліне тән құбылыс екенін нақты материалдармен дәлелдейді⁵. Соңғы кезде тектес тілдермен ортақ құбылыстарға зерттеу жүргізген С. Омарбеков те⁶, осы құбылыстың таралу шегінің Ұлы жүз

¹ Русско-уйгурский словарь. М., 1956; Уйгурско-русский словарь. Алма-Ата, 1961.

² Узбекско-русский словарь. М., 1959.

³ Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-Ата, 1959, с. 240.

⁴ Сауранбаев Н. Т. Диалекты в современном казахском языке. — Вопросы языкознания, 1955, № 5.

⁵ Досқараев Ж. Кейбір фонетикалық құбылыстар жайында. — Қытапта: Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері. Алматы, 1963, 5-шығыуы, 146-б.

⁶ Омарбеков С. Халықтық тіліміздегі тектес тілдермен ортақ құбылыстар. Алматы, 1978, 134-б.

тайпаларының ежелгі және қазіргі қонысының этнографиялық шегімен көп ретте дәл келуін ескере отыра көне ру-тайпалы белгі деп қарайды.

Көне жазу ескерткішінің материалдары бұл ерекшеліктің көне құбылыс екенін дәлелдей түседі. Оған Тоньюкүк, Құл-тегін, Құдатқу-білік ескерткіштерінен, одан кейінгі қыпшақ жазу ескерткішінен және Махмуд Қашқари сөздігінен де көптеп мысал келтіруге болады.

Оңтүстік өңірге тән фонетикалық ерекшеліктің бірі— *ж* дыбысының орнына *й*-дың қолданылуы. Әдетте бұл құбылыс бір сөз ішінде емес, екі сөз арасында болатын өзгешелік. Диалектологиялық атластың сұрағында берілген *қай жақ, қай жер, бұл жақ, бұл жер, сол жақ, сол жер, бара жатыр, келе жатыр* деген сөздердегі, екінші сөздің басындағы *ж*-ның өзгеріп, *й* болып айтылу — осы өңірдегі қазақтар тіліне тән өзгешелік болып саналады.

Диалектологиялық атласқа байланысты зерттеу жүргізіп, осы құбылыстарды картаға түсіргенде, оңтүстіктің көп жерінде *ж* орнына *й* қолданылатыны анық болып отыр. Атап айтқанда Талдықорғанның Панфилов ауданынан бастап, Алматы (Балқаш ауд. басқасы), Жамбыл, Шымкент, Ташкент, Қызылорда облыстарында *қайақ, қайер, бүйер, сөйер, сойақ, барайатыр, келейатыр, бұйақ* болып *й* арқылы айтылып отыр. Ал Талдықорғанның Киров, Кербұлақ ауданынан Шығысқа жүрген сайын *й*-дың айтылуы кеміп, *ж*-дан басталады. Сондай-ақ бұл құбылыс Арқа қазақтарымен шектескен оңтүстіктің Созақ, Жамбылдың Мойынқұм, Талас, Алматының Балқаш аудандарында *ж* арқылы немесе *ж, й* екеуі де қатар қолданылуы байқалады.

Сөйтіп, тіл алды *ж*-ның жартылай дауысты *й*-мен алмасуы *қай, ол, сол, бұл* сияқты есімдіктерден соң *жақ, жер* сөздері келгенде және көсемше формадағы *бара, келе, әкеле* етістіктері тіркескен *жатыр* көмекші етістігінің басындағы *ж* дауыссызы *й*-ге айналады. Енді осыған бірер мысал келтірейік. Мысалы: *мен сенімен сөйерде табысамын. Жер ортасы қайер екен. Бұйақтың қысы бір жылы қатты болды. Сойағын көп ойладық. Ренкің кімге ұқсап барайатыр. Жолда келайатын бір тауға кезігеді*, т. т.

Диалектологиялық зерттеулерге қарағанда, аталған құбылыстың жиірек қолданылуы оңтүстіктегі ұйғыр, өз-

бек халықтарымен көршілес отырған жерде молырақ ұшырайды.

Енді осы келтірілген мысалдарды ұйғыр, өзбек тілдерімен салыстырып көрейік.

Оңтүстік говорлар тобы	Өзбек тілі	Ұйғыр тілі	Әдеби тілде
бүйер бүйерде бұйаққа қайерде қайерге қайақта қайаққа	буер буерде буетқа каерда қаерга каекда қаекқа ⁷	буйәр буйәрдә буйақ кәйәрдә кәйәргә қайақта қайаққа ⁸	бұл жер бұл жерде бұл жаққа қай жерде қай жерге қай жақта қай жаққа

Осы келтірілген мысалдардан көрші түркі тілдерінде де осы тіркескен сөздер компоненті бірігіп кетіп, кейбір дыбыстар фонетикалық дербестігінен айырылып отырғанын көреміз. Ж-ның й-ге айналып, тіркескен сөздердің бірігіп, бір дыбыстан екіншіге ауысуы екі тілге де ортақ қасиет болғандықтан, оңтүстік облыстардағы тұрғындар тілінде ғана кездесіп, Қазақстанның орталық, батыс аудандарында ұшырамағандығына қарап, аталған өзгешеліктер көрші ұйғыр, өзбек тілдерінің әсерінен туды деп айтуға үлкен негіз бар.

Оңтүстік говорлар тобына тән тағы бір дыбыстық ерекшелікке тіл арты дауыссыздарының қолданылуына байланысты өзгешеліктер жатады. Әдеби тілімізде сөз ортасында не соңында тіл арты қ, ғ, тіл ортасы к, г дауыссыздары сақталмай айтылады. Ал оңтүстік өңірдегі тұрғындар тілінде, бұның керісінше, бұл дыбыстар сақталып айтылады. Оңтүстік алқаптағы бұл дыбыстар мына төмендегі сөздерде *егер* — ер, *бігіз* — біз, *еге* — ие, *құмған* — құман, *суғару* — суару, *шаңғарақ* — шаңырақ; *ештеңке* — ешдеме; *бірдеңке* — бірдеңе, *дәнеңке* — дәнеңе, *аңызғақ* — аңызғақ, *сүгірет* — сурет, *сапалық* — сапалы, *түрпік* — түрпі, *тірік* — тірі, *реңкі* — реңі, *түрлік* — түрлі, *шылғи* — шілі; *ұруқ* — ру жоғарыда аталған дыбыстардың сақталып айтылатыны белгілі болып отыр. Бұл

⁷ Узбекско-русский словарь. М., 1959, с. 88, 598.

⁸ Русско-уйгурский словарь. М., 1956, с. 12, 38, 19.

аталған сөздер жалпы оңтүстіктегі өзгешеленіп келетіндері. Бұлардың бірқатары аталған алқаптың кейбір облыстарында жиі айтылса; екіншісі басқа облыстарда қолданылады. Бұған бірер мысал келтірейік: *Шаңғарағын көтеріп жатыр. Қара құмған чойыннан жасалатын. Үйдің егесі кіріп келді. Егін суғаруға кетті.*

Диалектологиялық атласқа таралу шегін анықтау үшін *кигіз//киіз, егер//ер, бігіз//біз, еге//ие, құмған//құман, суғару//суару, ештеңке//ешдеңе, аңызғақ//аңызғақ, сүгірет//сурет, шаңғарақ//шаңырақ, бірдеңке//бірдеңе, шылғи//шіли* тәрізді сөздер енген болатын. Бұл құбылыстың таралу шегін анықтағанда, төмендегіше болып отыр.

Киіз//кигіз сөздері де таралу шегі жағынан тек оңтүстік емес, бүкіл Қазақстан территориясын екіге бөліп жататын құбылыс. Мұнда *киіз* түрінде *г* сақталмай, әдеби тіл нормасымен қолданылу картаға түскен оңтүстік-шығыс облыстардың бәрінде қолданылады. Тек қана Қызылорда облысының Жаңақорған ауданында ғана *кигіз* болып айтылады. Ал *киіз* түрінде жұмсалу бүкіл батыс облыстарды қамтиды. *Кигіз* түрінде *г*-нің сақталып қолданылуы орталық-солтүстік облыстардағы тұрғындар тіліне тән қасиет. Оның қолдану жиілігі сонша, сол өңірден шыққан ақын-жазушылардың, тіпті, әдеби тіл негізін қаласқан жазушылар шығармаларынан да жиі ұшыратамыз.

Шаңғарақ//шаңырақ сөздерінің таралу шегін анықтағанда, *ғ*-ның сақталып айтылуын Алматы, Жамбыл, Талдықорған, Ташкент, Шымкент облыстары территориясын қамтиды. Қызылорда жерінде және Шымкенттің біраз жерінде *шаңырақ* болып *ғ* түсіріліп қолданылады. *Аңызғақ, ештеңке, бірдеңке* сияқты сөздердің таралуында да осы көріністі байқаймыз.

Ал *еге//ие, бігіз//біз, егер//ер* сөздердің таралу шегі өзгеше. Мұнда Семей, Талдықорған, Алматы және Жамбыл облысының осы аталған қаласына дейін *ие, біз, ер* түрінде *г* сақталмай айтылса, картаға түскен Ташкент, Шымкент, Қызылорда және Жамбылдың батыс жағындағы аудандарда *г* сақталып айтылып, оңтүстік говорлар тобын екіге жарып отырғанын көреміз.

Демек осы берілген мысалдарға қарағанда, *қ, ғ, к, г*

дыбыстарының сақталып айтылуы оңтүстік облыстарда жиі кездесетін құбылыс екенін аңғарамыз.

Оған Ташкент, Шымкент, Алматы, Жамбыл, Қызылорда облыстарында болып, жиылған материал жайында жазылған еңбектер дәлел.

Ж. Досқараев оңтүстік-шығыс говорларында (оңтүстік говорлар тобы) қ, ғ-ның сақталуын көне, ескіден қалған құбылыс деп санайды. Оған дәлел ретінде осы өңірде кездесетін *сақаяу (сауығу), үрұғ (ұру), суғар (суар), тігірмен//тиірмен (диірмен)* сияқты сөздердің көне орхон-енисей ескерткіштерінде *сағ, урұғ, суғар, тигрмен* түрінде айтылуын тілге тиек етеді. Шын мәнінде, тіліміздегі құбылыстардың сақталуын кездейсоқ құбылыс емес, белгілі тарихи жағдайға не көнеден сақталып келе жатқан құбылыс деп танысақ, бұл ерекшелікті ескіден сақталған өзгешелік деп тану орынды деп білеміз.

Ауыз жолды үнді л дыбысының түсіп қалуы. Оңтүстік говорлар тобында үнді л дыбысының түсіп қалуы жиі байқалады. Қазақстанның басқа облыстарында бірер сөздерде л дыбысының түсіп қалып, ықшамдалып айтылуы байқалғанмен, дәл оңтүстік өңірдегідей көп қолданбайтыны диалектологиялық материалдардан, жазылған еңбектерден мәлім.

Академик І. Кеңесбаев⁹ үнді л дыбысының *ол, сол*, бұл сілтеу есімдіктерінің барлық септіктерінде (мұның, соның, оның; бұған, соған, оған; мұны, соны, оны; мұнда, сонда, онда; бұдан, содан одан; бұнымен (мұнымен), сонымен, онымен), және анықталғыш сөз алдында келгенде (о/л/ кісі, бұ/л/ кісі, со/л/ кісі) түсіп қалуы әдеби тілімізде де кездесіп отыратынын айтқан болатын. Ауызекі тілде де *ал, сол* сияқты етістіктердің соңындағы л түсіп қалып, *алсайшы, болсайшы* орнына *асайшы, босайшы* түрінде айтылатынына назар аударған еді. Бұл тәрізді әдеби тілдегі әрі ауызекі тілдегі өзгешеліктерге қосымша, оңтүстік өңірдегі тұрғындар тілінде л-дың тұрақсыздығының басым екені бірден көзге көрінетіні анық. Осындай л дауыссызының қолданылуындағы тұрақсыздығының оңтүстік жақта көп кездесуіне қарап,

⁹ Кеңесбаев І., Мұсабаев Ф. Қазіргі қазақ тілі. Лексика, фонетика. Алматы, 1975, 243-б.

С. Аманжолов, Ж. Досқараев, Ғ. Мұсабаев, Ш. Сарыбаев, т. б. тіл мамандары бұл ерекшелікті оңтүстік диалектіге тән басты бір құбылыс деп таниды. Кейінгі уақытта шыққан мақала мен монографиялық еңбектерде де аталған құбылыстың оңтүстік өңірге тән екендігін дәлелдей түседі.

Жазылған еңбектерге, жүргізілген зерттеулерге, жиналған материалдарға қарағанда, үнді *л* дыбысы оңтүстік говорлар тобында мына төмендегі орындарда түсіп қалып отырады екен.

Үнді «л» *ол, бұл, сол* сияқты сілтеу есімдіктерінде түсіп қалады. Бұл құбылыстың қазақ әдеби тіліне де, басқа говорларға да ортақ екені жоғарыда айтылған еңбектен мәлім.

Сондай-ақ *ал, бол, кел, қал, сал, әкел* сияқты етістіктердегі *л*-дыбысы тұрақсыз. Ол мына жағдайларда түсіп қалып отырады.

а) Шартты рай формасында айтылғанда: *а(л)са, бо(л)са, ке(л)се, қа(л)са, са(л)са, әке(л)се*. Мысалы: *қазанға не са(л)саң, шөмішке сол ілінеді. Уақытың бо(л)са, келіп кет. Үйде қа(л)са табылар. Үйге дейін әке(л)се болды. Бір жерге ке(л)се, біреу қызырға барам деп айтады.*

б) Көсемше формасында айтылғанда *а(лы)п, бо(лы)п, ке(лі)п, қа(лы)п, са(лы)п, әке(лі)п*. Мысалы: *қонақ ке(л)генде мысықтай, қонып а(л)ған соң арыстандай болады. Тай ақсақ бо(лы)пты. Соны разы қы(лы)п жібердім. Бес жасыңда жетім қа(лы)п, сен қатты жүдедің.*

в) Болымсыз түрде айтылғанда: *а(л)май — алмай, ке(л)мей — келмей, са(л)май — салмай, әке(л)мей — әкелмей, қа(л)май — қалмай, бо(л)май — болмай. Өлөн деген дарымаса бо(л)майды екен. А(л)майын деп едім, қыстап бо(л)мады.*

г) Қалау және бұйрық райдың үшінші жағында айтылғанда: *бо(л)сын — болсын, ке(л)сін — келсін, қа(л)-сын — қалсын, са(л)сын — салсын, әке(л)сін — әкелсін. Мысалы: тез келетін бо(л)сын. Ол кісі кетіп қа(л)-масын.*

д) Қалау райынан кейін көптік жалғау жалғанғанда: *ке(лі)ңдер — келіндер, әпке(лі)ңдер — әпкеліндер. Біраз отын әке(лі)ңдер.*

е) Есімшенің *-ған, -ген* формасының алдында келгенде: *қа(л)ған* — қалған, *ке(л)ген* — келген, *бо(л)ған* — болған, т. б.

Бұл келтірілген мысалдарға қарағанда, үнді *л* дыбысы сөз ортасына келгенде, барлық жағдайда бірдей түсе бермейді. Екі дауысты ортасына келгенде, көбінесе, сақталып айтылады. Ал дауысты мен дауыссыздың ортасына келгенде өзінен соң басқа дауыссыз қатар келгенде *л* түсіп қалып отырады.

Осы іспеттес, *л*-дың түсіп қалуы оңтүстіктегідей жүйелі түрде болмағанмен, бірлі-жарым сөздер төңірегінде қазақ тілінің басқа говорларында да бар екенін көреміз. Қазақ тілінің шығыс говорлар тобында (*әке* — әкел, *ке(л)се* — келсе, *ке(л)сем* — келсем, *кім бі(л)сін* — *кім білсін* деген сөздерде) *л* дыбысының түсуі кездеседі. Қазақ тілінің диалектологиялық атласын жасауға байланысты үнді *л* дыбысының түсуін анықтау үшін *сатамай* (сата алмай), *кеген* (келген), *боған* (болған), *барамай* (бара алмай), *қаған* (қалған), *боса* (болса), *кегесін* жерде (келгесін жерде), *кеген соң* (келген соң), *ылғал* (ылғал) сөздері берілген болатын. Осында *келген, болған* сөздерінің таралу шегін анықтағанда, бұл сөздерде *л*-дың түспей айтылуы шығыста Семейдің Аякөз, Көкпекті, Ақсуат, Шығыс Қазақстанның Зайсан, Күршім, Мақаншы аудандары мен Қызылорда қаласының батыс жағындағы елді пункттерде екен. Ал қалған Талдықорған, Алматы, Жамбыл, Шымкент, Ташкент облыстары және Қызылордаға дейінгі аралықта *л* түсіп *кеген, боған* болып ықшамдалып, әдеби тілден және басқа говорлардан өзгешеленеді.

Мұнда *ылғал//ылғал* сөздерінің таралу шегін анықтағанда, Зайсаннан Аралға дейінгі аудан, облыстардың бәрінде де *л* түспей әдеби тіл нормасымен айтылған. Сонда бұл сөз ерекшелік ретінде тар аумақты, бір пунктке ғана кездесіп, басқа жерде ұшырамайтын құбылыс.

Мұнда жоғарыда көрсетілген етістік сөздердің түрлі формаларда өзгеріп келгенде *л*-дың түсуі, жүйелі құбылыс болып есептеледі. Қазақ тілінің оңтүстік говорлар тобында үнді *л*-дың түсіп қалуының жиі әрі осы өңірге тән екеніне М. Әуезов те үлкен назар аударған. Жазушы «Білекке білек» деген әңгімесі туралы жазған

ескертпесінде¹⁰ бұл әңгімесінде оңтүстік қазақтары тіліне тән ерекшеліктерді әдейі қолданғанын айтады. Ш. Сарыбаевтың байқауынша бұл еңбекте *боса* — *болса*, *боған* — *болған*, *ағам жоқ* — *алғам жоқ*, *қысам* — *қылсам*, *қығай* — *қылғай*, *бомай* — *болмай*, *боғандағы* — *болғандағы*, *босыншы* — *болсыншы*¹¹ сияқты сөздерде *л* түсіріліп қолданылған. Осы мысалдардың өзі де бұл құбылыстың оңтүстік облыстардағы тұрғындар тіліне тән екенін құптай түседі.

Әдеби тілімізде *ал*, *бол*, *қал* сияқты бір буынды етістіктер көсемше формада қолданғанда, *ап*, *боп*, *қап* сияқты ықшамдалып айтылушылық кездеседі. О баста осылай қысқарып айтушылық оңтүстікке тән болғанымен, әдеби тілге де ене бастағаны жайында қызықты пікірлер келтіреді. Бұл жайында Ш. Сарыбаев Семей облысында туып өскен М. Әуезовтің шығармаларында, автордың өз сөзінде *ап* (алып), *қап* (қалып), *кел* (келіп), *боп* (болып) түрінде жиі кездесетін жайында «Абай жолы» романынан едәуір мысалдар келтіреді.

Енді осы құбылыс тек қазақ тіліне ғана тән бе, әлде басқа тілдерде де ұшырай ма? деген мәселеге келейік. Түркологтардың зерттеулерінде түркі тілдеріндегі үнді *р*, *л*, *н* дыбыстарын тұрақсыз деп қарайды. Бұндай тұрақсыздықтың Н. К. Дмитриев¹² башқұрт, татар тілдерінің диалектілерінде бар екенін, ал Э. В. Севортян¹³ ондай құбылыстың оғуз тілдерінен гөрі қыпшақ тілдерінде басым екенін айтқан болатын. Бұл пікірді түркі тілдерінің диалектологиясы жайында шыққан еңбектер қуаттай түседі.

Ал, *бол*, *кел*, *қал*, *сал* етістіктерінің соңындағы тіл алды *л* дауыссызының тұрақсыздығы қырғыз тілінде де байқалады. Қырғыз тілінің Октябрь ауданындағы ичкиликтер тілінде, чатқал, Алай жалалабад говорларында

¹⁰ Әуезов М. Тандамалы шығармалар. Алматы, 1956, V том, 69-б.

¹¹ Сарыбаев Ш. Ш. О неустойчивом положении сонорного *л* в казахских говорах. — В кн.: Местные особенности в казахском языке. Алма-Ата, 1973, с. 38.

¹² Дмитриев Н. К. Неустойчивое положение сонорных *р*, *л*, *н* в тюркских языках. — В кн.: Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. М., 1955, ч. 1. Фонетика, с. 279.

¹³ Севортян Э. В. Выпадение согласных в южных тюркских языках. — В кн.: Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. М., 1955, ч. 1. Фонетика, с. 290.

бұл дыбыстың тұрақсыздығы кездеседі. *Л* дыбысының түсіп қалуы жөнінде қырғыз тілі жайлы шыққан очеркте де ¹⁴ жеке құбылыс деп танылып, арнайы сөз болады.

Өзбек тілінің говорларында да көсемшенің өткен шақ формасында келгенде *л* түсіп қалады. Мысалы: *қыб* (қилиб), *қыған* (қылған) *кэб* (кэлиб), *бон* (бүлиб), *босун* (бүлсин)¹⁵. Ұйғыр тілінде *л*-дың түсуі говорға ғана емес, әдеби тілге де тән құбылыс болып саналады. Мысалы: *кэ(л)* — кэл, *кэмиди* — кэлмиди, *амут* — алмурт, *амидим* — алмидим, *еп* — елип, *кел* — келип¹⁶. Бұл құбылыс балкар тілінің баксон¹⁷ диалектісінде (боса да — болса да, босуын — болсун), татар тілінің кейбір говорларында, түрік¹⁸ тілінде де ұшырайтыны жайлы жазылған әдебиетте деректер бар.

Қорыта келгенде оңтүстік говорлар тобында жиі қолданатын *л* дыбысының тұрақсыздық қасиеті көптеген түркі тілдеріне тән, көнеден сақталып келе жатқан құбылыс екенін көрсетеді.

Оңтүстік говорлар тобына тән деп саналып келе жатқан құбылыстардың біріне үнді *ң* дыбысының орнына *н*-нің жұмсалуды. Әдеби тілде *ң* айтылатын бірқатар сөздерде зерттеліп отырған өңірде оның орнына *н* қолданылады. Бұл ерекшелік азғана сөздер аясында қолданылғанмен қамтитын жерлері кеңірек, бір емес бірнеше облыстар территориясына дейін баратын, белгілі таралу шегі бар фонетикалық құбылыс. Оңтүстік өңірді аралап, мақала, монография жазған ғалымдардың қайсыбір жұмыстарын алсақ та, бұл құбылыс бірден көзге шалынатын оңтүстік тұрғындар тіліне тән өзгешелік ретінде сипатталады. С. Аманжолов, Ж. Досқараев, Ш. Сарыбаев, Ғ. Қалиев, С. Омарбеков, т. б. диалектологтардың жазғандарынан *ң* орнына *н*-нің қолданылуы кең

¹⁴ Абдулдаев Э., Мұхамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясының очерки. Фрунзе, 1959, 83—84-б.

¹⁵ Решетов В. Узбекский язык. Ташкент, 1959, ч. I, с. 260.

¹⁶ Қайдаров А., Садвакасов Ғ., Галипов Т. Ғазирки заман уйғур тили. I-қисим. Лексика вә фонетика. Алмута, 1963, 219-б.

¹⁷ Аппаев А. М. Диалекты балкарского языка в их отношении к балкарскому литературному языку. Нальчик, 1960, с. 44.

¹⁸ Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.; Л., 1956 (см. раздел «Выпадение гласных и согласных»).

аумақты ерекшелік екенін аңғаруға болады. Сол жазылған еңбектерге қарағанда *ң* орнына *н* дыбысының айтылуы оңтүстік өңірдегі тұрғындар тілінде біраз сөздерді қамтиды екен. Әдеби тілдегі *өлең, өлеңші, кемеңгер, терең, көлеңке, қалың, біздің, сіздің, елдің, қайың, әуре-сарсаң* тәрізді *ң* дауыссызы қолданылатын сөздер оңтүстік өңірде *өлен, өленші, кемеңгер, терен, көленке, қалын, біздің, сіздің, елдің, әуре-сарсан* болып *н* арқылы айтылады. Оңтүстікке енетін говорларда бұл сөздердің барлығы да түгел дерлік қолданбаса да көпшілігі айтылады да, жүйелі түрде кездеседі.

Диалектологиялық атласты жасауға байланысты сұраққа *ң* орнына *н* дыбысының жұмсалуын анықтау үшін *қалын//қалың, келесін//келесің, ауылдын//ауылдың, көбен//көбең, өлендету//өлеңдету* сияқты сөздер енгізілген болатын. Біз осындағы *өлен//өлең* сөзінің картаға түсірілген көрінісін беріп көрейік. Лингво-географиялық тұрғыдан зерттегенде, *өлең* болып *ң* арқылы айтылу Семей, Шығыс Қазақстан облыстарының территориясын түгел, Талдықорған облысының көп жерін қамтиды екен. Ал *өлен* болып *н* арқылы айтылу Талдықорғанның Панфилов ауданынан бастап, батысқа қарай Алматы, Жамбыл, Шымкент, Ташкент, Қызылорда облысының Жаңақорғанына дейінгі араға тарайды. Диалектологиялық атлас та аталған бұл ерекшеліктің оңтүстікке кеңірек тараған құбылыс екенін дәлелдей түседі.

Проф. С. Аманжолов¹⁹ *ң* орнына *н*-нің қолданылуы (*танертен* — *танертен, көбен* — *көбең, қалын* — *қалың, біздің* — *біздің*) көрші тілдерде өзбек тілінде кездесетінін, әрі бұндай құбылыстың кейбір тілдерде кейін пайда болғанын (мысалы, түрік тілінде XIV ғасырға дейін *ң* айтылып, одан соң *н* қолданылған) ескеріп және Н. К. Дмитриевтің пікіріне сүйене отырып, кейін пайда болған құбылыс деп қарайды. *ң* орнына *н* айтылатын сөздердің өзбек тіліне тән құбылыс екенін С. Омарбеков те²⁰ жазған мақаласында қуаттай түседі.

¹⁹ Аманжолов С. Жоғарыда аталған еңбек, 241-б.

²⁰ Омарбеков С., Джунусов Н. Узбекские элементы в языке казахов Ташкентской области. — В кн.: Местные особенности в казахском языке. Алма-Ата, 1973, с. 41—58.

Оңтүстік говорлар тобының екі говорына тән фонетикалық ерекшеліктер

Қазақ тілінің оңтүстік говорлар тобында бір-екі говорларында айтылып, басқаларында қолданылмайтын құбылыстар жоқ емес. Ондай ерекшеліктерге аффрикат *ч*, *ж* дыбыстарының жұмсалудың айтуға болады. Жоғарыда келтірілген дауыссыздардың табиғаты, жасалу орны, шығу тегі, тарихы жайлы көрші тілдерде ұшырауы бұдан бұрынғы шыққан мақалалар мен еңбектерде толық айтылғандықтан, бұл арада осы өзгешеліктер туралы басқа тілдермен салыстыру материалын бермей-ақ, лингво-географиялық тұрғыдан бұлардың таралу шегін көрсетіп, осы говорларға тән құбылыс екенін айтумен шектелуді жөн көрдік.

Аффрикат *ч*-ның спирант *ш*-мен сәйкес келуі сөздің бас позициясында жиі ұшырайды. Мысалы: *чал* — шал, *чекпен* — шекпен, *чалғы* — шалғы, *чам* — шам, *Чортанбай* — Шортанбай, *Чөже* — Шөже, т. б. мұндай мысалдардың тізімін көп келтіруге де болады.

Аффрикат *ч* дыбысы негізінен сөздің басында айтылуымен бірге сөздің ортасында да жиі кездеседі. Олар көбінесе сөз ортасында қатаң *п*, *т*, *қ*, *к* және үнді *л*, *м*, *н*, *ң* дауыссыздарынан соң спирант *ш* орнына аффрикат *ч* айтылады. Мысалы: *жиенчар* — жиеншар, *чанчу* — шаншу, *күлчін* — күлшін, *қамчы* — қамшы, *жиренче* — жиренше, *көпчик* — көпшік, *сұранчы* — сұраншы, *құлақчын* — құлақшын, *қылча* — қылша, *көңілчек* — көңілшек.

Қазіргі қазақ тілімізде аффрикат *ч* сирек айтылатын дыбыстардың бірі болғанымен, говорларға тән құбылыс екені тілшілеріміздің еңбегінен бізге мәлім. Акад. І. Кенесбаев бұл жайында орыс графикасына дейінгі жазуларымызда *ч* дыбысына арнаулы әрпіміз болмағанмен, бұл дыбыстың қазақ тілі говорларында, әсіресе Жетісу қазақтары тілінде сөздің анлаут позициясында өте жиі ұшырайтын құбылыс екенін айтқан²¹. Жетісу қазақтарының тілі жөнінде алғаш рет мақала жазған М. Нүсіпов те бұл құбылыстың осы өңірге тән екенін айтады. Аффрикат *ч* жайында арнайы мақала жазған Ж. Дос-

²¹ Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1954, 132—133-б.

қараев та, бұл құбылыстың оңтүстік қазақтары тіліне тән, бұның таралу шегі Арыс бойына дейін баратыны жайлы айтқан болатын. Бұдан соңғы шыққан Нарынқол, Кеген, Жамбыл аудандары және Шу бойы тұрғындары жайлы жазылған еңбектерде де, осы құбылысқа арнайы тоқталады.

Аффрикат *ч* дыбысының оңтүстіктегі қазақтар тілінде жиі ұшырауын, қазақ тілінің диалектілерін топтастырғанда, акад. Н. Сауранбаев²² *ч* дыбысын Алтайдан Сыр бойына дейінгі аралықты қамтитын оңтүстік-шығыс говорына тән, оларды солтүстік-батыс говорлар тобынан ажырататын, бөліп тұратын фонетикалық басты құбылыс деп есептеді.

Кейінгі кездегі диалектологиялық зерттеулерге қарағанда аффрикат *ч* дыбысы тек оңтүстік өңірде ғана емес, қазақ тілінің батыс говорлар тобында да ұшырайтыны дәлелденіп отыр. Бұл ерекшелік алғаш батыста Маңғыстау²³ говорында кездесетіні айтылса, кейінгі зерттеулерде Түрікмен мен Қарақалпақстандағы және Маңғыстау қазақтарында айтылатын осы үш говорға ортақ²⁴ ерекшелік ретінде танылып отыр. Бірақ та батыс говорлар тобында аффрикат *ч* дыбысы бар дегенмен, естілу дәрежесі жағынан бірдей деп айтуға болмайды. Жетісу, Шу²⁵ қазақтары тілінде айтылатын *ч* таза аффрикат болса, қазақ тілінің батыс говорларындағы *ч* толық аффрикат емес, *ч* мен *ш* дыбысының арасындағы аралық дыбыс болып саналады. Осындай сапалық қасиеті жағынан оңтүстік пен батыс қазақтары тілінде ұшырайтын аффрикат *ч* бір-бірінен ажыратылады. Толық аффрикаттығы жағынан Жетісу, Шу қазақтарында айтылатын қосалқы *ч* Шығыс Қазақстан тұрғындары тілімен жақын келеді.

Оңтүстік өңірдегі тұрғындар тілін лингвистикалық география тұрғысынан зерттеп, аффрикат *ч*-ның айты-

²² Сауранбаев Н. Т. Жоғарыда аталған мақала, 47-б.

²³ Омарбеков С. Қазақ тілі говорларында *ч* дыбысының қолданылуы жөнінде. — Кітапта: Қазақ тіл білімі мәселелері. Алматы, 1959, 103—116-б.

²⁴ Нұрмағамбетов Ә. Қазақ тілі говорларының батыс тобы. Алматы, 1978, 77-б.

²⁵ Нақысбеков О. Қазақ тілінің ауыспалы говору. Алматы, 1972, 34-б.

лу, айтылмауын картаға түсіргенде, бұл құбылыстың шығыстан бастап Жамбыл облысы территориясын қамтып, Арысқа жақындап барып үзілетіні анықталып отыр. Бұл жағынан алғанда Ж. Досқараевтың пікірін қуаттай түседі.

Жетісу, Шу говорларына ортақ құбылыстың бірі — аффрикат *ж* дыбысының аталған жерлерде қолданылуы. Жасалу орны жағынан бұл дыбыстың аффрикат *ч*-дан айырмасы жоқ. Мұндағы айырмашылық *ч* қатаң болса, *ж* осы дауыссыздың ұяң варианты. Аффрикат *ж* дыбысы шұғыл *д*-дан соң іле айтылған спирант *ж* дыбысының қосындысынан пайда болған дауыссыз. Аффрикат *ж* тіл ұшының алвеолға нық тиюінен жасалған дыбыс болғандықтан акад. І. Кенесбаев дауыссыз дыбыстарды топтастырғанда, бұны шұғыл дыбыстар тобына қосады. Бұл дауыссыз дыбыс жайлы бұдан бұрынғы Ж. Досқараев, М. Нүсіпов мақалаларында және Шу бойы тұрғындары тілі жайлы еңбекте айтылғандықтан лингво-географиялық тұрғыдан ғана тоқталамыз.

Бұл қосалқы дыбыс аталған говорларда сөздің барлық позициясында талғаусыз қолдана бермей, көбінесе, сөздің басында жиі кездеседі. Мысалы: жыл — жыл, жол — жол, жауын — жауын, жән — жан, жаңа — жаңа, т. б. Сондай-ақ бірлі-жарым реттерде сөз ортасында да қолданылады. Мысалы: олжа — олжа, құлжа — құлжа, Күнжан — Күнжан, т. б.

Аффрикат *ж* дыбысы қазақ тілі говорларында ертеден байқалып келе жатқан құбылыс. Өткен ғасырда қазақ тілінің грамматикасын жазған П. М. Мелиоранский Н. Ф. Катановтың зерттеулеріне сүйене отырып, Тарбағатай ауданындағы қазақтардың тілінде аффрикат *ч*, *ж* дыбыстарының бар екендігін, 1894—98 жылы шыққан қазақ-қырғыз грамматикасының²⁶ бірінші бөлімінде ескерткен еді де, аффрикат *ж*-ны жеке таңбамен белгілеген болатын. Қазақстанның шығысындағы қазақтар тілінде *ж* дыбысының қолданылатыны жөнінде В. В. Радлов²⁷, Қошағаш қазақтарының тілінде айтыла-

²⁶ Мелиоранский П. М. Краткая грамматика казах-киргизского языка. Спб., 1894, ч. I. Фонетика и этимология, с. 8.

²⁷ Радлов В. В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в южной Сибири и Дзунгарской степи. Спб., 1870, ч.3, с. 26.

тыны жайлы А. Н. Самойлович²⁸ көрсеткен болатын. Кейбір мәліметтерге қарағанда бұл қосалқы дауыссыз дыбысы Монғолиядағы²⁹ қазақтар тілінде де қолданылады. Қазақ диалектологтарының зерттеулеріне қарағанда, бұл құбылыс Шығыс Қазақстаннан бастап Семей облыстары, Жетісу, Шу өңірлерінде кездеседі екен. Сонымен бірге республикамыздан шалғай жатқан қазақ тілінің батыс говорлар тобына енетін қарақалпақ қазақтары тілінде де бұл құбылыс байқалып, сондағы тұрғындар тіліндегі басты ерекшеліктің бірі ретінде саналып жүр.

Соңғы жылдары жүргізілген лингво-географиялық зерттеулерге және картаға түсірілген сөздерге қарағанда аффрикат *дж* дыбысы оңтүстік говорлар тобының Жетісу, Шу говорларына ортақ құбылыс екенін аңғартты. Сондай-ақ бұл дыбыстың қолданылуы жағынан алғанда осы екі говорды қазақ тілінің шығыс говорлар тобымен жақындатады.

Ташкент говорының фонетикалық ерекшеліктері

Ташкент говорында оңтүстік говорларға тән ортақ қасиеттер де мол. Сонымен бірге бұл өңірді мекендейтін тұрғындар тілінде ғана қолданылатын осы жерге ғана тән фонетикалық құбылыстар жоқ емес. Ол ерекшеліктерді осы жерді зерттеп, монография, мақала жазған ғалымдардың еңбегінен айқын көреміз.

Ю. Абдувалиевтің «Қазақ тілінің Ташкент говорындағы фонетика-морфологиялық ерекшеліктер» атты кандидаттық дәреже алу үшін жазылған еңбегі Ташкент облысындағы қазақтар тіліндегі дыбыстық әрі морфологиялық ерекшеліктерін сипаттауға арналған. Автордың зерттеуіне қарағанда осындағы қазақтардың этнотобы әр түрлі. Мұнда Ұлы жүзге кіретін қаңлы, шанышқылы, үйсін, сіргелі, жалайыр, дулат рулары. Орта жүзге жататын арғын, қыпшақ, қоңырат, найман рулары, және Кіші жүзге кіретін рабадан, т. б. рулар мекен

²⁸ Самойлович А. Н. Казахи Кошагачского аймака Ойратской автономной области. — В кн.: Казахи. Л., 1930, с. 322—324.

²⁹ Бухатын Базылхан. Монғолияда тұратын қазақтардың тіліндегі кейбір ерекшеліктер. — Кітапта: Қазақ диалектологиясы. Алматы, 1965.

етеді. Көне кезден осылардың біразы отырықшы болса, қалғандары кейінгі кезде ғана қоныстанғанын баяндайды. Ю. Абдувалиев түрлі тарихи-экономикалық жағдайды ескерте келіп, сол тұрғындардың қоныстануының тарихи кезеңдеріне, олардың өзбектермен аралас немесе бөлек жеке ауыл болып отыруына, қазақ тіліндегі жергілікті баспасөздің болу-болмауына және қазақ балаларының ана тілінде оқу-оқымауына байланысты жергілікті тұрғындар тілінің лексикалық құрамы, дыбыстық жүйесі, грамматикалық тұлғалардың бір-бірінен аз да болса ерекшеленіп қолданылуына қарай, шартты түрде бұл сияқты өзгешеліктерді үшке бөліп қарайды.

Мұның бірінші тобына ертеден отырықшылық өмірге көшкен, балалары өзбек тілінде оқитын, қазақ тілінде аудандық баспасөзі болмаған Жаңажол, Калинин, Орджоникидзе, Орта Шыршық, Бөке, Аққорған аудандарының бірсыпыра елді пункттерінде және қалада тұратын қазақтар жатады. Екіншісіне Жоғары Шыршық, Төменгі Шыршық, Бостандық аудандары мен бірінші топтағы кейбір елді-мекендердегі балалары қазақ мектебінде оқитын өзбектермен аралас отырған қазақтар тілі кіреді. Үшінші топқа Жоғарғы Шыршық, Төменгі Шыршық, Бостандық тәрізді 1962 жылға дейін газеті болып келген, балалары қазақ мектебінде оқып келген қазақтар тілін жатқызады.

Бұдан басқа Ташкент қазақтары тілі жайында 1968 ж. диалектологиялық атласқа байланысты Ш. Сарыбаевтың басқаруымен ұйымдастырған экспедиция кезінде жиылған материал негізінде С. Омарбеков пен Н. Жүнісовтің мақаласы жазылды.

Осы материалдарға қарағанда Ташкент говорының қазақ тілінің басқа говорларынан гөрі өзіне тән дыбыстық ерекшеліктерін аңғаруға болады. Олар мыналар:

1. Басқа говорлармен және әдеби тілмен салыстырғанда Ташкент говорында әдеби тіліміздегі дауыстыларға қосымша, мұндағы кейбір аудандарда аздап *a* дауыстысының жуанданған (ɔ) варианты айтылады. Тіліміздегі (үв, ұв, ій, ый тәрізді) төрт дифтонгоидқа қосымша анлаут позицияда *yo, yə, йэ* (дифтонгоид) фонемалары кездеседі.

2. Дауыссыз дыбыстарда *ж* орнына аффрикат *дж* қол-

данылады, *ш* орнына палатальды *шь* (ашы→әші→әтші) фонемасының жұмсалыуымен ерекшеленеді.

3. Әдеби тілде сөз басында қатаң *к* қолданылатын сөздерде, Ташкент говорында жүйелі түрде ұяң *г* жұмсалыады. Ю. Абдувалиев, С. Омарбеков еңбектерінде бұл құбылысты өзбек тілінің әсері деп таниды. Ю. Абдувалиевтің еңбегіне қарағанда ұяң *г*-нің сөз басында ұшырауы, негізінен араб, иран тілдерінен (гүнә, гүмән, гүә, т. б.)³⁰ енген сөздерді қамтиды. Ал С. Омарбеков зерттеуінде бұл құбылыс тек қана араб-иран сөздері емес, қазақтың төл сөзінде де (*гәмпір* — кемпір, *гәуле* — кеуле, *гез* — кез, *гөрім* — көрім, *гөйіс* — гөйіс, *көс* — көс³¹ кең тарағанын көрсетеді.

4. Енді бір осы говорға тән, өзбек тілімен жиі қарым-қатынастың нәтижесінде туған дыбыстық ерекшеліктің бірі — қысаң *е* дауыстының орнына ашық *ә* дыбысының жұмсалыуы. Бұл құбылыс та өзбек тіліне тән болып саналады. Мысалы, әдеби тіліміздегі *кем*, *кесел*, *мейлі*, *бекем*, *кептер*, *кесе*, *мектеп*, *мемлекет*, т. б. *е* арқылы дыбысталатын сөздер Ташкент говорында *кәм* (өзбекше *кам*), *кәсәл* (өзб. *касәл*), *мәйлі* (өзб. *майли*), *мәкән* (өзб. *макхам*), *кәптәр* (өзб. *каптар*), *кәсә* (өзб. *косә*), *мәктәп* (өзб. *мактаб*), *мәмләкәт* (өзб. *мамлакат*) *ә* дауыстысы арқылы айтылады.

5. Араб-иран тілдеріндегі ұяң *ғ*-дан басталатын көптеген сөздер қазақ әдеби тілінде қатаң *қ*-мен айтылады. Зерттеліп отырған Ташкент говорында ұяң *ғ* — арқылы айтылады. Бұлай қолдану өзбек тілінде араб тіліндегі сөздердің сол тілдің өзінде дыбысталғанындай, ұяң *ғ* арқылы айтылуы қабылданды. Сондықтан бұл құбылысты да өзбек тілінің әсері деп тануға болады. Мысалы, *ғаз* (өзб. *ғоз*) — *каз*; *ғайрат* — (өзб. *ғайрат*) — *қайрат*; *ғам* (өзб. *ғам*) — *қам*; *ғалбыр* (өзб. *ғалвир*) — *қалбыр*; *ғарип* (өзб. *ғариб*) — *қарып*//*кәріп*; *ғоза* (өзб. *ғуза*) — *қоза*; *ғұмай* (өзб. *ғумай*) — *құмай* (шөп),³² т. б.

6. Араб-иран тілдеріндегі айн-нан (*ғ*) басталатын сөздер Ташкент говорында және өзбек тілінде түсіп қа-

³⁰ *Абдувалиев Ю.* Фонетико-морфологические особенности Ташкентского говора казахского языка. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1967, с. 9.

³¹ *Омарбеков С., Джунусов Н.* Указ. соч., с. 49—51.

³² *Абдувалиев Ю.* Жоғарыда аталған еңбек, 10-б.

лып отырады. Мысалы, *алым* — ғалым, *ажайып* — ғажайып, *алам* — ғалам, *әдет-ұрып* — әдет-ғұрып. Кейде сөз ортасында *ғ*-ның түсіп қалу салдарынан созылыңқы дауыстылар пайда болады. Мысалы, *қанәәт* — қанағат, *жәмәәт* — жамағат, *шәпәәт* — шапағат, т. б.

7. Сөз басында араб-иран тілдерінде *һ* қолданылатын сөздер қазақ әдеби тілінде басқа дауыссыздармен айтылса, Ташкент говорында ол түсіп қалып отырады. Мысалы, *әсірет* (насрат) — қасірет, *әжі* (нажі) — қажы, *әжәт* (нажат) — қажет, т. б. Сөз ортасында *һ* дыбысының түсуінен созылыңқы дауыстылар пайда болады. Мысалы, *шәәр* — шаһар, *сәәр* (саһар) — сәресі, *мәсләәт* (маслаһат) — маслихат.

8. Қазақ тілінің оңтүстік говорлар тобына кіретін кейбір ортақ құбылыстар бар. Ол мұрын жолды *ң* орнына *н* дауыссызының жұмсалуы. Мысалы, *ертен* — ертең, *өлен* — өлең, *қалын* — қалың. Сондай-ақ бұл құбылыс жіктік жалғауының екінші жағында да айтылады. *Келесің, барасың, студентсің* тәрізді әдеби тілде *ң* арқылы айтылатын сөздер бұл говорда *н* арқылы *келесін, барасын, студентсін* болып айтылады. С. Омарбековтың зерттеулеріне қарағанда бұл құбылыс бұдан басқа *қайын* (өзб. қайин) — қайың, *қалын* (өзб. қалин) — қалың, *терен* (өзб. теран) — терең сөздерін де қамтиды.

9. Енді бір құбылыс *с, ш*, дауыссызының алмасуына байланысты. Бұл дыбыстардың алмасуы қайсыбір говорларда да кездесіп отырғанымен ондағы қамтитын сөздері өзгеше болып келеді.

Ташкент говорында басқа говорларда да айтылатын, ерекшеленіп *с* орнына *ш* қолданылатын сөздер болғанымен, бұл өңірде басқа говорларда айтыла бермейтін сөздер ұшырайды. Қартаға түсуге керекті мына сөздер: *машқара* (масқара), *мышық* (мысық), *ешек* (есек), *кәртәміш* (қартамыс), *қоштау* (қостау), *текшеру* (тексеру), *ұқшау* (ұқсау), *шүйінші* (сүйінші), *шорпа* (сорпа), *шамол* (самал), *пешақа* (бесақа), *пейшенбі* (бейсенбі) *ш* дауыссызы арқылы айтылады.

10. Ташкент говорында да жуан дауысты *а* дыбысының жіңішкеріп *ә* болып айтылуы басым. Мысалы: *әре* — ара, *тәрәп* — тарап, *кәтті* — қатты, *әтіреп* — атырап, *пәре* — пара, *пәте* — бата, т. б.

11. Еріндік *n*, *б* және *м* дауыссыздарының жұмсалыуына байланысты біраз айырмашылықтар бар.

Олар сөз басында ұяң *б* орнына қатаң *n*-ның қолданылуы: (*пата* — бата, *пәйге* — бәйге, *пiту* — біту, *пәте* — бата, *пүтiн* — бүтiн, *пұқара* — бұқара); *м* орнына *б* жұмсалып басқа говорларда ерекшелік болып саналмайтын сөздердің кездесуі (*бәйрам* — мейрам, *небере* — немере, *бықын* — мықын); *n* орнына *y*-дың жұмсалыуы (*тауған* — тапқан, *қауады* — қабады, *кеуген* — кепкен, *шаудым* — шаптым) сияқтылар. Бұл құбылыстар да өзбек тілінің әсерінен туғандығын аңғартады.

Қызылорда говорының фонетикалық ерекшеліктері

Арнайы монографиялық тұрғыдан зерттелген Сыр өңірі оңтүстік пен батыс диалектісінің түйіскен жерінде жатқандығы баршамызға мәлім. Сыр бойының төменгі ағысындағы Арал маңын, орта және жоғарғы ағысында мекен еткен елді пункттер ғылыми тұрғыдан зерттеліп, ондағы барлық ерекшеліктер баяндағанды. Бұдан кейін де атлас жасауға байланысты арасына картография талабына сай қашықтықпен толтырылған материалдарға қарағанда, Қызылорда говоры өтпелі, ауыспалы түрде екені анықталып отыр. Ондай ауыспалылық, үлкен екі массивке тән диалектілік ерекшеліктерді бойына сіңірушілік аталған говорда айқын байқалады. Сондықтан да дыбыстық жағынан қатар қолданушылық, жарыса айтылушылық бұл өңірде жиі ұшырайды.

Қызылорда говорындағы фонетикалық ерекшеліктің бірі — *n/б* дыбыстарының қолданылуында ауытқушылықтың байқалуы. Атап айтқанда, осы говордың шығыс жағында қатаң *n*-дан басталатын сөздің мол болып, батысқа қарай жүрген сайын әлсіреп, ұяң *б*-дан басталуының басымдылығы³³.

Батыс говорына тән құбылыс болып саналатын, бірақ Қызылорда говорында айтылып, оңтүстіктің басқа жерінде кездеспейтін, бұл говорды ерекшелеп тұратын *з* дыбысының *с*-мен алмасуы.

Бұл ерекшелік барлық жағдайда айтылмайды. Жік-

³³ Бектұров Ш. Қызыл-ординский говор казахского языка. Автореф. дис. . . . канд. филол. наук. Алма-Ата, 1968, с. 9.

теу есімдігі мен өздік есімдігінің және тәуелдік жалғауының көпше түрінің бірінші жағындағы *з* дыбысының орнына *с* қолданылады. Мысалы, *барамыс* — барамыз, *табамыс* — табамыз, *біс* — біз, *өзіңіс* — өзіңіз.

Қызылорда говорына тән фонетикалық өзгешеліктің бірі — әдеби тілдегі сөздің басқы буынындағы *о*-ның орнына қысаң ұ дауыстысының жұмсалуы. Мысалы: *дұ-малау* — домалау, *құлдану* — қолдану, *құртынды* — қортынды, *сұрақы* — сорақы, т. б. Бұл құбылыс та, негізінен, батыс говорлар тобына тән болып саналады.

Сондай-ақ сирек те болса, оңтүстік говорлар тобына өткен батысқа тән дыбыстық өзгешеліктердің ішінен қысаң *ы* орнына ашық дауысты *а* дыбысының (*қудағай* — кудағи, *жабаға* — жабағы) б орнына у-дың (*кеуіш* — кебіс) қолданылуы кездеседі.

Қатаң *т* арқылы айтылатын сөздер Қызылорда говорында ұяң *д*-мен басталады. Мысалы, *деңіз* (теңіз), *дізгін* (тізгін), *дүзу* (түзу), *дөңірек* (төңірек), *дүздау* (түздау) сияқты сөздер. Бұл құбылыс Сыр, Тереңөзек, Қармақшыдан батысқа қарай жүрген сайын жиілей түседі.

Бұл айтылғандардан Қызылорда говорын ерекшелеп, оңтүстік говорлар тобынан айырып, бөліп тұратын басты құбылыстардың дені батыс говорлар тобымен ұштасып, солардың әсер етуінен, сөйтіп барып көбірек жұмсалуынан туып отырған ерекшеліктер.

Шымкент говорының фонетикалық ерекшеліктері

Шымкент өңірі — тіл ерекшелігін алғаш зерттегеннен бастап, күні бүгінге дейін үзбей зерттеліп, материал жиылып келе жатқан жердің бірі. Бұл жөнінде Арыс говорының лексикалық, фонетикалық ерекшеліктері деген атпен қарт ғалымымыз Ж. Досқараев мақалалар жазды. Оңтүстік диалектісі жайлы мәселе қозғағанда проф. С. Аманжоловтың да назарынан тыс қалған емес. Бұдан кейін де аталған алқапқа диалектологиялық экспедициялар ұйымдастырылып, атласқа байланысты сұраулар толтырып, карталар жасалды. Осы еңбектер негізінде Шымкент тұрғындарының өзіне тән немесе басқа говорлармен ортақ фонетикалық құбылыстарын аңғаруға болады. Мұндағы дыбыстық жағынан кездесетін біраз ерекшеліктер оңтүстік облыстарға тән болып келе-

ді де, біразы Ташкент говорларымен ортақ болып келеді. Ортақ қасиеттері өз алдына сөз болатындықтан, Шымкент говорын басқа говорлардан бөледі-ау деген кейбір ерекшеліктерге тоқталайық.

Осы өңірді көп зерттеген Ж. Досқараевтың еңбектеріне қарағанда, Шымкент маңындағы фонетикалық өзгешелік деп ашық дауысты, жуан *a*-ның қолданылуына байланысты ерекшелік.

Шымкент өңірінде әдеби тілімізде айтылатын езулік *a* дауыстысы еріндік дыбысқа бейімделіп, естілуі жағынан *o* мен *a* дыбыстарының аралығында айтылады³⁴.

Сондай-ақ тіліміздегі *o*, *ө*, *e* дыбыстары дифтонг түрінде айтылып, олардың құрамында басқа бір дыбыстың элементі барлығы байқалады. Мысалы, *йер* — ер, *уот* — от, *уоңлы* — онды, *уөнім* — өнім, *уөгіз* — өгіз.

Бұл өңірде басқа говорларға қарағанда әдеби тілдегі жуан айтылатын сөздер жіңішке айтылады. Мысалы, *өгөн* — отаң, *кәнеттену* — қанағаттану, *кәйтеді* — қайтеді, *сүлі* — сұлы, *әчі* — ашы, *әсілі* — асылы, *әбіржу* — абыржу, *жәутеңдеу* — жауаңдау, *кәңкию* — қаңқию. Шымкент говорында жіңішке айтуға бейімділік байқалады. Осы іспеттес жіңішке айтылу қасиеті жағынан Шымкент говорының Ташкент говорымен ұқсастығы көбірек.

Әдеби тіліміздегі сөз соңында жартылай дауысты *y* айтылатын біраз сөздерде Шымкент говорында қатаң *қ* қолданылады. Мысалы, *асық* (асу), *сылақ* (сылау), *баяқ* (баяу), *сыбақ* (сыбау), *жамақ* (жамау), *ұрық* (ұру), *түзік* (түзу), т. б.

Басқа говорларда тіл арты, тіл ортасы *қ*, *ғ*, *к*, *г* дыбыстары сақталып айтылмайтын біраз сөздердің болуымен ерекшеленеді. Мысалы: *күні бойғы* (бойы), *бігіз* (біз), *егер* (ер) тәрізді сөздерде *г*-ның сақталуы басқа говорларда кездеспейді.

Әдеби тілмен және оңтүстіктің басқа говорларымен салыстырғанда, бұл говорда сөз басында *б* айтылатын жерде қатаң *п*-ның көбірек жұмсалып, басқа говорда айтылмайтын сөздің молырақ болуы көзге көрінеді. Мысалы, *пал* (бал), *пұқа* (бұқа), *піштіру* (біштіру), *пүктеу* (бүктеу), *пейнет* (бейнет), т. б.

³⁴ Досқараев Ж., Мұсабаев Ф. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері. Алматы, 1951, 13-б.

с, ш дауыссыздарының алмасуы да құбылыс ретінде барлық говорларда кездескенімен, бұл говорда басқа говорларда айтылмайтын сөздің ұшырауы. Мысалы, *шәме* (сама), *шондай* (сондай), *шабаз* (сабаз), *қыш кірпіш* (қыс кірпіш), *оқымыш* (оқымыс), *шорпа* (сорпа), т. б.

Шымкент говоры дыбыстық жағынан Ташкент говорына жақын. Көп жағдайда бұларға тән ұқсас материалдар жиі ұшырап отырады.

Шу говорының фонетикалық ерекшеліктері

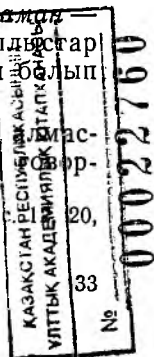
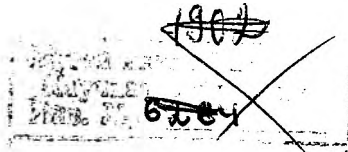
Шу говорының көптеген фонетикалық құбылыстары оңтүстік өңірлерде де кездесіп, ортақ қасиеттері мол болумен қатар өзінде ғана ұшырайтын, ерекшеленіп келетін өзгешеліктер жоқ емес. Оңтүстікке тән дыбыстық өзгешеліктің бірі — әдеби тілдегі біраз сөздердің жіңішке-ріп айтылуы болса, бұл да Шу бойы тұрғындары тілінде ұшырап жатады.

Осының керісінше, әдеби тілімізде және басқа говорларда жіңішке айтылатын біраз сөздер Шу говорында жуан айтылып, ерекшеленіп отырады. Мысалға *жардам* (жәрдем), *талайлы* (тәлейлі), *абдан* (әбден), *айбат* (әйбет), *айал* (әйел), *қары* (кәрі) сияқты сөздерді келтіруге болады. Бұл құбылысты көрші қырғыз тілінің әсерінен туған деп айтуға болады. Өйткені қырғыз тілінде жоғарыда келтірілген сөздер (абдан, айбат, жардам, талайлы³⁵ болып) жуан дауыстымен қолданылады.

Сөздің соңғы буындарында айтылатын қысаң *е* орнына ашық *а* дауыстысының жұмсалуды байқалады. Мысалы: *бекар* — бекер (мені бекарға күйдіресің); *дәража* — дәреже (оның дәражасы менен артық па?); *шидан* — шиден (тоқыған шидан суырып алды); *атпан* — атпен (жерді атпан, түйеман жыртыпты); *айламан* — айламен (айламан қолға түсіріпті). Мұндай құбылыстар да өзбек, қырғыз тілінің кейбір говорларына тән болып саналады.

Басқа говорларда еріндік *ұ*-ның езулік *ы*-ға қанда, бір-екі сөз төңірегінде ғана кездессе, Шу

³⁵ Юдахин К. К. Киргизско-русский словарь. М., 1946. 156, 164, 478.

ында бұл құбылысқа байланысты мысалдарды көптеп келтіруге болады. Мысалы: *тыман* — тұман, *тынық* — тұнық, *қылғұна* — құлғана, *былақ* — бұлақ, *мыздау* — мұздау, *бызау* — бұзау, *мақыл* — мақұл, *сырау* — сұрау, *тымар* — тұмар, *ыйат* — ұят, *қырсау* — құрсау, *ыстау* — ұстау, *тыну* — тұну, *ырлау* — ұрлау, *Байызақ* — Байұзақ, *чыбарағаш* — шүбарағаш, *Майбылақ* — Майбұлақ, *Құдайғыл* — құдайғұл.

Сондай-ақ ү-нің *i*-ге ауысуы да бұл говорға тән құбылыс. Мысалы, *дәстір* — дәстүр, *чиберек* — шүберек, *індеме* — үндеме, *ін-тін* — үн-түн.

Жуан дауысты *ы*-ның жіңішке *i*-ге ауысып айтылуы ұшырайды.

Мысалы, *чиркөбелек* — шыркөбелек, *сиірші* — сиыршы, *чибіш* — шыбыш, *місәлі* — мысалы, *міскершілік* — мыскершілік, *зіндән* — зындан, *ізә* — ыза, *Чімкент* — Шымкент, *чиләужін* — шылаужын, *мінейір* — мына жер.

Зерттеліп отырған говорда дифтонг *и* (ый, ій) қолданылатын кейбір сөздердегі *и* түсіп қалып, *ы*, *i* арқылы айтылады. Мысалы: *мырас* — мирас, *пығыл* — пиғыл, *қымыл* — қимыл, *пидә* — пида, *ішәрәт* — ишарат.

Әдеби тіліміздегі қатаң *n* дауыссызы қолданылатын бірқатар сөздерде *Шу* говорында ұяң *б* айтылады. Мысалы, *байда* — пайда, *бықыл* — пиғыл, *біл* — піл, *бісу* — пісу, *бікір* — пікір, *берзент* — перзент, *беріште* — періште, *бісте* — пісте.

Шу говорындағы әдеби тілден өзгешеленіп айтылатын жоғарыда көрсетілген сөздер қырғыз тілімен ұқсас болып жатады. Бұл сөздер қазіргі қырғыз тілінде *байда*, *біл*, *бікір*, *берзент*, *беріште* болып, ұяң *б* дауыссызы арқылы жұмсалады. Сөйтіп, бұл сөздердің қырғыз тілімен бірдей келіп, қырғызбен шектес қазақ аудандарында жиі ұшырайтындықтан, бұл құбылысты да көрші қырғыз тілінің әсерінен туды деп айтуға толық негіз бар.

Шу говорына тән дыбыстық өзгешеліктің бірі — ұяң *б* дауыссызының үнді *м*-дыбысымен алмасуы. Бірқатар сөздерде *Құлмаршын* — Гүлбаршын, *кементай* — кебентай, *тоңмұзар* — тоқбұзар, *ымырат* — ғибрат, *нәйміт* — нейбет, *мейнет* — бейнет, *мекем* — бекем (белді мекем буды), *молжал* — болжал, *мамази* — бұмази, *құрман* — құрбан болып әдеби тілден өзгешеленіп айтылады. Бұндай әдеби тілден ауытқушылық та қырғыз тілінің ықпа-

лынан, әсерінен туып отырған құбылыстар. Жоғарыда келтірілген сөздер қырғыз тілінде *құрман, мейнет//мээнет, мекем, момосуй, нойүмүт, кементай*³⁶ түрінде мұрын жолды *м* дыбысының қолданылуымен айтылады. Қырғыз тілінің маманы проф. И. А. Батманов³⁷ бұл тілдің фонетикалық құбылыстарын зерттей келіп, *б*-ның *м*-ге ауысуын региссивтік ассимиляция заңы бойынша кейінгі буындағы мұрын жолды дауыссыздардың өзінен бұрынғы келген еріндік *б*-ға тигізген ықпалынан (Мысалы: *мұнт — бұнт, маңке — банк*) деп қарайды. Келтірілген мысалдағы бірсыпыра (*кементай, нәйміт, құрман, мейнет, мекем* тәрізді) сөздердегі өзгерістерді осы регрессив заңының әсерінен туған ба деп қарауға болатын сияқты.

Әдеби тілдегі ұяң *г* айтылатын кейбір сөздерде қатаң *к*-нің қолданылуы Шу говорында едәуір байқалатын сияқты. Мысалы: *күл — гүл. Түн жарығы күндей болмас, жапырақ чөп күлдей болмас. Надан болса жолдасың, күл мейіріміңді мұз қылар. Мал адамның түрі болар, перзент қызыл күлі болар. Үкіттеу — үгіттеу. Ол бізді үкіттеп жатыр. Ақылкөй — ақылгөй. Чал қой баққаны болмаса, ақылкөй адам. Ілкері-кейінді — ілгері-кейінді. Айыл жуаны ілкері-кейінді сеуіп жатады. Мекдеу — мегдеу, т. б.*

Тәжік говорының фонетикалық ерекшеліктері

Тәжік қазақтары тіл ерекшеліктерін жинау үшін үш рет ұйымдастырылған диалектологиялық экспедициялардың материалына қарағанда мұндағы дыбыстық ерекшеліктердің дені де оңтүстік говорлар тобымен ұштасып жатады. Аталған өңірдегі фонетикалық айырмашылықтар өзбек қазақтары тілімен жақын екенін аңғартады. Тәжік қазақтары тілінде ұшырайтын осындай кейбір дыбыстық құбылыстар жайында мақала³⁸ да жарық көрді. Осы жиылған деректерге қарағанда, тәжік қазақ-

³⁶ Юдахин К. К. Киргизско-русский словарь. М., 1965, с. 522, 531, 550, 540, 371.

³⁷ Батманов И. А. Фонетическая система современного киргизского языка. Фрунзе, 1946, с. 87.

³⁸ Сағындықова Ф. Тәжікстанда тұратын қазақтардың тілі жөнінде. — Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы, 1979, № 2.

тары тілінде жиі ұшырайтын мынандай ерекшеліктерді бөліп айтуға болады.

Бұл говорға тән басты дыбыстық құбылыстың бірі — көпшілік қазақ говорларындағы ұяң *б* орнына қатаң *п*-ның жиі қолданылатындығы. Оңтүстік говорлар тобында бұл құбылыс бар болғанымен, тәжік қазақтары тілінде өте жиірек. Мысалы: *полат* (болат), *пол* (бол), *пүтіл* (бүкіл), *пүтүн* (бүтін), *пүке* (бүге), *пешпент* (бешпет), *палуан* (болуан), *пітірді* (бітірді), *песін* (бесін), *пайлау* (байлау), *пешене* (бешене), т. б. сөздер. Қазақ тілінің басқа жерлерінде ұяң *б*-мен айтылып, оның орнына оңтүстікте қатаң *п*-ның қолданылуын аралас отырған өзбек халқының әсері деп айтуға әбден мүмкіндік бар. Өйткені осы келтірілген мысалдардың көбі өзбек тілінде қатаң *п*-дан басталады.

Ендігі бір көзге ілінетін дыбыстық құбылыстың бірі — *с* мен *ш* дауыссыздарының алмасуы. Қазақ әдеби тілінде және қазақ тілінің көптеген жерлерінде *с* қолданылатын сөздерде тәжік қазақтарында *ш* айтылады. Мысалы: *шамал* (самал), *шамиян* (самиян), *шор жер* (сор жер), *шорпа* (сорпа), *шаты* (саты), *қыш* (қыс), *шерт* (серт), *шерік* (серік), *ашпаз* (аспаз), *іш* (іс), *піш* (піс), *тышқары* (тысқары). Бұл құбылыс та көрші өзбек тілінің әсерінен болып отыр. Өзбек тілінде келтірілген мысалдардың көбінде *ш* қолданылады.

к, *қ* мен *г*, *ғ* дауыссыздарының алмасуы да тәжік қазақтары тіліне тән құбылыстың бірінен саналады. Қазақ тілінің басқа говорларында *қ*, *к* қолданылатын біраз сөздерде бұл өңірде ұяң *ғ*, *г* дауыссыздары жұмсалады. Мысалы: *ғоза* (қоза), *ғумай* (құмай), *ғыжым* (қыжым), *гедей* (кедей), *гілем* (кілем), *гүнәкәр* (күнәкер), *гүлдіру* (күлдіру). Мұндай сөз басында ұяндап айтылатын сөздер саны молдап кездеседі. Бұл құбылысты да өзбек тілінің әсері деп қарауға болады.

Сөз басында кейбір дауыссыздың қосылып айтылуы да бұл говорға тән құбылыс екенін аңғартады. Қазақ тілінің басқа говорларында дауысты дыбыстан басталатын *әуіз*, *асар*, *әр*, т. б. сөздерге тәжік қазақтары тілінде *һ* қосылып (*һәуіз*, *һәшәр*//*һашар*, *һәр*), болып айтылады.

Тағы да бір көңіл аударарлық құбылыстың бірі *ә* (*а*) мен *е* дауыстыларының алмасуы. Әдеби тілде және қазақ тілінің басқа говорларында *е* қолданылатын жерде

тәжік қазақтары тілінде *ә* дауыстысы жұмсалады. Мысалы: *әсәл* (әсел), *дәреу* (дереу), *күләә-күләә* (күле-күле), *бір мәртә* (бір мәрте), *кәу-кәулеп* (кеу-кеулеп). Ал кейбір сөздерде *е* орнына *а* дауыстысы айтылады. Мысалы: *кәсал* (кесел), *дәрау* (дереу), *тирман* (диірмен), *дүниә* (дүние), *мәкам* (бекем), *бекар* (бекер), *гүнәкар* (күнекер), *жүннан* (жүннен). Тәжік қазақтары тіліндегі қысаң *е* орнына ашық *а*, *ә* дауыстыларының жұмсалуы да өзбек тілінің материалдарымен сай келіп жатады.

Жетісу говорының фонетикалық ерекшеліктері

Жетісу говорының дыбыстық ерекшеліктері жағынан оңтүстік говорлар тобына ортақ барлық құбылыстардың болуымен қатар, осы өңірдегі кейбір ерекшеліктер жөнінен шығыс говорлар тобымен ұқсас болып келуімен сипатталады. Бұл говор шығыс пен оңтүстік говорлар тобының түйіскен жерінде болғандықтан кейбір құбылыстардың қатар қолданылуымен ерекшеленеді.

Жетісу говорында бұрын-соңды жазылып жүрген еңбектерде айтылғандай аффрикат дыбыстардың ұшырауы. Аффрикат *ч*, *ж* дыбыстары осы өңірдің Жетісу, Шу говорларына ортақ құбылыс болып саналады. Ал осы өзгешеліктер қазақ тілінің шығыс говорлар тобына да тән. Бұл дыбыстар негізінен сөздің бас позициясында (*чым* — шым, *чал* — шал, *жақсы* — жақсы, *жыл* — жыл) айтылады. Ал кейде сөздің ортасында да кездеседі.

Енді бір байқалатын ерекшелік оңтүстік өңірге тән деген ерекшеліктердің Жетісу говорында екі варианттың қатар қолданылуында. Оңтүстік өңірге жуан *а* дыбысының жіңішке *ә*-ге алмасып айтылуы басым деп айтсақ та басқа говорларға қарағанда Жетісу говорында әрі жуан, әрі жіңішке айтылып параллель қолданылуы байқалады. Мысалы: *абдыра//әбдіре*, *айбат//әйбет*, *кәзір//қазір*, *уәй-ім//уайым* т. б.

Ұ, ү дауыстыларының қысаң *ы*, *і* дыбыстарына алмасуы бар. Бұндай ерекшеліктер Шу говорында да кездеседі. Бірақ онда бұл алмасу едәуір сөздерді қамтиды. Жетісу говорында әдеби тілдегі *үнемі*, *ешбір*, *ештеме* орнына *інемі*, *ішбір*, *іштеме*; *құрсау*, *мұнша* сөздерінің орнына *қырсау*, *мынша* болып қысаң дауыстымен айтылу байқалады.

Ұяң *б* орнына қатаң *п* дыбысының қолданылуы да бұл өңірге тән құбылыс. Ондай алмасулар сөз басында да (*палуан* — *балуан*, *пытырау* — *бытырау*, *пітіру* — *бітіру*, *поразда* — *боразда*) сөз ортасында да (*шүперек* — *шүберек*, *тапа* — *таба*) кездеседі.

Әдеби тілде *с* қолданылатын біраз сөздерде бұл өңірде *ш* дауыссызы қолданылады. Мысалы: *тұрмыш* — *тұрмыс*, *алмыш* — *алпыс*, *беш* — *бес*, *оқымыш* — *оқымыс*, *айырбаш* — *айырбас*, *текшеру* — *тексеру*.

Сондай-ақ әдеби тілде *ж* қолданылатын *жүзу*, *жүзік*, *жүз* сияқты сөздер жетісу говорында *д* арқылы *дүзу*, *дүзік*, *дүз* болып айтылады.

ГРАММАТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Оңтүстік говорлар тобына тән грамматикалық ерекшеліктер

Оңтүстік говорлар тобында сан алуан лексикалық, фонетикалық ерекшеліктермен қатар біраз грамматикалық өзгешеліктер ұшырайды. Мұндай құбылыстарды сұрыптап қарағанда, олардың біразы морфологиялық өзгешеліктер болса, біразы синтаксистік құбылыстар. Әсіресе молырақ ұшырап, жиірек айтылатыны морфология саласына қатысты. Ондай ерекшеліктердің біразы етістіктер мен есім сөздердің жұрнақтарының қолданылуына байланысты болса, біразы көптік, септік тәуелдік жалғаулардың қолданылуында кездесетін құбылыстар.

Қазақстанның оңтүстік өңірінде кездесетін бұл өзгешеліктердің кейбіреуі осы жерлерде — Қызылорда, Шымкент, Алматы, Жамбыл, Талдықорған және Ташкент облыстарының территориясының бәріне бірдей тараған, басын біріктіретін құбылыс бар да, осы облыстардың екі-үшеуін немесе бір-екеуін қамтып, басқа жерлерде кездеспейтін ерекшеліктер де ұшырайды. Әрине мұндай біркелкі таралып, барлық жоғарыда аталған облыстардағы тұрғындар тілінде жүйелі түрде кездеспеу себебі белгілі тарихи жағдайларға, ондағы тұрғындардың этникалық құрамының әр түрлі болып келуіне және басқа көрші түркі тілдес немесе басқа тілде сөйлейтін халықтармен жасалған қарым-қатынасына байланысты болса керек.

Оңтүстік атыраптағы тұрғындар тілін Қазақстанның батыс, орталық-солтүстік және шығыс облыстардағы тұрғындар тілінен грамматикалық тұрғыдан ажыратып, ерекшелендіріп тұратын құбылыс ретінде бұйрық райдың

екінші жақ жекеше түрінің тұлғасы *-ғын* қосымшасы, қалау райының бірінші жақ көпше түрі *-лы* және көмектес септік жалғауының көрсеткіші *-ман* (*-бан, -пан, -мынан, пынан, -банан*) сияқтыларды айтуға болады. Бұл аталған құбылыстар Қазақстанның орталық-солтүстік облыстарында қолданыла бермейді, тек батыс говорлар тобының кейбіреуінде ұшырайды. Бұл жайында төменде арнайы тоқталамыз.

Сондай-ақ батыс говорлар тобына ғана тән бұйрық райдың екінші жақ көпше түрінің *-ың, -ің* (барың, келің) қосымшасы арқылы берілуі Қазақстанның оңтүстік өңірінде кездеспесе, Шығыс Қазақстан, Павлодар облыстарында ұшырайтын *шейін* шылауының *шекейін, шекті* болып келуі батыс немесе оңтүстік өңірлерде кездеспейтін, сол жерлерге тән құбылыс болып саналады.

Біз осы аталған грамматикалық құбылыстардың кейбіреуіне жеке-жеке тоқталып өтейік.

Оңтүстік атыраптағы тұрғындар тілінде ерекше көзге түсетін морфологиялық элемент *-лы -лі* жұрнағы. Бұл қолданылу жиілігі жағынан да, таралу шегі жөнінен де басқа құбылыстармен салыстырғанда айрықша кеңірек тараған, ерекше көңіл бөлуге болатын, назар аударатын құбылыс.

Оңтүстік облыстардағы тұрғындар тілін зерттеуге әр кезде ұйымдастырылған диалектологиялық экспедицияға қатысқан тіл мамандары қалау, тілек мағынасын білдіретін *лы, -лі* қосымшасының осы өңірге тән ерекшелік екеніне көңіл бөлген болатын. Бұл жайында І. Кеңесбаев, С. Аманжолов, Н. Сауранбаев, Т. Досқараев, Ш. Сарыбаев, Ж. Болатов, Ә. Құрышжанов, О. Нақысбеков, Ғ. Қалиев т. б. осы алқаптағы тұрғындар тілі жайлы материал жиып мақала, еңбек жазған ғалымдарымыздың еңбектерінде айтылған. Аталған құбылыс туралы жоғарыда келтірілген тіл мамандарының еңбектерінде бірінде арнайы сөз болса, екіншісінде жеке тоқталмағанмен, осы ерекшеліктің оңтүстік өңірге сипатты құбылыс екенін дәлелдей түсетін мол деректер келтірілген.

-лы, -лі тұлғалы қосымша жалғанғанда қалау, тілек мағынасында жұмсалады. Бұл формант дауыссыз дыбысқа біткен сөздерден соң қосылғанда, көсемшенің *а, е* жұрнақтарын қабылдап, жуан дауыстылардан соң *-лы, -алы*, жіңішке дауыстылардан кейін *-лі, -елі* болып ай-

тылады. Етістікке *-лы* қосымшасы жалғанғанда қалау, тілек ретінде болатын іс-әрекетке тыңдаушымен бірге сөйлеушінің де тікелей қатысы барлығын білдіреді. Мысалы: *Сіздерге сәлем беріп қайталы деп келдік. Шу асауды ұсталы деп* жігіттерді ертіп келдік (Шу бойы тұрғындарынан жиналған материалдардан). *Ол жұмысқа күн де уақтылы келеді* (Шымкент облысының материалынан). *Жүр баралы, оны тауып алып жолықтырмасақ болмас. Барсақ баралы!* — дедім (Алматы облысының материалдарынан).

-лы жұрнақты етістіктер жіктік жалғауының бірінші жақ көпше түрінде айтылады. Мысалы: *әңгіме айта отыралы. Кейінгі балаларға лайықты үлгілі сөз тасталы.*

Бұл қосымша жалғанған етістік қалау, тілек, өтініш ретінде айтылып, істің дәл қазір емес, келешекте, алдағы уақытта орындалатынын білдіреді. Сондықтан да *-лы* жұрнақты етістік келер шақта тұрады. Мысалы: *Сайлалы ерді әділ сотқа, Бұрмай заңды ұстайтұғын... Осы бастан ойламай, өкініп кейін қалмалы...* (Жақсыбай Жантөбетов).

-лы қосымшасы етістіктің болымды және болымсыз түріне де қосылып айтылады. Бұл жұрнақ болымсыз *-ма, -ме*-лерден соң жалғанғанда дауыссыз (*-лы, -лі*) дыбыстан басталады. Мысалы: *Көп сөйлеп сөз қадірін кетірмелі.*

Біз жоғарыда *-лы, -лі* қосымшасының Қазақстанның оңтүстік атырабында жиірек айтылып, көбірек қолданылатыны жайында сөз еттік. Енді бұл құбылыс тек Қазақстанның оңтүстік өңіріне ғана тән бе, әлде басқа да аудан, облыстарда ұшырай ма деген заңды сұрақ өзінен-өзі туады.

Бұрын-соңды жиылған әрі монографиялық тұрғыдан зерттелген еңбектерге қарағанда, қалау райын білдіретін *-лы* жұрнағы солтүстік-орталық облыстарда ұшырамай, батыс облыстардағы тұрғындарда, Кіші жүз қазақтары тілінде кездесетіні анықталды. Батыс говорлар тобына кіретін Маңқыстау тұрғындары тілінде алғаш рет монографиялық зерттеу жүргізіп, мақалалар жазған С. Омарбековтың еңбегінде *-лы* құбылысы Маңқыстау тұрғындары тілінде, жүйелі түрде жиірек ұшырайды

екен¹. Оны автордың еңбегінде келтірілген: *Ертең тағы жолығалы. Бүгінгі әңгімені осымен туаралы. Екеуміз әңгімелеселі* сияқты мысалдардан аңға-руға болады.

-лы қосымшасының қалау, тілек мағынасында айтылып, жергілікті халық тілінде белгілі құбылыс ретінде айтылатынын қазақ диалектологиясы жайлы оқулық жазған Ғ. Қалиев пен Ш. Сарыбаевтың, Орда говорын зерттеген Ә. Бөрібаевтың (жұмысты жоғары сатыға көтерелі, жаңа жылда бұдан да зор табыстарға жетелі), Түрікменстан қазақтары тілін зерттеп, монографиялық еңбек жазған Ә. Нұрмағамбетовтың (ол бүгін қалаға бармалы), Қарақалпақстандағы қазақтар тілін зерттеген Н. Жүнісовтің (сенің жұмысың осында, кейін сөйлеселі. Біздер орындарымызға отыралы) еңбектерінен кездестіреміз. Сондай-ақ бұл құбылыс батыс говорлар тобы мен оңтүстік говорлар тобының арасында жатқан аралық, ауыспалы говор сипатына жататын Қызылорда говорын зерттеген Ш. Бектұровтың жұмысында да -лы қосымшасы елеулі құбылыс болып саналады.

Осы жоғарыда аталған еңбектерге қарағанда, -лы жұрнағы оңтүстік облыстардағы тұрғындар мен батыс облыстардағы тұрғындар тіліне тән құбылыс болып шығады. Бұл құбылыс тұрғысынан алғанда, оңтүстік пен батыс говорлар тобы ұқсас болып келеді де, орталық-солтүстік, шығыс говорлар тобынан ерекшеленіп, бөлінеді.

Қазақ тілінің оңтүстік және батыс говорлар тобында -лы қосымшасының жиірек айтылып, орталық -солтүстік облыстардағы тұрғындар тілінде кездеспеу себебі не? — деген заңды сұрақ туады. Сірә, мұндай құбылыстың аталған өңірде ұшырауы көршілес түркі тілдес халықтарда да жиі қолданылуынан да болуы керек. Олай дейтін себебіміз оңтүстік өңірдегі тұрғындармен көрші түркі тілдерінде бұл құбылыстың жүйелі түрде қолданылып, сол тілдерге тән қасиет екенін аңғартады. Енді біз осы тілдердің қайсысында және қандай говорларында ұшырайтыны жайлы тоқталайық.

Етістіктің -лы тұлғалы қосымшасы ұйғыр тілінде

¹ Омарбеков С. Қазақтың ауызекі тіліндегі жергілікті ерекшеліктер. Алматы, 1965, 153-б.

бұйрық мағынада жұмсалады да, бірінші жақ көпше түрде қолданылады: *көрэйли, көрситэйли, қарайли, иазайли*, т. б. Бұл форманың ұйғыр тілінің диалектісінде ұшырайтынын да жазылған еңбектерден көреміз. Мысалы, профессор Ә. Қайдаровтың ұйғыр тілінің диалектісін топтастыру жайлы жазған үлкен, көлемді монографиясында аталған құбылыстың көбіне ұйғыр тілінің хамий диалектісінде, сондай-ақ Шығыс Түркістанның оңтүстік-батыс және солтүстік² аудандарындағы ұйғырлар тілінде жиі ұшырайтын құбылыс екенін көрсетеді.

Мұндай ерекшеліктің қырғыз тілінде де бар екенін көруімізге болады. Етістіктің *-лы* (баралы) тұлғалы қосымшасы осы тілде және оның басқа да Ош (барайлы, келейлі) және Қырғызстаннан тыс говорларында да (чығайлы) ұшырайды.

Аталған қосымшаның өзбек тілінде де және оның кейбір говорларында да диалектілік құбылыс ретінде кездесетінін көруге болады. Оңтүстік Қарақалпақстандағы өзбек тілінің говорында *-лы* қосымшасы қалау рай мағынасында жұмсалатын көрсеткіш ретінде танылады. Сондай-ақ бұл құбылыс түрікмен (тәэа ховада бир салым *гезели* — таза ауада бір мезгіл кезейік) Алтай (келелі) және Қарақалпақ³ тілдерінде де кездеседі.

Қазіргі тілдерде кездесетін фактіні былай қойғанда, сөз болып отырған құбылыс кейбір көне ескерткіштерде де кездесетінін көруге болады. Атап айтқанда, XIII—XIV ғасырлардағы куман тілінің ескерткіштерінде де *-лы* тұлғасының қолданылғанын дәлелдейтін мәліметтер бар.

Сөз болып отырған етістіктің *-лы* қосымшасымен қатар, оңтүстік өңірдегі тұрғындар тілінде *-лық* тұлғасы да қолданылады. Бұл жұрнақ әдеби тілімізде де кездеседі. Бірақ қолдану аясы тар, аз болғандықтан, бұл құбылыс жергілікті тіл ерекшелігіне тән болып саналып жүр. Қазақ тілінің басқа говорларына қарағанда, *-лық* қосымшасы зерттеліп отырған облыстардағы тұрғындарда жиірек қолданылады. Мысалы: *Біз қарияларға ба-ра-лы-қ. Өзіміз төмен жүріп кетелік.*

² *Қайдаров А. Т.* Развитие современного уйгурского литературного языка. Алма-Ата, 1969, с. 71.

³ *Баскаков Н. А.* Каракалпакский язык. М., 1952, ч. 2, с. 450.

Қазіргі кейбір түркі тілі жайлы жазылған әдебиеттерде сөз болып отырған *-лы* қосымшасы туралы оның басында *-лық* (-лік) қосымшасымен тектес деген пікірлер де бар. Жергілікті тұрғындар тілінде *-лы* қосымшасы мен *-лық* тұлғаларының мағыналық жағынан, грамматикалық қызметтері жағынан бір-бірінен ерекшеленбейтін болғандықтан, қазақ диалектологтары да ол қосымшалар бір-біріне жақын, әуелгі шығу төркіні бір деп қуаттауы да орынды деп санаймыз. Бұл жайында С. Омарбеков өзінің Маңқыстау тұрғындары тілі жайындағы еңбегінде кейбір жазба ескерткіштер мен ауыз әдебиетінің материалына сүйене отырып осы пікірді орынды дәлелдеген.

Шын мәніне келгенде, етістіктің *-лы* қосымшасы мен *-лық* тұлғасының мағынасы да, атқаратын қызметі де бірдей, бір-бірімен тектес, түбірлес қосымшалар.

-қын/-ғын, -кін/-гін қосымшасы. Оңтүстік говорлар тобында жүйелі түрде қолданылатын диалектілік ерекшеліктің бірі — бұйрық рай формасының *-қын* қосымшасы арқылы берілуі. Әдетте әдеби тіл нормасы бойынша бұйрық райдың бірінші жақ жекеше түрі етістіктің көсемшесінің үнемсіз (а, е, й) түрінен жасалады да жекешеде *-йын, иін*, көпшесінде *-йық, йік* жалғауы жалғану арқылы жасалады. Ал көпше түріне *-лық, -лік* қосымшалары қосылады. Екінші жақ жекеше түрі ешқандай жалғаусыз, етістіктің бастапқы түрі болады да, көпше түрі жекеше түрге *-ң-дар, ң-дер* қосымшалары жалғану арқылы жасалады. Ал үшінші жағы етістікке *-сын, -сін* қосымшасы жалғану арқылы, үшінші жақ көпше түрі *-ң-ыздар, -ң-іздер* қосымшасы қосылу арқылы жасалады. Енді осы әдеби тіл нормасымен салыстырып қарағанда, жергілікті халық тілінде кездесетін бұйрық рай қосымшасының (*-ғын*) атқаратын қызметі де ерекшелеу. Жергілікті халық тілінде сақталып, ерекшелік деп есептеліп отырған *-ғын* қосымшасы тек екінші жақ жекеше түрде қолданылады. Басқа жақтарға түрленбейді.

Осы құбылысты картаға түсіріп қарағанда, Талдықорған қаласынан бастап Шиеліге дейінгі аралықты қамтып жатыр. Мұнда Талдықорғанның шығысынан бастап *-қын* (-ғын) қосымшасы қосылмай бұйрық рай формасы негізгі етістік арқылы беріліп отыр. Негізгі етістікпен берілу Алматы облысының Балқаш (44—49-

пункттер), Шымкент облысының Созақ (101—105, 172, 175, 178, 181) және Шымкент қаласының төңірегі (150—155, 161) мен Шиеліден бастап Жосалыға дейінгі (188—203) аралықты қамтиды. Қалған пункттерде Алматы, Талдықорған, Жамбыл, Шымкент, Ташкент облыстары территориясында *-ғын* қосымшасы жұмсалып, екінші жақ бұйрық райды білдіреді.

-қын (*-ғын*, *-кін*, *-гін*) қосымшасының етістіктің екінші жақ бұйрық райында жұмсалуды оңтүстік говорлар тобын Қазақстанның батыс, орталық-солтүстік және шығыс говорлар тобынан бөліп, ерекшелендіріп тұратын бірден бір белгісі болып саналады. Мысалы: *Ата-аналарды разы қып келгін. Балаларды сұрастырып бір-бірімен таныстырғын*, т. б.

Осы қосымшамен айтылатын сөздерді оңтүстік өңірдегі тұрғындар тілінен мысалды көптеп келтіруге болады.

Тілдегі әрбір құбылыс, ерекшеліктің пайда болуы өзінен-өзі бола салған құбылыс болмаса керек. Қандай бір өзгешеліктер болмасын, оның пайда болуы да белгілі бір себептерден туса керек.

Ол себепті неден іздеуге болады деген сұрақ та орынды болады. Бұл ретте оңтүстік облыстарды мекендеген қазақтардың дені этникалық жағынан біркелкі. Ұлы жүз құрамына кіретін үйсін, қаңлы, дулат, албан, суан, жалайыр, сіргелі, шапырашты, ошақты рулары. Ал картаға түскен, біркелкі болып келетін жерде Орта жүз құрамына кіретін Қоңырат руы да бар. Осы тұрғыдан алғанда бұл құбылыс тек қана Ұлы жүз құрамына кіретін қазақтарға ғана тән деуден гөрі, оңтүстік өңірде, ұйғыр, өзбек, қырғыз халықтарымен шектес жерлерге тән құбылыс деп айтқан орынды сияқты. Үйткені *-қын/-ғын*, *-кін*, *-гін* қосымшасының етістікке қосылып екінші жақта айтылуы көрші отырған осы тілдерге тән қасиет болып саналады.

-қын (*-ғын*, *-кін*, *-гін*) қосымшасы бұйрық райдың екінші жақ көрсеткіші ретінде қырғыз (*келгін*, *барғын*)⁴, өзбек (*айтгін*, *туккин*, *чиққин*, *уқиғин*)⁵, ұйғыр (*язғин*,

⁴ Дыйканов К. Д., Құдайбергенов С. Кыргыз тилинин морфологиясы. Фрунзе, 1957, 182—183-б.

⁵ Хозирги замон ўзбек тили. Тошкент, 1957, 418-б.

ишлигин, ейтқин, кәтқин) ⁶ тілдерінде жиі қолданылатын қосымша.

Оңтүстік атырапқа тән морфологиялық ерекшеліктердің бірі — қалау райының жасалуына байланысты. Әдеби тіл нормасы бойынша ерікті қалау рай түрі негізгі етістіктің *-ғы, -қы, -кі, -гі* түріне тәуелдік жалғаулары жалғану арқылы *кел* етістігінің тіркесуімен жасалады. Ал сөз болып отырған өңірдегі тұрғындар тілінде *кел* етістігінің орнына *бар, жоқ* сөздерінің тіркесуімен жасалады. Мұнда тіркескен *бар, жоқ* сөздері ешқандай өзгеріске ұшырамайды да, қай жаққа тән екені негізгі етістіктегі тәуелдік жалғауынан көрінеді. Мысалы: *Менің оқығым бар, сенің оқығың бар, оның оқығысы бар, менің оқығым жоқ, сенің оқығың жоқ, оның оқығысы жоқ*. Мұның көпше түрін айтқанда да, соңғы тіркескен сөздер еш өзгеріссіз тұрады.

Мағыналық жағынан алып қарағанда осы мысалда келтірілген сөйлемдердегі *бар, жоқ* сөздері осы шақты да, келер шақты да көрсетеді. *Оқығым бар* дегенде *оқығым келеді* деп келер шақты да, *оқығым келіп отыр* деп осы шақты да білдіреді.

Осы құбылысты картаға түсіргенде 203 пункттің көбіне дерлігі *бар, жоқ* сөзімен тіркесіп келетіні байқалады. Талдықорған қаласынан бастап, Шиеліге дейінгі аралықта осы құбылыс жүйелі түрде ұшырайды. Тек Шу бойында Қордай, Мойынқұм аудандарында біраз өзгеріске түсіп, *келеді* етістігімен тіркеседі де, басқа аудандарында *жоқ, бар* сөздері арқылы айтылады. Шиеліден Қызылорда қаласына жетпей (188—195-пункттерде) *келеді* арқылы қолданылып, ар жағы 203-пунктке дейін қайтадан *бар, жоқ* сөздері тіркеседі. Ал Талдықорған қаласынан Шығысқа қарай Зайсанға дейінгі аралықта және Іленің төменгі жағасындағы Бақанас ауданындағы жалайырлар тілінде *келеді* сөзімен тіркесу байқалады.

Қалау райының жасалуы жағынан Қазақстанның оңтүстік өңіріндегі қазақтар тілінде айтылуына ұқсас келетін жәйттер хездеспейді емес. Оған мысал ретінде көрші түркі тілдерінің ішінен ұйғыр тілін атауға болады. Мұнда да қалау райының жасалуы *-ғу (-гу, -ку, ку)*

⁶ *Кайдаров А. Т.* Краткий грамматический очерк уйгурского языка. — В кн.: Уйгурско-русский словарь. Алма-Ата, 1961, с. 313.

жұрнақты етістікке *кел* етістігінің тіркесуі, сондай-ақ, *бар, йоқ* сөздерінің қосылуы арқылы жасалады. Мысалы ұйғыр тілінде *кәткүң йоқ, ейткуси бар*; ⁷ тұрғым бар, тұрғұн бар, тургиси бар, язғим иоқ, язғиң йоқ, язғиси йоқ ⁸ деп қолданылады.

Диалектологиялық атласқа түскен құбылыстың бірі өткен шақ категориясына байланысты сөздер. Мұнда бұрынғы өткен шақты білдіретін *барыпты, барған, келіпті, барулы, келулі* сөздерінің таралу шегін анықтау керек болған. Осы құбылыстың өзі де Қазақстан территориясын екіге бөліп тұратын ерекшеліктің бірінен саналады. Картада берілген 203 пункттің Зайсаннан Аралға дейінгі елді пункттердің бәріне дерлік *барыпты, барған, келіпті* түрлері қолданылатыны анықталды. Осы құбылыс Қазақстанның орталық-солтүстік және шығыс облыстарын да қамтитын түрі бар. Ал кейбір диалектологиялық зерттеулерге қарағанда бұрынғы өткен шақтың бұл формасы Қазақстанның батыс облыстарында Кіші жүз қазақтары тілінде *-улы* қосымшасы арқылы беріліп, әдеби тілден және Қазақстанның басқа говорлар тобынан ерекшеленетін сияқты. Бұл жөнінде Маңқыстау (Сейтехмет Жылойға *кетулі*. Нүрекең Мәскеуде көрмеде *болулы*), Орда (Жәнібектен ол кеше *шығулы*. Фермаға ол кеше *барулы*) және Түрікменстан қазақтарынан келтірілген зерттеулер дәлел бола алады.

Оңтүстік говорлар тобын батыс говорлар тобынан ерекшелеп бөліп тұратын морфологиялық құбылыстың бірі — етістіктің келер шақ формасының жұмсалуды. Сөз болып отырған атыраптағы тұрғындар тілінде мақсатты келер шақта әдеби тілдегідей *-мақ* (-мек, -пақ, -пек, -бақ, -бек) жұрнақтары арқылы жасалып, болашақта істелетін істі білдіреді. Бұл жұрнақтың қолданылуы жағынан оңтүстік говорлар тобы әдеби тілмен және орталық-солтүстік, шығыс говорлар тобымен бірдей болғанымен, батыс говорлар тобынан айырмашылығы бар. Онда *-мақ* жұрнағы орнына *-жақ* жұрнағы қосылып *баражақ, кележақ, бережақ* болып айтылады.

Диалектологиялық картаға *келмек, бермек, бармақ*

⁷ Назирки заман ұйғыр тили. Алматы, 1961, 171—172-б.

⁸ Шәмиева А., Садвакасов Ф. Ұйғыр тили грамматикасы. 1-қисим. Фонетика вә морфология. Алматы, 1961, 171—172-б.

сөздерінің *кележақ, бережақ, баражақ* болып айтылу, айтылмауының шегін анықтауды керек еткен еді. Зайсаннан бастап Қызылорда қаласының батысындағы Жосалыға дейінгі елді пункттердің бәрінде де *-жақ* қосымшасы жалғанбай, *-мақ* арқылы айтылып, әдеби тіл нормасымен бірдей болып келеді екен.

Диалектологиялық зерттеулерде *-жақ* жұрнағы жалғанып етістіктің келер шақ мәнінде жұмсалуды батыс говорлар тобына тән құбылыс.

Зерттеліп отырған атыраптағы тұрғындар тілін Қазақстанның басқа өңіріндегі мекендеушілерден ажыратылатын белгінің бірі — жіктік жалғауының қолданылуына байланысты. Ауызекі сөйлеу тілінде кейбір жерлерде жіктік жалғауының екінші жақ сыпайы түрі *-сыңыз, -сіңіз* формасы қолданылу арқылы айтылса, екінші жерде *-сыз, -сіз* түрінде әдеби тіл нормасымен бірдей болып келеді. Сөз болып отырған оңтүстік говорлар тобына осының соңғысы тән яғни әдеби тіл нормасымен бірдей.

Диалектологиялық картаға түсірілген 201 елді пункттің бәрінде де жіктік жалғауының екінші жақ сыпайы түрі *-сыз* тұлғасы арқылы айтылатыны аңғарылды. Мұндай құбылыс кейбір деректерге қарағанда орталық-солтүстік облыстарға да тән болса керек. Ал *-сыңыз* қосымшасы арқылы айтылу батыс говорлар тобына тән құбылыс екеніне диалектология саласында жазылған еңбектер арқылы мәлім.

Енді бір көзге түсетін ерекшеліктердің бірі — *бері* шылауының өзінен бұрынғы есімше, көсемше формалы сөзімен тіркесуіне байланысты.

Әдеби тіл нормасындағы *келгеннен бері* сияқты *бері* шылауымен тіркескен есімше орнына кейбір жерлерде көсемшенің қолданылуы тән. Зерттеліп отырған оңтүстік өңірдегі тұрғындар тілінде *бері* шылауының өзінен бұрынғы көсемше формалы сөзбен тіркесуі басымырақ. Картаға түсірілген елді пункттердің ішінде Талдықорған облысының территориясында есімше тіркесіп (*келгеннен бері, оқығаннан бері* болып) айтылса, Алматы, Шымкент, Жамбыл, Ташкент облыстарында (*келгелі бері, оқығалы бері* болып) көсемшемен тіркеседі. Ал Шиелі ауданынан бастап батысқа қарай жүрген сайын қайтадан есімшемен тіркесіп айтылады. Бұл құбылыс та оң-

түстік өңірдегі тұрғындар тілін Қазақстанның батыс, орталық-солтүстік облыстары тұрғындары тілінен ерекшелендіріп тұратын, оңтүстікке тән өзгешелік болып саналады. Бұл құбылыстың осы өңірге тән ерекшелік екендігі жайында С. Аманжолов, Ж. Досқараев еңбектерінде сөз болған.

Оңтүстік атыраптағы тұрғындар тілінде көбірек қолданылып, басқа өңірлерде қолданбайтын болса да, жиірек айтылмай, сирек кездесетін құбылыстың бірі -*тұғын* қосымшасының жұмсалыуына байланысты. Қазіргі қазақ әдеби тілінің нормасы бойынша көсемшенің *а (-е, -й)* жұрнағынан кейін келіп, есімшенің ауыспалы шағын жасайтын *-тын (-тін)*⁹ жұрнағы оңтүстік алқаптағы кейбір жерлерде сондағы тұрғындардың ауызекі тілінде көбінесе *-тұғын* формасында қолданылады. Диалектологиялық экспедициялардың материалдарына және осы жайындағы зерттеулерге қарағанда, *-тұғын* қосымшасы Қазақстанның барлық жерлерінде кездеспей, оңтүстік-шығыс облыстарындағы тұрғындар тілінде жиі ұшырайтыны анықталды. Бұған Ж. Досқараев, Ғ. Мұсабаев, т. б. тіл білімпаздарының жазған еңбегі айғақ болады.

Бұл қосымша, негізінде, көсемшеден соң тіркеседі. Оған осы оңтүстік говорлар тобынан бірер мысал келтірейік. Мысалы: *жабағым қазір мінуге келетұғын болды. Олардың б а р а т ұ ғ ы н түрі бар.*

Осы қосымша тек көсемшеден соң қосылып қана қоймай, есімдермен де, модаль сөздермен де тіркеседі. Мысалы: *Ол үйде жоқтұғын. Біздің үйде еліктің лағы б а р т ұ ғ ы н. Қолындағы қамшы біздікітұғын. Оның баратын жері а л ы с т ұ ғ ы н.*

-тұғын қосымшасы осы тұлғада және ықшамдалған *-тын* түрінде де Ұлытау, Жезқазған қазақтары тілінде кездеседі. Осы өңірде де бұл қосымша есімдерге (бұрын Кеңгірдің арғы беті *шығыртын*), *бар жоқ* сияқты модаль сөздерге де (Кеңгір табанында бақшашылық егіс *бартұғын*) жалғанып айтылады.

Мұндай құбылысты яғни *-тұғын* қосымшасының айтылуын Семей облысы тұрғындар тілінде де қолданыла-

⁹ Кеңесбаев І., Ысқақов А., Аханов К. Қазақ тілінің грамматикасы. I бөлім. Алматы, 1958, 132-б.

тыны жайлы диалектологиялық зерттеулерден бізге аян.

-*тұғын* қосымшасы негізінен сөйлеу тілінің нормасы болып саналады. Бұл қазақтың ауыз әдебиеті тілінде, әсіресе эпостық шығармаларда молынан ұшырасады. Қазақтың әдеби тілінің негізін қалаушы ақын-жазушыларымыздың тілінде де бұл тұлға кездеседі. ХІХ ғасырдың алғашқы жартысындағы Махамбет өлеңдерінде де *-тұғын*, *-тын* формалары қатар қолданылған. Осындай бір тұлғаның екі вариантын пайдалану Абайға дейін қалыптасқан тәсіл, *-тұғын*-ның бірте-бірте ықшамдалып *-тын* болып поэзияда көбірек айтылуы — поэзия тілінің шартты әсерінен деген Р. Сыздықованың¹⁰ пікірі әбден орынды. Автор Абай шығармаларының тілін зерттей келе, поэзиядан гөрі Абайдың прозасында ауыспалы шақ есімше ықшамдалмай әрдайым *-тұғын* формантымен ғана берілгенін көрсетеді. Осы еңбекте *-тұғын* қосымшасын тұңғыш шыққан қазақ газеттерінде, сондай-ақ эпос жырларындағы қарасөзбен айтылатын бөліктері де осы тұлғаның жиі қолданылғаны жөнінде қызықты деректер келтіреді.

-*тұғын* қосымшасының осы қалпында немесе *-тын* болып ықшамдала айтылуын тек поэзия, проза немесе фольклорда кездесетін тілдік фактілер дәлелдеп қоймай, оны өткен ғасырда қазақ тілінің грамматикасы жайында жазылған еңбектер де дәлелдейді. Өткен ғасырдағы Н. И. Ильминский, М. Терентьев, А. Старшевский, П. М. Мелиоранский құрастырған және басқа да грамматикаларда *тұғын* қосымшасының шығу төркіні жайында сөз болған. Бұл авторлардың қай-қайсысы болмасын *тұғын* қосымшасының *тұрған* деген сөзден (*-тұрған* > *тұғын* > *тын*, *-тін*) болып ықшамдалған деген пікірге келеді. Осындай негіздерге сүйене отыра, қазақ тіл мамандары да фонетикалық трансформация жолымен грамматикаланған *тұрған* (*тұрған* > *тұғын* > *тын*, *-тін*) ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілінде соңғы екі варианты (*-тұғын*, *-тын*) қатар қолданылып, оның ішінде фонетикалық редукцияланудың алғашқы сатысы *-тұғын*-ның жұмсалуды жиі болған¹¹ деп дәлелдейді.

Сөз болып отырған есімшенің *-тұғын* тұлғасы кейбір

¹⁰ Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі. Алматы, 1968, 272-б.

¹¹ Сонда, 276-б.

түркі тілдерінде де қолданылады. Қырғыз тілінде ешбір редукцияға ұшырамай, қысқармай *тұрған* түрінде қолданылады (колхозға бара *тұрған* адам. Сатыла *тұрған* китеп. Сенин өзине айта *турған* бир кеп бар). Өзбек тілінде *-тұғын* қосымшасы біраз өзгеріске ұшырап *-диган* (кетедиган, биладиган, чопадиган) түрінде, ал оның кейбір говорларында *-дыған// -тыған* (келәдыған, кәтәтыған) ¹² түрлерінде жұмсалады.

Біз осы келтірілген мысалдардан қазақ және өзбек тілдерінде *тұрған* сөзі редукцияланып, ықшамдалып қолданылса, қырғыз тілінде өзгермей бастапқы қалпында ұшырайтынын аңғарамыз.

Бұл жерде ескере кететін жәйттің бірі — *-тұғын* қосымшасының етістікке немесе есім мен модаль сөздерге қосылуында. Жоғарыда келтірілген мысалдарда *-тұғынның* етістікке қосылып, оның ауыз әдебиет үлгісінде және сондай-ақ оңтүстік-шығыс облыстардағы тұрғындар тілінде де жиі ұшырайтыны сөз болды. Бұл қосымшаның етістікке жалғануы жағынан оңтүстік говорлар тобындағы тұрғындар тілін тұтас қамтитыны сөз болады. Бұл жағынан алғанда бұл өңірдегі оның қолданылуында бір-келкілік байқалып тұр.

Ал дәл осы қосымшаның есім, модаль сөздермен тіркесуіне келгенде мұндай бірыңғайлылық байқалмайды. *Бартұғын, жоқтұғын, анықтұғын* сияқты болып айтылу Шымкент облысында жиірек айтылып, сирек те болса, Қызылорда, Жамбыл облысында кездеседі. Ал басқа Алматы, Талдықорған тұрғындарында байқалмайды. Сонда бұл құбылыс қолданылуы жағынан оңтүстік говорлар тобын екіге бөліп тұрады.

Оңтүстік өңірдегі тұрғындар тілін түгел қамтымайтын, бірақ осы өңірде кездесіп, Қазақстанның басқа жерлерінде ұшырай қоймайтын өзгешеліктің бірі *-дүр* тұлғасының қолданылуына байланысты. Аталған тұлға зерттеліп отырған атыраптың Шу бойы тұрғындары тілінде кездеседі. Оған осы жерден жиылған (Ол *барадүр*. Бұл жақсы ат *боладүр*. Анау көрінген біздің *түйе дүр*. Ойнақ -бойдақ, *Мәлім дүр* бойдақ жігіт осы тойда-ақ) ¹³

¹² Хозирги замон узбек тили. Тошкент, 1957, 408-б.

¹³ Нақысбеков О. Қазақ тілінің ауыспалы говоруы. Алматы, 1972, 163-б.

мысалдар дәлел. Осының алғашқы екеуінде *-дүр* тұлғасы етістіктің *-а, -е, -й* жұрнақты көсемше тұлғасына жалғанып (*бара дүр, боладүр*), соңғы екі мысалда есімдермен (*түйе дүр, мәлім дүр*) тіркесіп келіп тұр. Мұндағы етістікпен тіркесіп келген *-дүр* тұлғасы бастауыш пен баяндауышты қиыстырып, III жақ көрсеткіші ретінде жұмсалады. Ал *-дүр* формасы есіммен тіркескенде онда ешқандай шақтық көрсеткіш сипаты болмай, дәлдік, тиянақтылық мағына береді де, модальдық шылау ретінде жұмсалады.

Бұл тұлғаның қазақ тілінде көне замандарда қолданылып реликт ретінде кейбір ескі үлгілерде сақталып қалғаны зерттеушілердің еңбегінен бізге аян. Осыған мысал ретінде халық ауыз әдебиетінің материалынан біраз сөйлемдер келтірейік¹⁴. *Айтар сөзім осы дүр* (Бұқардан). *Бұл дүние арман емес дүр, Бір кезек дәурен сүргенде. Мағлұм дүр құдаға, пенденің қылған күнәсі* (Шортанбайдан). *Қүдіретіне алланың Бенденің жоқ дүр көнбесі* («Қыз Жібек», 1963, 85). *Кім бай дүр, кім жарлы дүр тәңірге аян* («Айман — Шолпан», 1957, 11). Міне осы келтірілген көне нұсқаларда, эпостық жырларда ғана айтылған бұл жұрнақ көне кездің өзінде де аз қолданылып, өнімсіз жұрнаққа айналған. Бұл тұлғаның Абай шығармаларында да әсіресе 38-сөзінде (Ол жанның жибилі куаты дүр, II, 216-б.) көбірек ұшырайды. Жоғарыда келтірілген мысалдарда бұл формант көбінесе құдай, тәңір туралы жолдарда ұшырайды. Осындай фактілерге сүйене отыра бұлай қолданушылық құдай тағала ісінің кәмілдігі жөніндегі халық сеніміне байланысты болу керек. Адамдардың құдай тағаланың құдіретті күшіне, күллі ісіне шек келтірмей кәміл сенушілік психологиясы халық тілінде сонын грамматикалық көрінісі ретінде көне *дүр* формантымен ғасырлар бойы дәстүрге айналдыруы мүмкін деп есептейді. *-дүр* қосымшасының шығуы, оның қызметінің бірте-бірте кейінгі кездерде басқа форманттарға ауысуы жайында қызықты пікірлер де жоқ емес. Филология ғылымының докторы Р. Сыздықова осы күнгі және көне нұсқалардағы *-ды, -ты* формантындағы кәмілдікті, дәлдікті білдіретін модальдық сипатын ескере келіп және бұл форманттын

¹⁴ Сыздықова Р. Жоғарыда аталған еңбек, 286-б.

көбінесе есімшенің өткен шақ формасымен (болған-ды, барған-ды), *керек, емес* тәрізді бейтарап сөздермен және кейде есімдермен тіркесіп келетінін ескеріп, мұндағы *-ді*-лердің орнына *-дур* форманты сұранып тұрғандай. *-ды, -ті* тұлғалары *дур*-ден пайда болды емес пе екен деген жорамал¹⁵ айтады. Бұл да еске алатын елеулі пікір болса керек.

Осы айтылғандарға қарағанда *дур* тұлғасы да қазақ тілінде көне кездерде, бір замандарда қолданылып, кейін келе эпостық жырларда, жергілікті тұрғындарда үлкен қариялардың тілінде ғана сақталған, бара-бара атқаратын қызметі азайып, өнімсіз қосымшаға айналғанын байқаймыз.

Етістіктің осы шағының осы шақ көрсеткіші *-а* және оған *тур, дур* көмекші етістігінің қосылу моделі арқылы жасалған түрі изоглостық құбылыс ретінде түрікмен, азербайжан тілдерінде бар екені түркологиялық еңбектерден мәлім¹⁶. *Дур* арқылы етістіктің осы шағын жасау түрікмен тілінің Сарык (и: шли ду: р — істеп отыр) олам¹⁷, човдур (геледу: р, бараду: р) диалектілерінде және азербайжан тілінің куба диалектісі мен закател говорында (кәлә дүрур, ала дүрүр) ұшырайды¹⁸.

Диалектологиялық атласқа түсірілген құбылыстардың бірқатары — септік жалғауларының жұмсалуына байланысты ерекшеліктер. Мұндай өз алдына ерекшелік болып көзге түсетін, бірақ әдеби тілмен немесе басқа говорлар тобымен салыстырғанда өзгешеленіп тұратын құбылыстың біріне жатыс септік тұлғалы сөзді айтуға болады. Әдеби тілімізде жатыс, шығыс септік жалғауын қабылдап айтылатын *уақыт* сөзі оңтүстік говорлар тобында *уақытымен келді, уақытында келді* деп қолданылмай, *уақтылы келді* деп *-лы, -лі* қосымшасын қабылдайды. Бұл құбылыстың Арыс (ол жұмысқа күнде уақтылы

¹⁵ Сонда, 287-б.

¹⁶ Гаджиева Н. З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики. М., 1975, с. 82.

¹⁷ Багыев Х. Оламский диалект туркменского языка. Ашхабад, 1965, с. 18—19.

¹⁸ Ширалиев М. Ш. Интерпретация некоторых изоглосе диалектологического атласа восточной группы диалектов и говорів азербайджанского языка. — В кн.: Вопросы диалектологии тюркских языков. Фрунзе, 1968, с. 29.

келеді), Талас, Шу бойындағы тұрғындарда жиірек қолданылады. Тіпті кей жерлерде жиі айтылатыны сонша, сондағы жергілікті аудандық газеттерде де көбірек жазылады. Оған Шу бойындағы аудандық газеттерден алынған: *Балалардың кірі уақтылы жуылып, таза киімдерін уақтылы ауыстырып... тұрады* («Социалистік еңбек», 1941, 25 июнь), *қазір уақтылы басқа бір үйде оқытылады* («Екпінді», 1937, 12 март), сияқты мысалдар дәлел болады.

Оңтүстік облыстарды картаға түсіргенде бұл ерекшелік осы атыраптың өзін тура екіге бөліп тұратын құбылыс. Алматының шығысынан бастап Талдықорған және Семейдің біраз аудандарында әдеби тіл нормасымен *уақтында* болып айтылса, Алматының батыс жағындағы аудандардан бастап Жамбыл, Шымкент облыстарын және Жанақорғаннан Қызылордаға дейінгі елді пункттерде *уақтылы* болып *-лы* қосымшасын қабылдайды. Осы екі аралықта Шу станциясынан бастап өзен бойымен солтүстік батысқа жүрген сайын Арқа қазақтарымен араласқан Мойынқұм ауданында *уақтында* болып қолданылып, Шымкент облысының солтүстік батысындағы Қызылорданың (196—203) маңынан батысқа қарай *уақытында* түрінде айтылады. Кейбір бір-екі (137, 138, 135) пункттерде Шымкент облысының Ленин ауданындағы тұрғындарда *уағында*, *уақтысында* түрінде атылады.

Бұл құбылыстың сақталуына көз жүгіртсек, көнеден келе жатқан құбылыс па деген ой туады. Көрші тілдердің әсері ме десек, көрші қырғыз (уағында, уақтысында)¹⁹, қарақалпақ (уақытында),²⁰ өзбек (вактида),²¹ ұйғыр (вактида),²² азербайжан (вахтында),²³ түрік (vaktinde)²⁴ тілдерінде оңтүстік өңірдегі ерекшелікке сай келмейді. Түркі тілдерінің ішінде тек қана чуваш (вахатла)²⁵ және татар (вақытлы)²⁶ болып *уақтылы* сөзінің *-лы* қосымшасы арқылы айтылуына жақындайды.

¹⁹ Русско-киргизский словарь. М., 1957, с. 86.

²⁰ Краткий русско-каракалпакский словарь. М., 1962, с. 82.

²¹ Русско-узбекский словарь. Ташкент, 1972, с. 63.

²² Русско-уйгурский словарь. М., 1956, с. 116.

²³ Русско-азербайджанский словарь. Баку, 1971, с. 152.

²⁴ Русско-турецкий словарь. М., 1972, с. 92.

²⁵ Русско-чувашский словарь. М., 1971, с. 84.

²⁶ Русско-татарский словарь. Казань, 1971, с. 75.

Бұл жақындықтың сыры неде, көне кезден қалған құбылыс па, әлде осы аталған халықтармен тығыз байланыстың әсерінен туған ба, бұл мәселе арнайы зерттеуді керек етеді.

Диалектологиялық картаға түсіріліп ерекше аталып, өзгешеленіп оңтүстік говорлар тобын басқалардан ажыратып тұратын құбылыстың бірі — тәуелдік жалғауының үшінші жағының қолданылуы. Әдеби тіл нормасы бойынша тәуелдіктің үшінші жағына дауыстыдан кейін *-сы, -сі*, дауыссыздан соң *-ы, -і* қосымшасы қосылады. Ал зерттеліп отырған өңірдегі тұрғындар тілінде бұл қосымшалардың қабаттаса, бірінен соң бірі бірден қолданылатындығы байқалады. Мұндай қабаттаса жұмсалғанда тіліміздегі барлық сөздерге де бірдей жалғанбай, біраз санаулы сөздерге ғана қосылады. Ж. Досқараевтың²⁷ жазған еңбектерінде *көбісі, уақтысы, бәрісі* сияқты сөздер айтылса, Шу бойы қазақтары тілінде бұған қосымша *ақырысы, мүлкісі* (оның үй *мүлкісі*) сөздері кездеседі. Әдеби тіл нормасы бойынша тәуелдік жалғауының біреуі ғана қосылып (*ақыр-ы, көб-і, мүлк-і*) болып айтылады. Бұл өзгешеліктер батыс, орталық-солтүстік және шығыс облыстарда кездеспейді.

Диалектологиялық картаға тек оңтүстік облыстарда ғана айтылып қоятын ерекшеліктер түспей, әдеби тіл нормасымен әрі батыс, солтүстік-орталық немесе шығыс говорлар тобының біреуімен не екеуімен де ұқсас келетін, бірақ таралу шегі басқа говорлар тобында анықталатын құбылыстар да қамтылды. Мұндай өзгешеліктің үлгісі ретінде сұраулықтағы 141 сұрауды алуға болады. Мұнда *баратын, жүретін* тәрізді есімшелердің *шығар* сөзімен тіркесудегі ерекшелігін анықтау көзделген. Тарбағатайдан Аралға дейінгі, Семей, Талдықорған, Алматы, Жамбыл, Шымкент, Қызылорда және Ташкент облысындағы тұрғындардың барлығында да *баратын шығармын, жүретін шығармын* деп келер шақ есімшеде жұмсалады. Сірә бұл құбылыс жағынан оңтүстік өңірдегі тұрғындар тілі әдеби тілмен және орталық-солтүстік, шығыс говорлар тобымен бірыңғай, бірдей болып келгенімен, оның

²⁷ Досқараев Ж. Бір экспедиция отрядының диалектологиялық жұмысы туралы. — В кн.: Вопросы истории и диалектологии казахского языка, Алма-Ата, 1958, вып. 1, с. 194.

таралу шегі батыс говорлар тобына барып тірелетін сияқты. Үйткені кейбір диалектологиялық зерттеулерге қарағанда *баратын шығармын, жүретін шығармын* тіркестерінің ықшамдалып *барам шығар, жүрем шығар* болып қолданылуы Ақтөбе облысында кездеседі.

Жергілікті халық тілінде кездесетін ерекшеліктің ішінде қалау райының *-қай (-ғай, -кей, -гей)* қосымшаларын картаға түсіру назардан тыс қалған емес. Әдетте, қалау райын жасауда аталған жұрнақтар аз қолданылғанымен, Қазақстан жеріндегі кейбір аудандардағы тұрғындар тілінде кездесіп қалатын құбылыс. *-қай (ғай, -кей, гей)* қосымшалары жалғанған етістіктер *барғайсың, келгейсің, жүргейсің* болып тілекті қалау мағынасында жұмсалады. Диалектологиялық атласқа түсірілген мәліметтерге қарағанда Семей, Талдықорған, Алматы, Жамбыл, Шымкент, Қызылорда және Ташкент облыстарындағы 203 елді пункттердің ішінде 18 жерде ғана Шымкент облысының Ленин ауданы (135—138-пункттер) маңында, Қызылорда облысының Жаңақорған (182—187-пункттер) және Қызылорда маңында (196—203) *-ғай (-қай, -кей, гей)* жұрнағы арқылы айтылып, қалған жерлерде түгелімен *барасың, келерсің* түрінде болып, етістіктің негізгі түбіріне *-р (-ар, -ер)* жұрнақтары қосылып, ашық райда жұмсалып, шексіз келер жақты көрсетеді. Бұл құбылыс оңтүстік өңірде біркелкі жұмсалып, бір шеті Қызылорда маңына тірелсе, екінші жағының таралу шегі орталық-солтүстік облыстардағы тұрғындар тілін картаға түсірген соң шешілмек.

Қазіргі түркі тілдерінің ішінде көрші ұйғыр тілінде *-ғай (-гәй, -қай, -кәй)* аффиксі «е» көмекші етістігі қосылу арқылы *алғалдим* (алғай-едим), *барғедиң* (бар-ғай-един), *кәткедиңлар* (кәт-кәй едиң-лар)²⁸ болып қалау рай мағынасында жұмсалады.

Әдеби тілімізде шартты рай *-са (-се)* жұрнағы қосылу арқылы жасалады. Бұл жұрнақ бұйрық райдың екінші жақ жекеше түріне және етіс түрлеріне жалғанады. Шартты райға жіктік жалғауы жалғанбай, жақ жалғауы жалғанады. Сонда екінші жақтың жекеше түрінде *-ң, -ңыз (-ңіз)* жалғаулары жалғанады. Шартты райдың жақ түрлеріне кейде *-шы (-ші)* қосымшасы қосылады.

²⁸ Ғазирқи заман ұйғур тили. Алматы, 1966, 217-б.

Жергілікті халықтың ауызекі тілінде екінші жақ *-са* (-се) жұрнағынан соң *-й* қосымшасы қосылып, әдеби тілдегі *барсаңшы, келсеңші* орнына *барсайшы, келсейші* болып айтылатын жерлер де бар. Осы құбылысты диалектологиялық атласқа түсіріп байқағанда, таралуында басқа құбылыстай біркелкіліктің жоқтығы байқалады. Шығыстан бастап 1-пункттен 102-ге дейін Талдықорған, Алматы, Семей облыстары тұтасымен, Жамбыл облысының Шу бойы, Шымкент облысының оңтүстік жағы, Ташкент облысындағы тұрғындардың бәрінде *де барсаңшы, келсеңші* түрінде қолданылады. Ал, Қызылорда облысында (182—203) түгелімен *барсайшы, келсейші* болып келеді. Мұндай құбылыс Жамбылдан Шымкент қаласына дейінгі (117, 120, 122—126-пункттерді) аралықты және Алғабас ауданы маңын (157, 158, 162—164) қамтиды.

Ал қалған жерлерде Жамбыл облысының Талас, Сарысу, Шымкент облысының Қызылқұм, Созақ аудандарында бұлар әрі *барсаңшы, келсеңші*, әрі *барсайшы, келсейші* болып қатар айтылады.

Ауызекі сөйлеу тілінде ұшырайтын ерекшеліктің бірі шылаулардың қолданылуына байланысты. Диалектологиялық атластың сұраулығында *шейін, дейін* және оның басқа да варианты *шекейін, шекті* сөздерінің таралу шегін анықтау жүктелген. Осыларды картаға түсіріп, анықтағанда Зайсан маңындағы 1—6-пункттерде *шейін//дейін*, одан бері Семей облысының территориясына жылжығанда *шекейін//шекті* (7—12), Талдықорған облысы шекарасына жақындағанда (13—19) *шекті* түрінде жұмсалған. Ал Талдықорған облысының Семеймен шектес ауданынан бастап осы облыс жері, Алматы, Жамбыл, Шымкент, Ташкент, Қызылорда облыстары территориясында түгелге дерлік *шейін//дейін* шылауы қолданылатыны мәлім болып отыр. *Шекейін//шекті* вариантының Қазақстанның солтүстік, шығыс облыстарына тән құбылыс екенін осы өңір жайында жазылған оқулықтарда,²⁹ мақалаларда³⁰ айтылған.

²⁹ Қалиев Ф., Сарыбаев Ш. Қазақ диалектологиясы. Алматы, 1967, 95-б.

³⁰ Болатов Ж. Қошағаш қазақтарының тіліндегі жергілікті ерекшеліктер. — Кітапта: Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері, 4-шығы. Алматы, 1962, 101-б.

Зерттеліп отырған оңтүстік атыраптағы тұрғындар тілінде жоғарыда айтылғандай әр түрлі қосымшаларға, жалғау, жұрнақтарға байланысты өзгешеліктермен қатар, кейбір үстеу сөздердің жұмсалыуында да айырмашылықтар барын көреміз. Мысалы, *ертең, таңертең, кешке* сияқты мезгіл үстеулері әдеби тілімізде етістік сөздермен тіркескенде бұл сөздер ешқандай өзгермей *ертең келді, таңертең келді, кешке келді* болып айтылады. Ал кейбір диалектология жайында жазылған еңбектерге қарағанда, бұл сөздер *ертеңгісін келді, таңертеңгісін келді, кешкісін келді* болып үстеу сөздерге *-гі, -сін* қосымшалары қосылып өзгеріске түседі. Мұндай ерекшеліктер негізінен Алматы, Жамбыл, Шымкент, Талдықорған облыстарындағы тұрғындар тілін қамтиды. Бұл құбылыс оңтүстік өңірдің денін, көп жерін қамтығанмен, Қызылорданың батысына қарай жүрген сайын қолданылуы шектеле бастайды. Сірә, бұл өзгешеліктің таралу шегі осы айтылып отырған жерден үзіліп, ары қарай бармайтын тәрізді.

Тұрғындар тіліндегі тағы да бір кездесетін өзгешелік — есімдіктердің қолданылуында. Оңтүстік өңірдің кейбір жерлерінде *мен, сен* есімдіктерінің септеліп *маған, саған* деп айтылатын түрі *маға, саға* түрінде қолданылып, соңғы *-н* қосымшасы түсіп қалып отырады. Мысалы: *Ол қалтасындағы чақасын маға берді. Бекқожиннің үйі көпірдің әр жағында, одан өткен соң, соға барасың*³¹. Бұл құбылыс зерттеліп отырған оңтүстік облыстардың барлық жерінде айтылмай, тек Қырғызстанмен шектес Шымкент облысының Түлкібас, Жамбыл³² облысының Жуалы, Жамбыл аудандарындағы тұрғындар тілінде ұшырайтыны кейбір диалектологиялық еңбектерден бізге мәлім. Аталған ерекшеліктің таралу шегі, аясы тар, кейбір жеке аудандарда ғана айтылып, басқа жерлерде кездеспейтін құбылыстар. Сірә, бұл ерекшелік көрші қырғыз тілімен жиі қарым-қатынас әсерінен туса керек. Ондай өзгешеліктер қырғыз тілінің кейбір говорларына да тән³³.

Оңтүстік атыраптағы жиі ұшырайтын өзгешеліктің

³¹ Досқараев Ж. Жоғарыда аталған мақала, 194-б.

³² Досқараев Ж., Мұсабаев Ф. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері. Алматы, 1951, 105-б.

³³ Бакинова Г. Ысык-көл говорунун материалдарынан. Фрунзе, 1955, 22-б.

бірі — септік жалғауларының жұмсалуына байланысты. Шығыс септікте қолданылатын кейбір сөздер Шымкент, Жамбыл, Алматы облыстары тұрғындары тілінде барыс септікте айтылады. Мысалы: *Ол ескіше бір -екі молдаға оқыды. Ол мұғалімге оқыды.* Бұл сөйлемде әдеби тіл нормасы бойынша *молдадан оқыды, мұғалімнен оқыды* болып айтылады.

Осы іспеттес қазақ тіліндегі мезгілдік ұғымды білдіретін жатыс септіктегі кейбір сөздер оңтүстік атыраптағы тұрғындар тілінде барыс септік жалғауын қабылдайды. Шымкент (Бригадир күніге жұмыс басында болады. Биыл осы айға қар жауып қалуы мүмкін), Алматы (Күніге атыма бір дорба жем берем. Жылыға ең кем дегенде төрт дүз тұлкі аламын), Жамбыл (чеснокты күзге егу керек. Ағаш түбіне күніге бір рет су құйып тұрады. Чөп жылыға өне бермейді) облыстары тұрғындарынан мынандай мысалдар келтіруге болады.

Диалектологиялық атластың материалына қарағанда бұл құбылыс Қазақстанның оңтүстік облыстарындағы көптеген аудандарды қамтиды. Бұл да бір оңтүстік өңірдегі тұрғындар тілін қазақ тілінің басқа жерде мекендейтін батыс немесе солтүстік орталық говорлар тобынан ажырататын, жүйелі түрде кездесетін құбылыстың бірі болып саналады. Тіл тарихына байланысты кейбір еңбектерде осы өзгешеліктің пайда болуы жайында айтылған пікірлер де жоқ емес. Ә. Ермеков пікірінше оңтүстік өңірдегі осы өзгешелікті көрші Орта Азия елдерінің тілінен тікелей енген немесе сол тілде сөйлеген кейбір тұқымдардың қазақ құрамына енуінен пайда болған Шағатай тілінің мөлшері деп қарайды. Шын мәнінде, жатыс септігінің орнына барыс септігінің жалғауының жұмсалуы өзбек тілінің кейбір говорларында (Самарқанд — Бұхар говорлар тобында) кездеседі. Ал бұл жалғаудың параллель қолданылуы ескі өзбек жазу ескерткішінде де бар құбылыс. Егер осы сияқты тіл материалдарына сүйенсек, жоғарыда айтылған Орта Азия тілінің әсері деген пікірді қуаттай түседі.

Оңтүстік өңірдегі тұрғындар тілінде жиірек қолданылатын ерекшеліктің бірі — жалғаулық шылау мен көмектес септік жалғауының қызметін атқаратын *-мен* (-бен, -пен, -менен, -бенен, -пенен) қосымшаларының өзгеріске ұшырап, *-бан* (пан, ман, -банан, -бынан, -манан,

-мынан, -панан, -пынан) болып айтылуы. Әсіресе бұл құбылыс Шу бойы тұрғындарында, Шымкент облысында көбірек кездеседі. Оған Шу өңірінен жиналған мынандай мысал келтірейік. *Ілгеріде тек малман ғана отырмай, бірқатарымыз қолтіс жасап қос атпан, түйеман жер жыртытынбыз. Мен пойызбан бардым... онда аспанман таласқан үйлер бар. Бір баламынан келатады. Түйе үлкен болғанымынан чөпті аз жейді. Тоқпанбеттер батырлықпан өткен екен. Сыртың қайыспынан қаптаған.* Шылау түрінде айтылатын *-мен, -бен, -пен* де жуандап айтылады. *Ұлман қыз, малман бас*, т. б. Мұндай құбылыстар Алматы облысының Жамбыл (Біз арбамынан келдік, олар атпынан бармақ), Шымкент облысының Түлкібас, Сайрам (ол бұрын балдақпан жүретін. Бұл бала осы бойымынан диірменге барып келді), т. б. аудандарында да кездеседі.

Диалектологиялық атласқа қарағанда бұл құбылыстың таралу шегі Шығыстан бастап Алматы қаласына дейін *-мен* болып, әдеби тіл нормасы жұмсалады. Жамбыл облысының Қордай, Мойынқұм және Шымкент облысының Түркістан, Алғабас, Қызылқұм аудандары, Қызылорда облысы түгелімен әдеби тілдегідей *-мен* арқылы айтылады. *-ман (-бан, -пан)* болып айтылу Жамбыл облысының Қордай мен Мойынқұмнан басқа аудандары, Шымкент облысының оңтүстік аудандары, Ташкент облысында кездеседі.

-ман болып жуандап өзгеріліп айтылу көрші өзбек тілінде, оның кейбір говорларында кездеседі. Мысалы, өзбек тілінің қрық говорында *-ман, -мынан* (укаминан, укамман, атаммынан, атамман) болып айтылу кездеседі. Әдеби тіл нормасынан ауытқып қазақ пен өзбек тілдерінің кейбір говорларында ғана ұшырайтын бұл құбылыс осы халықтардың құрамына енген тайпа тілдерінен сақталған көне құбылыс болуы да мүмкін. Мұндай түркі тілдеріне тән кейбір ерекшеліктердің шығу төркіні, таралу шегі сияқты мәселелердің кейбіреуі түркі тілдерінің диалектологиялық атласын жасағанда шешілмек.

Енді бір оңтүстік говорлар тобында кездесетін морфологиялық өзгешеліктің бірі — ашық райдың үшінші жағының қолданылуына байланысты. Жергілікті тұрғындар тілінде ауыспалы келер шақтың соңына жалғанытын *-ды* қосымшасы ықшамдалып, *т, д*-мен айтылады.

Аталған құбылыс оңтүстік өңірдің бәрін түгел қамтымай, Шымкент, Жамбыл облыстарының көрші қырғыз халқымен шектес, аралас тұратын жерлерінде жиірек кездеседі. Әсіресе Жамбыл облысының Мерке, Қордай, Шу аудандарындағы тұрғындар тілінде көп айтылатынына осы өңірден жиылған мына мысалдар дәлел бола алады.

Төре төрелік қы(л)са төре болат, төрелік қыла а(л)маса төбе болат (мақал). *Чыпан чал екі баласын мергендікпен асырап жүрет.* *Осы кісінің зарын Алдаберген өлең етіп шығарат.* Осы іспеттес мысалдар Түлкібас, Жуалы маңында да кездеседі. *Кең киім тозбайд, кеңесті ауыл азбайт* (мақал).

Ашық райдың ауыспалы келер шағының үшінші жағының *-ды* қосымшасының ықшамдалып, қысқарып өзгеріліп келуі әдеби тілімізде де ұшырайтын кездері байқалады. Бұл көбінесе өлеңдерде ұшырайды. Мұнда ақын-жыраулар өлең шығарғанда буын санының әдеттегі нормадан асып кетпеу заңдылығын сақтап, үшінші жақ қосымшасын қысқарта пайдаланады. Мұндай ықшамдалушылық қара сөздерде проза саласында байқалмайды. Ал сөз болып отырған өңірдегі тұрғындар тілінде өлең шумақтарында жоғарыдағыдай буын саны аспағанның өзінде де, *-ды* қосымшасының өзгеретінін, сондай-ақ өлеңсіз жай қарасөзбен сөйлегеннің өзінде де осы өзгерістің болып, ерекшеленіп отыратыны кездеседі.

Қырғыз тілінде жіктік жалғауының үшінші жекеше түрі *-т* қосымшасы арқылы (...*ээ болат*, ...санды гана *көрсөтөт* ...баяндооч түктү *билдирет*, т. б.) беріледі. Көрші тілде бұл құбылыстың жүйелі түрде қолданылуын ескерсек, оңтүстік өңірдің осы халықпен шектес жерінде *-ды* қосымшасының өзгеріп *т, д* арқылы берілуін, осы тілдің әсерінен болғандығына ешкім күмән келтіре алмайды.

Жіктік жалғауының үшінші жақ көрсеткішінің *-ат* түрінде жиірек қолданылуы алтай, қырғыз тілдерінде ұшырайтындықтан, түркі тілін зерттеуші мамандар осы тілдерге тән морфологиялық көрсеткіш деп санайды³⁴. Бұған ойрот (Туман теньистень чыгат), қарашай-балқар (алат//олад), азербайжанның Баку қаласы маңындағы селоларда кездесетін ерекшеліктен (чыхад, алат, китәд),

³⁴ Гаджиева Н. З. Жоғарыда аталған еңбек, 80-б.

қырғыз (баратат, келетат), ұйғыр (аләтмәз). Батыс Сібір татарлар тілінен (алатым, алатың, алаты, алатық, алатыңыз//алатығыс, алаты//алат) мысалдар келтіреді. Бұл құбылыс түркі тілдерін өзара ерекшелендіріп тұратын изоглостық өзгешеліктердің бірінен саналады.

Оңтүстік өңірдегі тұрғындар тілінде кездесетін, бірақ барлық жерге бірдей тарамаған азғана жерде ұшырайтын құбылыстың бірі — көптік жалғауының жұмсалуы. *-лар* тұлғасы әдеби тілде өзінен бұрынғы дыбыстардың ыңғайына, үндесуіне қарай, кейде *-лар*, *-лер*, кейде *-дар*, *-дер*, *-тар*, *-тер* болып түрленіп отырады. Ал жергілікті тұрғындардың сөйлеу тілінде бұл заңдылық түгел сақталмай, *лар*, *-лер* айтылатын жерлерде *-дар*, *-дер* болып айтылатынын көреміз. Мысалы, *ол*, *сол*, бұл сияқты сілтеу есімдіктеріне көптік жалғау қосылғанда *солар*, *олар*, *бұлар* болып *-лар* арқылы берілсе, сөз болып отырған өңірдің кейбір жерлерінде *содар*, *одар*, *бұдар* болып *-дар* болып айтылады.

Қазақ тілінің кейбір говорында *-лар*, *-лер* вариантының көп айтылмай, оның міндетін *-дар*, *-дер* қосымшасы атқаратыны да бар. Бұл, әсіресе шығыс говорлар³⁵ тобында басым құбылыс.

Оңтүстік атыраптағы тұрғындар тілінде кейбір есімше, етістік, т. б. сөздердің қолданылуында өзгешеліктер кездеседі. Олар өзінің таралуы жағынан осы өңірге тән болып келеді де, басқа жерлерде ұшырай бермейді. Әдеби тілімізде *ауданға қарайтын*, *қалаға қарайтын* деген тіркестердегі *қарайтын* сөзінің орнына *қарасты* сөзі қолданылады. Мысалы, *осы ауданға қарасты* (осы ауданға қарайтын), *Қазақстанға қарасты* (Қазақстанға қарайтын). Бұл өңірде осыған қосымша *қарасты* сөзі ортақ етісті білдіріп, жәрдемдесу әрі бірігіп іздеу, қарасу мағынасын да білдіреді. Проф. С. Аманжолов *қарашли* сөзінің өзбек тілінде, *қараштуу* сөзінің қырғыз тілінде ұшырауын ескере отыра бұл құбылыс сол өзбек, қырғыз тілімен ұштасып³⁶ жатқанын айтады.

Әдеби тіл нормасы бойынша қолданылатын етістіктің

³⁵ *Болатов Ж.* Восточная группа говоров казахского языка и ее отношение к литературному языку. Автореф. дис. ... докт. филол. наук. Фрунзе, 1970, с. 46.

³⁶ *Аманжолов С.* Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-Ата, 1959, с. 250.

есімше түріндегі *көрер, көретін*, сондай-ақ етістіктің келер шақ формасында тұрған *көрмек, көрешек* сөздерінің орнына оңтүстік өңірдегі, Шымкент облысындағы кейбір аудандардағы тұрғындар тілінде *көресі* сөзі қолданылады. Мысалы, *пешенеге не жазса, бенде соны көресі*. Ж. Досқараевтың айтуынша бұл құбылыс тек қана сол жердегі қоңыраттар мен қыпшақтар тілінде ұшырайтын тәрізді.

Зерттеліп отырған говорлар тобында аз жерді қамтып, осы өңірдің бәрін бірдей қамтымайтын құбылыстың бірі етіс категориясының жұмсалуына байланысты. Әдеби тілімізде және қазақ тілінің басқа говорларында өздік етіс формасында жұмсалатын сөздер ырықсыз етісте қолданылады. Мысалы, *бұрынғы көне заман қ а л ы н ы п жатыр. Фабрик-завод құ р ы л ы н ы п жатыр. Бетінен қаны т а м ы л ғ а н* (бетінен қаны тамған).

Осындай ырықсыз етісте қолданылатын сөздің бірі әдеби тілдегі өткен шақ есімше формасында қолданылатын *туған* сөзінің орнына *туылдым* сөзінің қолданылуы. Бұл құбылыс оңтүстік өңірдің Шымкент, Жамбыл және Ташкент облыстары тұрғындары тілін қамтиды.

Әдеби тілімізде күрделі етістік жұмсалатын жерде оңтүстік өңірдің кейбір жерлерінде бірақ етістік жұмсалыады. Мысалы, *төтеп берейік* деу орнына *төтейік, жауапқа тартылды* орнына *жауапталды* сөзінің қолданылуы дәлел.

-мақ (-мек, -пақ, -пек, -бақ, -бек) формасында қолданғанда, өзінен соң *-шы, -ші* аффиксін қабылдаса, оңтүстік өңірдегі тұрғындарда *-ыл, -іл* қосымшасын қабылдайды. Мыс.: *қармақыл* болды (қармамақшы болды). Бұл құбылыс та бұл өңірді түгел қамтымайтын, кейбір жерлер де ғана ұшырайтын өзгешелік.

Кейбір жеке сөздердің қолданылуында таралу шегі аз құбылыстар да кездеседі. Ондай өзгешелік *-п* формалы көсемше орнына көсемшенің *-ай, -ей* формасының жұмсалуды. Мысалы, *асығыстай* (асығып).

Әдеби тілдегі кейбір сөздерге қосылатын аффикстердің жергілікті халық тілінде жалғанатын кездері де бар. Мысалы, *кем* сөзіне *-шыл, -шіл* қосымшасының қосылып *кемшіл* болып айтылуы. Бұл қосымша қосылғанда ешқандай үстеме мағына бермей, бұрынғы мағынасын сақтап тұр.

Енді кездесетін кейбір өзгешеліктер үстеу сөздердің қолданылуында. Әдеби тілде айтылатын *әсте* сөзі оңтүстік өңірдегі кейбір жерлерде *-илы, -інде* қосымшасын жалғап, *астайды, әстінде* түрінде айтылады.

Осы тәрізді *тіпті* үстеуі де соңына *н* қосымшасын қосып, *тіптен* болып кеңейтіліп айтылады.

Кейбір модаль сөздердің де кеңейтіліп әдеби тіл нормасынан өзгеріп айтылатын жәйттері де жоқ емес. *Тағы* сөзі соңына *н* қосымшасы жалғанып *тағын* түрінде айтылып, әдеби тілден және қазақ тілінің басқа говорларынан өзгешеленеді. Бұл құбылыс та оңтүстік өңірді түгел қамтымай кейбір аудан, ауылдарда ұшырайтын өзгешеліктер.

Сондай-ақ кейбір шылау сөздердің жұмсалуды жағынан да оңтүстік өңірдегі тұрғындар тілі басқа говорлардан ерекше екенін көрсетіп тұрады. Мысалы, әдеби тілде және қазақ тілінің басқа говорларында *айтқан соң* болып айтылса, оңтүстік өңірде *соң* шылауынан *соң жерде* сөзі қосылып, *айтқан соң жерде* түрінде айтылады.

Септік жалғауының қолданылуында ұшырайтын өзгешеліктер де бар. Әдеби тіл нормасы бойынша көмектес септікте айтылатын кейбір сөздер шығыс септікте қолданылады. Мысал ретінде *сыртыңнан шық* сөзінің *сыртыңмен шық* орнына қолданылуы.

Сол тәрізді жатыс септігінде айтылатын сөз орнына барыс септігі жұмсалады. Мысалы, *Арыста тұрамын* деген сөз орнына *Арысқа тұрамын* болып айтылуы. *Бір айға бір келемін* (бір айда бір келемін).

Барыс септік орнына шығыс септігі қолданылатын жерлер де кездеседі. Мысалы, *өкпелімін бу тойдан* (өкпелімін бу тойға).

Біз бұған дейін оңтүстік өңірде ұшырайтын грамматикалық ерекшеліктердің таралу шегін, қолдану аясын, пайда болу себептерін айтып өттік. Енді осы құбылыстардың бүкіл оңтүстік говорларына ортақ ерекшелігі қайсы, жеке говорлар аясында қолданылатыны қайсы?— деген заңды сұрақ туады. Зерттеліп отырған регионда осы өңірдің бәрінде де айтылатын ортақ грамматикалық құбылыстармен бірге жеке говорларда ғана қолданылатын айырмашылықтар да кездеседі. Ондай оңтүстік алқаптың бәріне ортақ өзгешелік ретінде төмендегі ерекшеліктерді атауға болады.

1. Бұйрық рай формасының *-қын, -ғын, -кін, -гін* қосымшасы арқылы берілуі.

2. Тәуелдік жалғауының үшінші жағына қабаттаса *-сы, -сі* қосымшасының (көбі *-сі*) жалғануы.

3. *Ертең, таңертең, кешке* деген мезгіл үстеулерінің етістік сөздермен тіркескенде, әдеби тіл нормасынан өзгеріп, үстеу сөздерге *-гі, -кі* қосымшалары қосылып (*ертеңгісін келді, кешкісін келді*) айтылуы.

4. Шығыс септікте қолданылатын кейбір сөздердің барыс септікте (мұғалімге оқыдым) айтылуы.

5. Мезгілдік ұғымды білдіретін жатыс септіктегі кейбір сөздер барыс септік (күніге, жылыға) жалғауын қабылдауы.

6. *Ауданға қарайтын, қалаға қарайтын* деген тіркестегі *қарайтын* сөзінің өзгеріп, *ауданға қарасты* болып айтылуы.

Осы жоғарыда келтірілген оңтүстік диалектісіне ортақ өзгешеліктермен бірге осындағы бірнеше говорларда айтылып, зерттеліп отырған өңірді екіге бөліп отыратын құбылыстар да баршылық. Мысалы, оңтүстік өңір ерекшелігі жөнінде жасалған диалектологиялық атластың материалына қарағанда *оқығалы бері, келгелі бері* тіркестері Ташкент, Қызылорда, Арыс, Шу говорларында айтылып, Жетісу говорында *оқығаннан бері, келгеннен бері* түрінде қолданылады. Сондай-ақ *-тұғын* қосымшасының (бартұғын, анықтұғын) қосылуы да жоғарыда келтірілгендей оңтүстікті екіге бөледі. *Уақтылы келді, уақтымен келді* тіркестері жөнінде де осыны айтуға болады. Бұның соңғысы Жетісу говорында айтылса, алдыңғысы басқа говорларда кездеседі. Сондай-ақ өздік етіс формасында қолданылатын кейбір сөздер ырықсыз (*құрылыну, істеліну*) етіс формасында қолданылуы жағынан да Жетісу говорынан басқасы бірыңғай айтылады. Бұл құбылыстарға қарағанда Жетісу говоры басқа говорлардан бөлініп қалып отырады.

Кейбір өзгешелікке қарағанда Шу, Шымкент, Ташкент говорларында айтылып, Қызылорда, Жетісу говорларында кездеспейтін ерекшеліктер бар. Мысалы, *-ман, -бан, -пан* қосымшаларының Шу, Ташкент, Шымкент говорларындағы қолданылуы осыны дәлелдейді.

Біз жоғарыда оңтүстік говорлар тобына ортақ және оның кейбір говорлар тобын қамтып, басқа жерде

кездеспей екіге бөліп тұратын өзгешеліктерін сөз еттік.

Енді осындағы әрбір говорлардың өзіне тән ерекшеліктеріне тоқталайық.

Ташкент говорына тән грамматикалық ерекшеліктер

Қазақ тілінің Ташкент говорына тән грамматикалық ерекшеліктерді айрықша бөліп атауға болады. Бұл жердегі тұрғын қазақтардың туыс өзбек тілімен жиі қарым-қатынас жасап, сондағы тұрғындардың ұдайы өзбек халқының ортасында болғандығынан, өзбек тілінің және осы тілге енген парсы тілінің әсері бар екенін аңғаруға болады. Ондай айырмашылықтар мына төмендегіше:

1. Қазақ әдеби тілінде қолданылатын *-лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер* сияқты көптік жалғауының орнына өзбек тіліндегі *ә* дыбысының еркін, кез келген жерде қолдануынан туып отырған *-лар, -дәр, -тәр* вариантының басым айтылуында. Мысалы: *түшпәрәләр* (пельмендер), *мәктәптәр* (мектептер), *мәмләкәттәр* (мемлекеттер), *кәрәмдәр* (капусталар) ³⁷.

2. Иран-тәжік тілдеріндегі жеке етістіктердің бұл өңірдегі тұрғындар тілінде жеке қолданылмай, жұрнаққа айналып *-бын, -бін* (*тамашабін — жағымпаз, палбын — бал ашушы*), *баз* (*қартабаз — қарташы, ішкілікбаз — ішкіш*) болып қолданылуында.

3. *-кеш* (*мейнеткеш, әзілкеш, пәскеш — ұсақ, жанжалкеш*), *-қор, -хор* (*тегінқор — паразит, адамқор — кісі өлтіргіш, қанқор — қан ішкіш*), *-дар, -тар* (*айыптар — айыпты, шаруадар — шаруа, тұлдар — бай, өнімдар — өнімді, әсілдар — жемісті, заттар — асыл тұқымды*), *-паз* (*кәуәппаз — шашлық жасаушы, мәнтпаз — мәңті жасаушы*), *-хан//қан* (*кітапқан оқырман*) *гәзітхан* (газет оқушы) сияқты әдеби тілде де ұшырайтын қосымшалардың әдеби тілде және басқа говорларда кездеспейтін сөздер жасауында.

4. Бұл өңірге иран-тәжік тілі жұрнақтарының басым қолданылуы тән. Ондай жаңа сөз тудыратын қосымшаларға *-ана, -ене* (она), *маяна* (еңбек ақы), *айыбана*

³⁷ *Авдудалиев Ю.* Фонетико-морфологические особенности Ташкентского говора казахского языка. Авгореф. дис. ... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1967, с. 12.

(айып ақы), *қайбана* (бөтен), *кейуана* (кемпір); *-анда, -енде*: *пезенде* (шебер аспазшы), *гәзенде* (бұзық), *пәренде* (құс), *қоренде* (асхана клиенті), *күшанда* (құрт-құмырсқа өлтіруші); *-дан*: *білімдан* (білімді); *-мен, -ман*: *кәсәлмән* (аурулы), *-зар, алмазар* (алма бақ), *алшазар* (алша бақ), *гүлзар* (гүл өсетін жер), *талзар* (тал бағы), *тәнзар* (жүзім бақ) сияқтыларды келтіруге болады.

5. Иран-тәжік префиксінің мол қолданылуы да Ташкент қазақтары тілін қазақ тілінің басқа говорларынан ерекшелендіріп тұрады. Олар *сер*: *сермазмұн* — мазмұнды, *серсақол* — сақалды; *пеш*: *пешқадам* — алдыңғы қатарлы, *пешуан* (терраса); *бәді*: *бәдбәшәрә* — сұрықсыз, *бәджәһіл* — ашуланшақ; *ным, нім*: *нымжан* (әлсіз), *німірең* — сұп-сұр. Сондай-ақ бұл өңірде *-бе, -би, -ба, -на* префикстері өте актив қолданады.

6. Етістіктің осы шағының қазақ тілінің басқа говорларынан ерекше болып келетін қосымшасының болуында. Ол қосымша — *отыр, тұр, жатыр, жүр* сияқты көмекші етістіктердің жіктелгенде *-п (-ып, -іп)* болып көсемше формасында жіктеліп, осы шақ мағынасында жұмсалады³⁸.

7. Қазақ әдеби тіліндегі және басқа говорлардағы *-ғыз, -гіз, -қыз, -ғыз* сияқты өзгелік етіс формасының орнына түрлі фонетикалық өзгеріске ұшырап, *-ғаз, -гез, -қаз, -кез* болып (*тұрғазу* — тұрғызу, *отқазу//отырғазу* — отырғызу, *көргезу* — көргізу, *өткезу* — өткізу) түрленіп айтылады.

8. Қазақ әдеби тілінде келер шақ есімше тудыратын *-мақ* жұрнағының, Ташкент қазақтары тілінде тек етістік жасайды. Мысалы: *Біз Ташкентте оқымақтамыз. Заман жақсы болмақта.* Бұл құбылыс та өзбек тілінде жиі ұшырайды.

Шымкент говорына тән грамматикалық ерекшеліктер

Шымкент говорында да оңтүстік өңірге тән басты-басты грамматикалық ерекшеліктер ұшырайды. Сонымен бірге оны басқа говорлардан бөліп тұратын өзгешеліктер жоқ емес. Біз жоғарыда оңтүстік диалектісіне тән

³⁸ *Авдувалиев Ю.* Жоғарыда аталған еңбек, 16-б.

грамматикалық ерекшеліктерді арнайы сөз еткендіктен, бұл жерде осы говорға тән деген құбылыстарды атап өтпекшіміз. Ондай айырмашылықтарға мыналарды жатқызуға болады:

1. Әдеби тілде жатыс септікте қолданылатын сөздердің барыс септікте айтылуы. Мысалы, *бригадир күніге жұмыс басында болады*.

2. *Мен, сен* есімдіктерінің барыс септікте тұрғанда *маға, саға* болып ықшамдалып айтылуы тән.

3. Етістіктің бұйрық райдың екінші жақ жекеше түрінің *-ың, -ің* жұрнағын қабылдауы тән (*барың, келің*).

4. Келер шақтың үшінші жағы *-сы, -сі* (*көресі — көресіні көрді*) арқылы жасалуы.

5. Әдеби тілде ырықсыз етіс сабақты етістіктерден жасалады. Ал бұл өңірде кейбір салт етістіктер ырықсыз етіс формасында жұмсалады. Мысалы, *Жертөле құрылынып тұр*.

6. Екінші жақ жіктік жалғауы *-сың, -сің* формасында айтылмай *-сын, -сін* түрінде *н* арқылы қолданады. Мысалы, *сен барасын*.

7. *Бей* префиксі мен *хана* қосымшасының көбірек қолданылуы тән. Мысалы, *беймалал* — жайбарақат, *бәй-әбір* — абиырсыз, *бейауыз* — бейпіл, *бейбазар* — базарсыз күн, *құшқана* — мал соятын жер, т. б.

8. Өткен шақтың ауыспалы түрі *басатынтұғын* (*басатын*), *бартұғын* (*бар болатын*) формасында қолданады.

9. *Тұғын* формасының қысқарған, ықшамдалған *-тін* формасының жиірек қолданылуы тән. Мысалы, *бұл біздікітін* (*біздікі болатын*).

10. Бұйрық райдың *-қыл, -ғыл, -кіл, -гіл* формасының қолданылуы басым. Мысалы, *айтпағыл* (*айтпа*), *байлап қойғыл* (*байлап қой*), *шақырғыл* (*шақыр*).

11. Әдеби тілдегі *болады да, келеді де* формаларының орнына *болаттағыны, келеттағыны* түрлері жиі ұшырайды.

12. Осы шақтың нақтылы түрі *барайатырыппыз* (*бара жатырмыз*), *келейатырыппыз* (*келе жатырмыз*) түрінде қолданылады.

Қызылорда говорына тән грамматикалық ерекшеліктер

Қызылорда говоры қамтитын Сыр бойы бір жағы батыс, екінші жағы оңтүстік говорлар тобының түйіскен жерінде. Мұндағы тұрғындар да этникалық жағынан аталған территорияның батыс жағында Кіші жүз қазақтары, ал оңтүстік жағында Ұлы жүз қазақтары құрамына кіретін үйсін, қаңлы, сіргелі, жалайыр рулары. Ал орталық шенінде Шиелі, Қызылқұм, Жанақорған өңірінде қонырат, қыпшақ, найман рулары. Міне осындай этнотобының көп араласуынан, сөз болып отырған жердегі тұрғындар тіліндегі ерекшеліктер де әр түрлі. Сөйтіп Қызылорда говоры үлкен екі диалектінің шектескен жерінде болғандықтан әрі оңтүстік, әрі батыс говорларына тән құбылыстар да кездеседі. Бұл говордың негізгі өзіне тән айырмашылығы оның өтпелі говор болып, екі говорлар тобына тән ерекшеліктердің қатар қолданылып айтылуында.

1. Қызылорда говорында оңтүстік говорлар тобына тән бұйрық райдың екінші жақ жекеше түріндегі *-қын// -ғын, -кін// -гін* қосымшасымен бірге *барсай* (барсаңшы), *алсай* (алсаңшы), *жүрсей* (жүрсеңші) формалары қолданылады.

2. Есімшенің *-қан, -ған, -тын, -тін* формаларының орнына *-р, -ар -ер* жұрнағы жиірек айтылады. Мысалы: *уәйімдей б а с т а р* еді (уәйімдей бастаған еді).

3. Өткен шақты білдіретін *бар болатын* тіркесінің орнына *бартұғын* вариантының айтылуы басым. Мысалы, *ол жаңа б а р т ұ ғ ы н*³⁹.

4. *Жатыр* етістігінің батыс говорлар тобындағыдай есімшенің *-ған* қосымшасын қабылдап, *жатырған* түрінде қолданылады.

5. Қызылорда говорын түгел қамтымай, батыс өңірінде кездесетін жіктік жалғауының екінші жақ көпше түрі *-сыңыз, -сіңіз* (барсаңыз), сондай-ақ батыс говорлар тобына тән *-жақ* (бережақ) формасы кездеседі.

6. *Біз, сіз* есімдігінің I, II жақ сыпайы түріне ілік септігі қосылғанда *бізің, сізің* болып ықшамдалып айтылуы тән.

³⁹ Бектуров Ш. Қзыл-ординский говор казахского языка. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1968, с. 13.

7. Оңтүстік говорлар тобының басқа жерлерінде айтыла бермейтін *қырман көтеру* (егін қаптау), *есікті қапсыру* (есікті жабу), *бір шек болу* (бірігу), *тәлліш адам* (жеңілтек), *баз кешу* (үміт үзу), *детмал айту* (кеңес беру), *танасын шығару* (ұрсу), *көлі басқа адам//суы басқа адам* (бөлек рудан келген адам) сияқты сөз тіркестерінің қолданылуы ⁴⁰.

8. Қалау райының келер шағын жасауда *-қай, -ғай* қосымшасы қолданылады. Мысалы, *барғай, айтқай, келгей*, т. б. Түркі тілінде жазылған көне ескерткіштерде *-ғай* формасының қалау райының көрсеткіші ретінде қолданылғанын М. Қашқаридың жазған еңбегінен көреміз ⁴¹.

Шу говорына тән грамматикалық ерекшеліктер

Қазақ тілінің Шу говоры орналасу ыңғайына қарай Жетісу мен Арыс говорының аралығында жатқандықтан бұл жерден бірде Арыс бойындағы, бірде Жетісу бойындағы тұрғындар тіліне тән ерекшеліктердің кездесуі заңды да. Кейде осы говорларда кездесетін құбылыстар бұл жерде параллель қолданылады. Сонымен бірге өзіне тән ерекшеліктер аңғарылады. Олар мыналар:

1. Жалғаулық шылау мен көмектес септік қызметін атқаратын *-мен, -бен, -пен* қосымшаларының *-бан, -ман, -пан* (банан, манан, панан) тәрізді жуан варианттарының айтылуы байқалады. Бұл құбылыс тұрғысынан алғанда Арыс, Ташкент говорларымен ортақ қасиеттер аңғарылады.

2. Ашық райдың ауыспалы келер шағының үшінші жағындағы *-ды* қосымшасының ықшамдалып, *барады, келеді* болып айтылмай *барат, келет* түрінде қолданылды. Сірә бұл құбылыс көрші қырғыз тілінің әсерінен туған болу керек.

3. *Ол, сол, бұл* есімдіктеріне қосылған көптік жалғауының *-лар* формасының *-дар* вариантының қолданылуы. Бұл да көрші қырғыз тілінің әсерінен туған ерекше-

⁴⁰ Сонда, 15-б.

⁴¹ *Тенішев Э. Р.* Указатель грамматических форм к «Дивану тюркских языков». — В кн.: Қазақ пен ұйғыр тіл білімі мәселелері. Алматы, 1963, 195-б.

лік деуге болады. Үйткені аталған тілде *-дар* түрінде айтылу дағдылы құбылыс.

4. *Дур* тұлғасының есіммен тіркесіп, дәлдік, тиянақтылық мағына беріп, шылау мағынасында жұмсалып (түйедүр), етістіктің *а, е, и* жұрнақты көсемше тұлғасына жалғанып, бастауыш пен баяндауышты қиыстыратын үшінші (барадүр, боладүр) жақ көрсеткіші ретінде қолданылуы.

Жетісу говорына тән грамматикалық ерекшеліктер

Жетісу говоры грамматикалық құбылысы жағынан көп ретте басқа говорлардан ерекшеленіп отырады. Мұнда жалпы оңтүстік говорларға тән ортақ өзгешеліктер де ұшырайды. Ал кейбір Шу, Шымкент, Қызылорда, Ташкент говорларында әдеби тілден ауытқитын өзгешеліктер бұл өңірде әдеби тілмен бірдей болып келеді. Мысалы, диалектологиялық атласқа арналған сұраулық бойынша жиылған материалға қарағанда осындай әдеби тілмен ортақ жағдайын аңғарамыз. Қартаға түскен *оқығаннан бері, оқығалы бері* тіркестерінің соңғысы басқа говорларда жергілікті ерекшелік ретінде тіркелсе, Жетісу өңірінде *оқығаннан бері* болып әдеби тілдегідей қолданылады. Сондай-ақ *тұғын* қосымшасы есім және модаль сөздерге қосылғанда Шу, Арыс говорларында өзгешелік болып саналғанымен, Жетісу говорында ол байқалмайды: Сондай-ақ септік жалғауы мен жалғаулық шылау көрсеткіші *мен, пен* қосымшаларының *-ман, -бан, -пан* болып жуанданып айтылуы Шу, Арыс говорларына тән болғанмен, Жетісу говорында ол байқалмай, әдеби тіл нормасымен бірдей айтылады. Қартаға түскен *уақтылы келдім, уақтында келдім* деген құбылысқа қарағанда, алдыңғысы Шу, Шымкент, Ташкент говорларын қамтыса, соңғысы Жетісуда әдеби тілдегідей айтылады.

Ал Жетісу говорына тән грамматикалық ерекшелік ретінде қалау тілек мағынасын білдіретін *-лы* қосымшасының қолданылуын айтуға болады. Бұл құбылыс Талдықорған, Алматы облысы территориясында, ұйғырмен шектес отырған жерлерде кездеседі. Мысалы: *жуыналы* (жуынайық), *отыралы* (отырайық), *берелі* (берейік), т. б.

Оңтүстік говорлар тобын лингво-географиялық тұрғыдан зерттегенде, кейбір құбылыстардың кездесуі жағынан орталық-солтүстік, кейбір өзгешеліктердің ұшырауынан батыс немесе шығыс говорлар тобымен бірыңғай болып келетінін аңғарамыз. Мысалы, *-лы* қосымшасы оңтүстік өңірде кездессе, бұл құбылысты батыс говорлар тобынан да ұшыратамыз.

Сол сияқты *шекті, шекейін* шылауының Жетісудың шығыс өңірінде ұшырауы жағынан бұл ерекшелік оңтүстік говорлар тобының қазақ тілінің шығыс говорлар тобымен ортақ өзгешеліктерінің бар екенін аңғартады.

Кейбір картаға түскен құбылыстарға қарағанда, оңтүстік өңір тілі орталық-солтүстік және шығыс говорлар тобымен бірдей болып, оның таралу шегі тек батыс говорлар тобында ғана кездесетін өзгешеліктердің бар екенін көруге болады. *Оған барам шығар* (баратын шығармын), *барулы, келулі* (барыпты, келіпті), *баражак, кележак* (бармақ, келмек), *-сыңыз, -сіңіз* (*-сыз, -сіз*: барасыз, келесіз) сияқты құбылыстарды картаға түсіргенде аңғардық. Бұл құбылыстар ерекшелік ретінде тек батыс говорлар тобында ұшырап, қалған жерлерде әдеби тіл нормасымен бірдей айтылатыны дәлелденді.

Тәжік говорына тән грамматикалық ерекшеліктер

Тәжік қазақтары тілінде ерекше көзге түсетін грамматикалық ерекшеліктің бірі *-ң, -ың, -ің* формалы етістік тұлғасының жиі қолданылуы. Етістіктің бұл қосымшалары етістікке жалғанғанда бұйрық мәнде қолданумен қатар тілек, қалау, сыпайылық рендерді де білдіреді. Оңтүстік говорлар тобының көп жерлерінде бұйрық рай формасы *-қын, -ғын, -кін, -гін* қосымшасы арқылы берілсе, сөз болып отырған өңірде *-ң, -ың, -ің* тұлғасында айтылады. Мысалы: *барың* (бар), *келің* (кел), *тұрың* (тұр), *шығың* (шық).

ң қосымшалы етістік өзінің осылай ешбір бөгде морфологиялық форманттардың көмегінсіз-ақ әрі сыпайылық, әрі жекеше, көпше мағыналарда бірдей жұмсала береді. Мысалы: *Сіз табыс етің. Сендер ұйықтай берің. Оларға бермең*, т. б.

С. Аманжолов бұл құбылысты оңтүстік диалектінің

грамматикалық ерекшеліктерінің бірі деп тани отыра, түркі тілдерінде де сақталып келе жатқан көне құбылыстың бірі деп есептейді ⁴².

М. Қашқари сөздігінде *-ң* тұлғалы етістіктің осы мағынада жұмсалуды ескерсек, С. Аманжолов пікірінің дұрыстығын қуаттай түседі.

Бұл ерекшелік оңтүстік говорлар тобын түгел қамтымай, Шымкент облысының Өзбекстан территориясына жақын, шектес аудандардағы тұрғындар тілінде жиі ұшырайды. Соңғы кездегі зерттеулерге қарағанда батыс говорлар тобына кіретін Маңғыстау ⁴³, Қарақалпақ ССР-і мен Түрікмен ССР-індегі ⁴⁴ қазақ говорларында жиі қолданылатын, осы үш говорларға ортақ, батыс говорлар тобындағы ең бір басты құбылыс болып жүр.

⁴² Аманжолов С. Жоғарыда аталған еңбек, 249-б.

⁴³ Омарбеков С. Жоғарыда аталған еңбек, 147-б.

⁴⁴ Нұрмағамбетов Ә. Қазақ тілі говорларының батыс тобы. Алматы, 1978, 181-б.

Үшінші тарау

ЛЕКСИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктерін зерттеп жүрген тіл мамандары қырық жылға жуық уақыттың ішінде республикамыздың түкпір-түкпіріндегі аудандардағы әрі басқа республикада тұратын қазақтардың тілі жайында қыруар материал жинады. Онда фонетикалық, грамматикалық, лексикалық өзгешеліктер де бар. Осының дені, көбі де лексика саласы.

Жалпы лингвистикалық әдебиеттерде диалектілік ерекшелік деп нені танамыз, диалектілік сөздерді сөздікке қалай пайдаланамыз, оның әдеби тілге қосар үлесі жайында айтылып та келеді. Бұл жайында диалектілік сөзге өзінің белгілі дәрежеде таралу шегі бар, әдеби тілдің сөздік қорына енбейтін сөздер¹ деген Ф. П. Филин мен Ф. П. Сороколетовтың тұжырымын айтсақ та түсінікті. Көп жағдайда әдеби тіл мен диалектілік лексиканың шегін ажыратып, дәл басып айту да қиынға соғады. Әсіресе бұндай жағдайлар әдеби тіл нормасы қалыптасып болмаған, даму кезеңінде кейбір түркі тілдерінде анық байқалатыны жайында айтқан А. Л. Юлдашевын,² сондай-ақ қазақ тілінде әдеби тіл мен диалектілік лексика шегінің ұштасып жатқаны туралы Ш. Сарыбаев-

¹ *Филин Ф. П.* Проект словаря русских народных говоров. М.; Л., 1961, с. 22; *Сороколетов Ф. П.* Диалектная лексика в ее отношении к словарному составу общенародного языка. — В кн.: Слово в русских народных говорах. Л., 1968, с. 222.

² *Юлдашев А. Л.* Принципы составления тюркско-русских словарей. М., 1972, с. 62.

тың³ айтқан пікірлері көңілге қонарлық. Үйткені кейбір жағдайда бірнеше сөз қатар айтылып бір ұғымды беріп тұрғанда, әдеби тілдегі баламасын айту қиынға соғады. Мысалы, қазақ тілінде мал жегеннен қалған шөптің ірісін *кәшек*, *сақ*, *сағдар*, *сақпыр*, *сақылтыр* деп немесе нан сүзетін тесік ожауды *кепсер*, *кәкпір*, *шәулі*, *шолпы*, *сүзекі*, *майшолпы* деп атап жүр. Осындай сөздерден де әдеби тілмен диалектілік сөз шекарасын анықтаудың қиын екені өзінен-өзі-ақ белгілі.

Енді оңтүстік говорлар тобындағы лексикалық ерекшеліктердің түрлері қандай деген мәселеге келейік. Зерттеліп отырған диалектідегі жергілікті ерекшеліктің саны да, таралу шегі де әркелкі. Кейбір лексикалық құбылыстар бүкіл оңтүстік говорларды түгел қамтиды. Оған оңтүстік өңірге тән, тіптен, кейбіреуінің таралу шегі қазақ тілінің шығыс говорлар тобында да кездесетін *асар*, *там*, *әпке*, *әпкіш*, *жағылан*, *жейде*, *сым*, *зімбіл*, *сыпыра*, *шәугім*, *шәйнек*, *оп*, *долы*, *жолым үй*, *жуалдыз* тәрізді кең аумақты⁴ сипаттағы диалектілік құбылыстарды айтуға болады. Қазақ тілінің оңтүстік-шығыс облыстарындағы тұрғындар тілін лингвистикалық география тұрғысынан зерттеп, тіл құбылыстарының таралу шегін картаға түсіргенде, бұлардың бүкіл оңтүстік өңірге тән кең таралған ерекшелік екені анықталып отыр. Ал енді кейбір сөздер оңтүстік диалектісін түгел қамтымай екі не үш говор территориясында қолданылып, басқа говорларда кездеспейді. Мысалы, *ашты* (ашы), *бесік пеші* (темір пеш түрі), *кәшек* (мал жегеннен қалған шөптің ірісі), *қарма* (қуырып, диірменге тартылған бидай, жүгері талқаны), *мама ағаш* (ат байлайтын ағаш), т. б. Жетісу мен Шу говорында айтылып, басқа говорда кездеспейді. *Пал*, *пісше* (шекілдек), *сапал* (кесе), *теппе* (тезек), т. б. сөздер Шу мен Шымкент говорында айтылып, басқа говорларда кездесе бермейді. Кейбір *жап*, *жарма* (арық түрлері), *кекпір*, *қарық*, *шопақ* тәрізді сөздер Ташкент, Шымкент, Қызылорда говорларында айтылып

³ *Сарыбаев Ш. Ш.* Казахская региональная лексикография. Алма-Ата, 1976, с. 12.

⁴ Кең аумақты, орта аумақты және шағын аумақты сипаттағы диалектілік құбылыстар сияқты диалектілік терминдер Ш. Сарыбаевтың ұсынуына алынып отыр. Бұл жөнінде жоғарыда аталған еңбектің 214-бетін қараңыз.

басқа говорларда оның орнына басқа сөздер жұмсалады. Сондай-ақ кейбір *ашық-машық* (топса), *боз үй* (киіз үй), *леген* (табақ), *қойқосақ* (кемпірқосақ) сияқты сөздер Ташкент, Шымкент, Шу говорларында айтылып, басқа говорларда кездеспейді. Ал кейбір сөздер *дәліз*, *бәдірен* (қияр), *еге* (ие), *жертөле* (жер үй), *пиала* (шай кесе), *шабақ* (мәтке үстіне салатын ағаш), т. б. Шымкент, Қызылорда, Шу, Ташкент говорларында айтылып, тек қана Жетісу говорында кездеспей, оның орнына басқа баламасы айтылады. Міне, осы іспеттес сөздерді екі, үш, не төрт говорды қамтып, бүкіл оңтүстікке тән болмағандықтан, орта аумақты сипаттағы диалектілік сөздер деп таптық. Жиналған сөздердің кейбіреулері жеке говорларда кездесіп, басқа жерге тарамаланған шағын аумақты сипаттағы диалектілік сөздер. Оған мысал ретінде Жетісу говорында кездесіп *асбұзыл* (асхана), *дас* (шылапшын), *жық* (қалың), *сілеген* (мәтке), *шанжа* (шабақ), *біләл* (дуал), *далан* (ауыз үй), *зай* (сыз), *сейпіл* (қорған), *керт қара бас* (жеке бас), *собалақ* (зуала, илейтін нан бөлегі); Шымкент говорына тән *саяпана* (сая), *шайдоз* (шәугім), *парваз* (шабақ), *маяна* (жалақы), *желме* (үш қадақ), *нымша* (шоқшаның төрттен бірі), *пәнсәрі* (батпанның сегізден бірі), *шоқша* (ширектің төрттен бірі); Қызылорда говорында кездесетін *әйдік* (үлкен), *әтешкір* (шымшуыр), *іскенже* (тисы), *сақ* (кәшек), *үзбен* (кеспе), *нарсалма* (шығырдан су шығаратын арық), *кергі* (әуіттің тіреуі), *тоғын* (шығырдың білік ағашы), *болат* (теңізден бөлініп шыққан су), *суалма* (су басып қайтқан айлақ жер), т. б.; Ташкент говорында кездесетін *тосын* (мәтке үстіне салатын ағаш), *ұстын* (тіреу), *балхана*//*балахана* (үй үстіндегі жеңіл үйшік), *пақса* (балшық), *нам* (ат, есім), *бәзім* (той кезіндегі ойын-сауық), *қалта түп* (той басқарушыға беретін үлес), Шу говорында кездесетін *сару ер* (ер түрі), *қағылға* (киіз үй есігі), *седеп* (ақ түйме), *чыбыр* (қырқа), *түніке* (қаңылтыр) және тәжік говорында кездесетін: *сәрвәнт* (су көмейі), *мағыз* (көрпенің жиегі), *яхаб су* (сор жерге берілген қысқы су), *рәу* (мәтке), *чорек* (бауырсақ), *кәл там* (тоқал там), т. б. сөздерді айтуға болады.

Лексика саласынан жиылған материал да мол. Олардың бәрін синоним, омоним, антоним, табу, эвфемизм

сияқты лексикалық категорияларға бөліп жатуды жұмыс көлемі көп болып кететіндіктен артық көрдік. Бұл туралы оңтүстік өңір жайында жазылған монографиялық еңбектерде, мақалаларда кеңірек орын берілген. Біз оңтүстіктен жиылған лексикалық ерекшеліктерді лингвистикалық география тұрғысынан зерттеп, таралу шегін анықтап, оңтүстіктің өзіне тән ерекшеліктер, оның әрбір говоруна тән құбылыстар, бірнеше говорларына тән ерекшеліктерін беріп отырмыз. Мұнда оңтүстік говорлар тобына тән сөздердің қазақ тілінің шығыс, батыс, орталық-солтүстік говорлар тобынан айырмашылығы, ортақ қасиеттері жайында тоқталдық.

Әдеби тіл мен оңтүстік говорлар тобының қарым-қатысын сөз еткенде, оңтүстік өңірдегі өсімдік аттарының, бау-бақша, ирригация, егінге байланысты сөздердің молдығын, олардың әдеби тілімізді байытуға мол үлес қосатынын ерекше атап айтқымыз келеді. Ондай сөздердің саны көп болғандықтан, бәрін тізімдеп беріп жатпай, кейбір шаруашылыққа байланысты сөздерді беруді мәмүл көрдік.

Оңтүстік говорлар тобына ортақ лексикалық ерекшеліктер

Оңтүстік говорға тән ортақ лексикалық ерекшеліктердің бірі — бұл өңірдегі кәсіби лексиканың бәрінде бірдей қолданылуы. Бірен-саран сөздер болмаса (мысалы, қияр, бәдірен), көпшілік жағдайда осы өңірдің бәріне бірдей тән болып келеді. Ондай ортақ кәсіби сөздерге егінге, суалдыру шаруашылығына, өсімдік аттары, бау-бақша, жеміс және мал атауларына (мұнда да тана, тайөгіз сияқты бірер сөзде айырма бар) байланысты сөздер.

Сонымен бірге күнделікті өмірде қолданылып жүрген едәуір сөздердің оңтүстік говорлар тобында ортақтығы байқалады. Оны мына төмендегі мысалдардан көруге болады.

А қ ы р — малға шөп салатын орын. А қ ы р ғ а шөп сал (Алм., Кег.). Атты а қ ы р ғ а байладым (Алм. Гв.). А қ ы р шөпті тапап тастамау үшін пайдаланады (Шымк., Қызылқ.). Ат байладым а қ ы р ғ а, өзім жаттым тақырға (Жамб., Св.). Бет алдыңыздағы ұзынша қабырғада

талдан тоқылған ақыртұр (Б. Соқ., Біз де бала бол., 82).

Аққұла — қырман қызылдағанда бөлек шығарып қоятын дән, астық.

Ақта — піштірілген мал.

Асар — көмек, жәрдем, тамақтандыруды өз мойнына алып көп адамды көмекке шақыру. Бұл сөз Қызылорда, Жамбыл, Алматы қазақтары тілінде айтылады. *Там тұрғызуға жекжаттарым көп асар салысқан. Үй салуды ойласақ, асарға адам жинаймыз* (Қ-орда, Сыр.).

Атыз — қолдан суарылатын егістік жердің бір бөлегі. *Әрбір атыздың көлемі ширек гектардай* (Қ-орда, Сыр.). Бұл сөз Жамбыл, Ақтөбе, Қостанай облыстарының кейбір жерлерінде айтылады.

Аужар — жар-жар (Қ.-орда, Сыр., Жал., Жамб., Шу, Жам., Шымк., Сай.; Алм., Шел.). *Бұрын келіншек түскенде аужарды көп айтатын еді* (Шым., Сайр.). *Осы күнгі ақындар аужардың жаңа түрін ойлап шығарды* (Қ.-орда, Шиелі).

Әке — қарағым, шырағым (Жамб., Шу; Алм., Шел., Кег.; Т.-қорғ., Гв.; Сем., Ұрж., Абай). *Мәмпесі же, әкем* (Жамб., Шу). *Әкем, үйге кір* (Ал., Шел.). *Әкем-ау, сен бүгін сабаққа бармаушы ма едің?* (Б. Соқп., Біз де бала бол., 229).

Әпке — өзінен үлкен қыз, апа (Алм., Жам., Шел.; Т.-Қорғ., Жамб., Шу; Сем., Абай). *Қылыштың әпкесі Алматыда оқиды.*

Әпкіш — су таситын иін ағаш (Алм., Жам., Шымк., Шығ. Қаз. Тар.; Сем., Мақ.). *Әпкішті әкелші* (Алм., Жам.). *Әйелдер суды әпкішпен әкеледі* (Шымк., Сай.).

Бада — бағудағы бір топ мал (Қ.-орда, Шиелі, Сыр.; Алм., Шел.; Шымк., Шәу.). *Сиырды ол бадаға қосты* (Шымк., Шәу.).

Бәсіре — арнаулы, меншікті мал. *Мына қозыны балама бәсіре қып беріп еді* (Жамб., Қор.). *Майлының бала кезінде бір бәсіре тайы болыпты* (Шымк., Арыс). *Басыңа ұстайтұғын шатыр қалды, Бәсіре мінетұғын атың қалды* (К. Әзірбаев, Шығ., 57).

Бойра — қамыстан тоқылған тоқыма. *Бойраны*

үйдің төбесіне, киіздің астына салады (Жамб., Св.). Үйге бойра төсеп қояйық (Шымк., Сайр.).

Бопыркора — керегесін шөп, қимен өсірген, отын немесе қыста малды күншуаққа қоятын төбесі ашық қора. Бұны Көкшетау қазақтары *аран* деп атайды.

Дәліз — ауыз үй, сенек, кіре беріс. Бұл сөз Қызылорда, Жамбыл, Шымкент және Түрікменстан қазақтары тілінде айтылады. Жетісу говорында бұның орнына *далан* сөзі қолданылады. *Мен ләм деп үлгергенімше, дәліздең қоңырау үні сыңғырлап қоя берді* (Б. Соқ., Бізде бала бол., 232). *Өзбекше — дахлиз, қарақалпақша — дәлиз.*

Дейілше — екі-үш бұттық қап, ыдыс. *Ұнды дейілшеге салып әкел* (Алм., Жам.). *Астық дейілшеге аз сияды* (Шымк., Сайр.).

Долы — бұршақ. *Биыл бір мәрте долы жүрді* (Шымк., Сайр.). *Егінді долы ұрған жоқ* (Жамб., Шу).

Дүбіраяқ — ерте туған төл. Бұл сөз Семей, Қошағаш тұрғындары тілінде де кездеседі.

Жағылан//жағыдан — былғарыдан, киізден жасалған киім салатын сандық, чемодан. *Осы күнге дейін жағыланға керек-жарағымызды саламыз* (Қ.-орда, Сыр.).

Жадағай — астарсыз тігілген жеңіл шапан. *Ол шылы жадағай киетін* (Шымк., Қызылқ.). Түрікменстан қазақтары тілінде *жадағай* деп арасына жүн тартып тігілген астарлы шапанды айтады.

Жекелеу — сирету, бөлектеу. *Бізде қылчаны жекелеуге кірісті* (Жамб., Шу). *Қызылша, мақта түптерін жекелеу керек* (Шымк., Сайр.).

Жолым үй — көшіп-қонуға лайықты тік уықты сүйір төбелі кішкене киіз үй. *Жолым үйі ғана бар шаруа еді* (Қ.-орда). *Көшіп-қонуға жолым үй ыңғайлы болады* (Жамб., Шу). *Бұрын жолым үймен жайлауға шығатын едік* (Алм. Шел.). *Жолым үйді жол-жәнекей тігетін* (Шымк., Сайр.). Бұл сөз Гурьев, Түрікменстан тұрғындары тілінде де ұшырайды.

Жуалдыз — тебен ине. *Жуалдызбен көбіне қаптың аузын тігеміз* (Қ.-орда, Қарм.). *Жуалдызың бар ма бере тұршы* (Т.-қорғ.).

Зуала — иленетін қамыр нанның үзіндісі, бөлегі. *Екі зуала илесем жететін шығар* (Алм., Шел.). *Бір*

зуала бәріне жетеді (Шымк., Сайр.). *Зуаланы ыса қойшы, илейтін емес, дайын қамыр ғой* (Қ.-орда, Сыр.). Бұл сөз Түрікменстан қазақтары тілінде де осы мағынада қолданылады. Өзбекше — *зувала* (Узб.-рус. сл., 1959), қарақалпақша — *зууала* (Қарак.-рус. сл., 1958), түрікменше — *зувала*.

Бақыр — шелек.

Аққұла — қырмандағы бидайды қаптар алдында берілетін садақа.

Денгене — мал сойып, кезек-кезек шақыру.

Дәу — үлкен. Дәу ат екен.

Елгезер — ұн елейтін елек.

Ершік — ат жеккенде жетекті көтеріп тұратын белқайыс өткізілетін ер.

Ештеңке — ештеңе, еш нәрсе. *Ештеңке етпейді*.

Зембіл — носилка. *Зембілмен балшық тасыдық*.

Жейде — еркектердің көйлегі.

Кемпірауыз — шеге суыратын құрал.

Қырмантүп — қырманның ең соңғы жағында қалған астық.

Қапшық — ақша салатын күмәжнік.

Қошна — көрші. *Қошнасы да отыр екен*.

Қәшек — шөптің мал жегеннен қалған ірісі.

Кебе // кепе — ерте туған қозы.

Тана — бұзаудың бір жасқа дейінгі кезі.

Шәугім — шай, су қайнататын 3—4 литрлік ыдыс.

Шәйнек — аққұман, шай шығаратын ыдыс.

Шоқай // шарық — шикі теріден істелген аяқ киім.

Қамыр — етке салатын нан.

Кебентай — киізден жасалған, малшылардың жауын-шашында киетін сырт киімі.

Келімдәрі — қызылбұрыш. Бұл сөз оңтүстік өңірде қолданылумен қатар Түрікменстан қазақтары тілінде де ұшырайды.

Кембағал — мүгедек, нашар, кем. *Бір балам кембағал болып тұр* (Қ.-орда, Сыр.).

Керней — 1. Самауырынның трубасы. *Керней самоварға қойылады* (Шымк., Сайр.). 2. Темір пеш трубасы. *Пештің кернейінен түтін шығып кетті*.

Кеусен — қырман қызылдағанда астық сұраушыларға беретін үлес. *Бұрын қырман басында кеусен*

сұраушылар көп болушы еді (Қ.-орда, Шие.). Өсербайға қырман басынан берілетін кеусен бар (Жамб., Қор.).

Көрпелдес — кенже туған қозы. Көрпелдестің жүні бір рет қырқылады (Шымк., Сайр.). Көрпелдес қозым бар еді (Т.-қорғ.). Көрпелдес қозыны жеке күтеміз (Жамб., Св.).

Кірлен — шылапшын. Кірлен сыртта тұр (Жамб. Жуа.). Кірленге басыңды жу (Алм., Жам.). Кірленді дәлізге кіргізіп қой.

Қазан — суық ұрып таусылу. Қауын қазан болды.

Қос айдау — егін айдау. Олар қос айдап жүр.

Қырман қыршу — қырман тегістеу, қыртысын қыру.

Майқандау — бастырған бидайды шөп-шалаңнан тазарту. Жел болмай бидай майқандамай тұр (Шымк., Сайр.). Бидайды майқандап жібер (Алм., Шел.).

Мойынтұрық — ағаштан жасалған өгіз қамыт. Бұл сөз көне ескерткіште де айтылады. М. Қашқари сөздігінде *бөзундурук* (III, 194) сөзі осы мағынада жұмсалған.

Мор — ыстық қоз, қоламта. Бұл сөз оңтүстік облыстардан басқа Семей, Қостанай тұрғындары тілінде де кездеседі.

Морлау — жұмсарту, жібіту. Уықты, керегені морлап жатыр (Алм., Кег.). Қиық ағашты морлаған соң, тезге салады (Жамб., Шу). Керегені морлап болып, уықтарын морлауға кірістім (Қ.-орда, Сыр.).

Морошақ — жерошақ. Кірпіштен жасалған ошақ.

Нам — ат, есім. Намыңыз кім.

Нәл — етіктің өкшесіне, тұмсығына қағылатын темір. Далалы жерде нәлсіз етік те көп киіле береді. Бұл сөз түрікмен қазақтары тілінде де айтылады. Түрікменше — *нал* (Рус.-туркм. сл., 1956), өзбекше — *нахал*, *нагал* (Рус.-узб. сл.), қарақалпақша — *наль*.

Оп — 1. Астықты көлікпен бастырғанда, көлікті байлау үшін орнатылған қырман ортасындағы ағаш. 2. Қырмандағы бидайды бастыратын көлік. Айдап жүрдім обымды, айналдырып кидім тонымды (Шымк., Қызылқ.).

О п а й д а у — көлікпен егін бастыру. *О п а й д а н жатырмыз.*

П а д а ш ы — сиыршы. *Тананы падашыға қос (Жамб., Св). Сиырды бағу падашыларға тапсырылды (Қ.-орда, Сыр.). Падашы ұйықтап қалған шығар (Шымк., Сайр.).*

С у ы р у — ұшыру, қызылдау. *Азғана бидай қалды, суырып тасталық (Жамб., Шу). Бидайды суырып болды (Шымк., Түл.).*

С ү д і г е р — зябь. *Сүдігерді айдап жатыр, жуыр арада бітеді (Жамб., Шу). Өткен жылы 200 гектар сүдігер айдадық (Шымк., Сайр.).*

С ү й е к т а с у — ревматизм. *Сүйек тасумен ауырғанда дәрігерге көріну керек (Қ.-орда, Сыр.). Бұрын сүйегі тасыған адам адыраспан суына шомылатын (Алм., Жам.).*

С ы м — матадан тігілген шалбар.

С ы п ы р а — үн елегенде, нан жайғанда астына төсейтін теріден жасалған дастарқан. *Сыпыраны берші, қамыр салып қоямын (Алм., Жам.). Мына сыпырадағы үн жете ме (Шымк., Сайр.). Сыпыраны брезенттен де жасайды (Жамб., Қор.).*

Т а м — кірпіштен, балшықтан жасалған үй. *Осы ауыл түгелдей дерлік шифрлі там салуда (Қ.-орда, Сыр.). Бұл тамның салынғанына көп болды (Шымк., Сайр.). Ағайымыз екеуміз екі бөлмелі там салып алдық (Жамб., Шу).*

Т е с е — жер қазатын, бау-бақша шөптейтін кішкене кетпен. *Картопты тесемен түптейміз (Шымк., Қызылқ.).*

Т о қ а ш — бауырсақ. *Қазір тоқаш пісіреміз (Шымк., Сайр.). Тоқашты майға пісіреді (Жамб., Жам.).*

Т ү с у — міне (арба, мәшине). *Мәшинеге түсіп келдім. Бұл сөз Семей тұрғандары тілінде де айтылады.*

Т і г у — отырғызу, салу, себу. *Биыл азғана қауын тіктік (Қ.-орда, Жам.). Ол капустаны көктемде тікті (Жамб., Жам.). Есік алдына ағаш тіккім (Алм., Жам.).*

Ұ й ы с у — ұйымдасу. *Бұлар соғысқа дейін колхоз болып ұйысып келген (Қ.-орда, Сыр.).*

Ш а б ы қ — арам шөп отағы. *Қауын шабығына*

мектеп оқушылары жылда араласады (Қ.-орда, Шиелі).

Ш а б ы қ т а у — отау, арам шөптен тазарту. Қылшаны суғарғаннан кейін шабықтаймыз (Жам., Шу). Арам шөбі шабықталмаған жердің қауыны да нашар (Қ.-орда, Шиелі).

Ш а ң ғ а р а қ — шаңырақ. Үйдің шаңғарағы тозған екен (Шымк., Сайр.).

Ш и ша — шамның шынысы, стеклосы. Шамның шисасы жоқ (Жамб., Төл.).

Б і қ т ы н — бидайдың ұшығы.

Б і с т ы қ — ыссы. Күн ыстық болып кетті.

Шу мен Жетісу говорларына ортақ сөздер

А н а қ ы - м ы н а қ ы — ондай-мұндай. Ол анақы-мынақы деп жөнді жауап бермеді (Жамб., Қор.). Сен базардан анақы-мынақыны әкелгін (Алм., Кег.).

Б е с і к п е ш — қазан орнатпайтын, бесікке ұқсас сопақшалау болып жасалған қаңылтыр пеш. Бесік пеш қып жасат (Жамб., Шу; Алм., Шел.).

Ж а қ ы — құлын жарғақ. Бұрын біреулер жақы киетін еді (Алм., Шел.).

Ж ә к е — әкесіне айтылатын сөз. Жәкем айтып қоймаушы еді (Жамб., Қор.). Жуырда ғана жәкем келді, енді сен келдің (Б. Соқ., Жекпе-жек, 92).

З а ғ а р а — қол диірменге тартылған жүгерінің ұны.

К ә ш е к — шөптің мал жегеннен қалған ірісі. Кәшек жиып қойсаң, отқа жағар едің (Жамб., Қор.). Ақырдағы кәшекті ап таста (Алм., Кег.).

К е п с е р — бауырсақ сүзгіш. Кепсер болмағандықтан етті алу қиын.

К ө м б е ш — нан пісіретін таба. Көрші нан пісірем деп көмбешті алып еді (Алм., Жам.).

К ө с е у — қысқаш, шымшуыр. Ұста жақсы көсеу жасап берді.

Қ а р м а — бидай мен жүгеріні қуырып, диірменге тартып ұнтақтаған түрі.

М а м а а ғ а ш — ат байлайтын ағаш. Түсейік деп ат басын мама ағашқа қарай бұрды (Б. Соқп., Біз де бала бол., 198).

М ы й а т — тірек, көмек. Мыйат, мыйаттың тү-

бі ұят. *Жақсының әсіл қайраты, халқына мыйат беліне* (Жамб., Мер.). *Мыйат тұту* (арқа сүйеу).

Наубай — нан пісіретін орын. *Наубайға нан пісіріпті* (Жамб., Мойын.). *Нанды наубайға-ақ салып пісіреміз* (Алм., Жам.).

Ойық — үйдің қабырғасына ыдыс-аяқ қою үшін жасалатын қуыс. *Табақ ойықта тұр* (Алм., Шел.). *Ыдыс-аяқ ойықта* (Жамб. Жам.).

Ошақ пеш — дөңгелек темір пеш, қазан орнатын қанылтыр пеш. *Ошақ пеш қыста өте қолайлы.*

Сабет/сәбет — талдан тоқылған ыдыс. *Жидек теріп сабетке саламыз.*

Сақаяу — сауығу, аурудан жазылу. *Сен аурудан сақайдың ба?*

Тетір — теріс, қисынсыз. *Бізден тетір іс болған шығар, кешіріңіздер* (Жамб., Шу). *Мұның өзі тетір сөз* (Алм., Шел.).

Топатай — ағаштан не қайың қабығынан жасалған кішілеу шелек. Бұл сөз Қостанайда *тобатай* түрінде айтылады.

Тісағаш — бұрынғы уақыттағы ағаш соқа. *Бұрын кедейлер тісағашпен де айдаған* (Жамб., Шу).

Чанда-чанда — анда-санда. *Чанда-чанда болмаса ешкім келмейді* (Жамб., Қор.).

Шынтақ — трубаның, кернейдің иіні. *Шынтақты бұра түс, қисайтып қолды* (Жамб., Мер.). *Түтін шынтақтан шығып жатыр, шынтағын балшықпен майлап таста* (Алм., Еңб.).

Ташкент пен Шу, Шымкент говорларына ортақ сөздер

Асадал — тамақ салатын сырлы, оюлы шкаф. *Асадалдың қақпағын өрнектеп жасайды* (Жамб., Шу).

Асық — артық. *Келесі жылы колхоз егінді асық айдады* (Жамб., Шу). *Біздің колхоз кейбір колхоздан асық* (Шымк., Мақ.).

Ашық-машық — топса. *Есіктің ашық-машығының шегесі босап кетіпті.*

Байтаба — жүннен тоқылған шұлғау. *Ілгері де байтаба жасап киеді* (Жам., Қег.). *Өзбекше — пайтаба. Тәжікше — пойтава, қарақалпақша — пайтаба.* Бұл

сөз Орал, Гурьев, Түркістан қазақтары тілінде де кездеседі.

Боз үй — киіз үй (Шымк. Қызылқ., Сайр., Жамб., Қорд.). *Бәріміз де боз үйге кірдік* (Жамб., Қорд.). *Бұрын жазда боз үйде отыратын* (Шымк., Сайр.).

Жеркелі — жерден қазып жасаған келі. *Жеркеліге түйген тарының қарасы кетпейді*.

Қойқосақ — кемпірқосақ. *Кеше көпке шейін қойқосақ боп тұрды* (Шымк., Сайр.).

Леген — ет салатын жалпақ табақ. *Етті легенге сап әкел* (Жамб. Мер.). *Легенде қатырма тұр*. (Шымк., Сайр.).

Мардан — бойра, тоқыған қамыс. Бұл сөз Семей, Шығыс Қазақстан облыстары тұрғындары тілінде де кездеседі.

Мәре — сөре. *Мәреге жақындағанда атты сабап қосып жібер* (Жамб., Қор.). *Көкпар тартқанда, екі жаққа да мәре* салады.

Пал — бақша ішінде суғаруға лайықтап бөліп қойған жер. *Қауын еккен палыңның ені неше қадам* (Жамб., Жуа.).

Парваз — мәткенің үстіне көлденең салатын жінішке ағаштар. *Парвасыз там жасауға болмайды*.

Пісте — күнбағыс. *Пістені жинау уақыты әлі болған жоқ* (Шымк., Арыс.). *Пістенің өнімі жақсы*.

Сапал — кесе, үлкен кесе. *Сорпаны сапалға құйып бер* (Шымк., Сайр.). *Бұрын үлкен кесені сапал дейтін едік* (Жамб., Жам.).

Сөре — қарақшы, финиш. *Бәйге аттары шауып келгенде сөреден өтеді, сөреден бұрын өткені озғаны* (Алм., Шел.).

Таңамал — таң сәрі, таңалды. *Олар шөпке таңамал кетпек ойы бар* (Шымк., Сайр.).

Теппе — қыстай жиналған қиды көлікпен бастырып, құйып жасаған тезек. *Теппенің көбін қысқа дайындап үйіп қояды* (Шымк., Мақ.).

Тураған — етті, нанды ұсақтап турап, сорпа құйып жасаған ет, тамақ. *Қазір шайдан соң, тураған жейміз* (Шымк., Сайр.).

Ұстаған — ет турағанда, қонағы қарап отырмас үшін жеуге берілген ет. *Мейманға алдымен ұстаған беру біздің жақтың салты*.

Ш ай до з — құман, мыс құман.

Ш ар та қ — қарақшы, бәйге атының келетін жері. *Бәйге аттары шапқанда ш ар та қ белгілейтін* (Жамб., Сар.).

Ш ө п а у ы з — революциядан бұрынғы алынатын салық. *Ш ө п а у ы з ды жылына бір рет жинайды* (Жамб., Луг.). *Енді ш ө п а у ы з жоқ* (Жамб., Төл.).

Ташкент, Шымкент және Қызылорда говорларына ортақ сөздер

Ж а п — егіннің ішіне су жіберетін кішкене арық. *Ж а п та н алынған су егіске тарайды* (Қ.-орда, Қарм.).

Ж а р м а — үлкен арық. *Биыл жарманың суы аз болып тұр* (Шымк., Қызылқ.). *Егінге су жармадан тарайды* (Қ.-орда, Жел.).

К е к пі р — нан сүзгіш. *К е к пі р, көбінесе, палау пісіргенде қолданылады* (Шымк., Қызылқ.).

Қ а р ы қ — егін арасына су жіберетін кішкене арық.

С а я - п а н а — көлеңкелі жер, баспана, далда. *О л с а я - п а н а да отыр. Кішкене жас бұзаулар с а я - п а н а ға байланды.*

Т ә б і м ше — ойымша, пікірімше. *Менің т ә б і м ше бұл ғылымға үлес қосуы керек.*

Ш ә й л ә — қамыс қора. *Қамыстан тоқып істеген қос-ты ш ә й л ә дейміз.*

Ш о л п ы — кепсер, тесік ожау.

Ш о п а қ — шөпек, қауын-қарбыз дәні. *Ірі қауынның ш о п а ғы н алып қалып, келер жылы тігеміз* (Қ.-орда, Жал.). *Торламаның ш о п а ғы н жиып колхозға тап-сырды* (Шымк., Қызылқ.).

Шымкент, Қызылорда, Шу, Ташкент говорларына ортақ сөздер

Б а с т ы р м а — бір жақ қабырғасы, төбесі жабық жай. (Қ.-орда, Сыр.; Жамб.: Жуа, Шу; Шымк., Қызылқ.). *Б а с т ы р м а да құман бар* (Жамб., Жуа). *Б а с т ы р м а да отырып шәй ішеміз* (Шымк., Қызылқ.). *Бір б а с т ы р м а бастырамыз деп едік, ағаш табылмай отыр* (Қ.-орда, Арал).

Б ә д і р е н / б а д ы р а н — қияр (Қ.-орда, Сыр., Жал.;

Шымк., Мақ.; Жамб., Шу). Біздің ел бәдірен салып машық еткен емес (Қ.-орда, Сыр.). Осы колхозда биыл бәдірен аз екен (Шымк., Сайр.).

Дәліз — ауыз үй, сенек, кіреберіс. Қол жуғыш дәлізде (Қ.-орда, Сыр.).

Еге — ие. Мынау аттың егесі қайда (Шымк., Қызылқ.). Мынау аттың егесі қайда (Жамб., Св.). Бұрын бұл жердің егесі қарақалпақ елі болған (Қ.-орда, Сыр.).

Жертөле — жерді қазып жасаған үй. Е, балам-ай, бұрын жертөледе де өстік қой (Қ.-орда). Малдың жаз жайылатын жеріне жертөле жасадық (Шымк., Түл.).

Жүдә — аса, өте, тым, тіпті, мүлде. Бұл қалпақ ыстықта жүдә жақсы (Шымк., Мақ.). Қасым жүдә жақсы оқиды (Жамб., Төл.). Жүдә қабағы шытылып кетіпті (Жамб., Мойын.). Осы жердің шөбі жүдә жақсы (Қ.-орда).

Кеуіл — көңіл. Осы жасқа келгенше олардан кеуілім қалған жоқ (Жамб., Шу). «Ол ұят болады» — деп Сом айтқан соң, Ұялып онандағы қайтты кеуілім (Руст. Даст., 1961, 30-б.). Жас кеуілді сөз бұзады, тау мен тасты жел бұзады (Жамб., Мойын.).

Нарын — етін де, нанын да ұсақ етіп тураған ет. Нарын сыйлы қонаққа беріледі (Қ.-орда). Қырғыз тілінде нарын — ұсақ туралған ет (Кир.-рус. сл., 314).

Нәренжу — жүдеу, арықтау. Омар соңғы жылы нәренжіп кеткен (Қ.-орда, Жал.). Ол біраз нәренжіп қалған екен (Жамб., Шу). Бұл сөз Гурьев, Ақтөбе, түрікмен қазақтары тілінде де айтылады.

Пияла — шай кесе, кішкене кесе. Пияланы жинап қой (Жамб., Шу). Пиялаға шай құйып ішеміз (Шымк., Сайр.). Балам-ау, бір ғана пияла шай ішкенің қалай (Қ.-орда, Сыр.).

Саңлақ — үлкен сай, алқап, арна, өзен. Сен осынау саңлақтың бойымен жүре бер (Шымк., Сар.). Ол саңлақты жағалап жүрді (Жамб., Сар.).

Себет — талдан тоқылған ыдыс (корзина). Себетпен себет арбаға мінеді (мақал). Базар сайын екі себет жүзім апарам (Қ.-орда, Сыр.). Түрікменше — себет, қарақалпақша — себет, парсыша — *сепедь* — корзина мағынасында (Л. Буд., I, 620).

Сыпа — сәкі, балшықтан биіктеу етіп жасалынған жай, орын. *Тамға сыпа тазалық үшін жасалады* (Шымк., Сайр.). *Сыпа тамның төр жағында* (Жамб., Жам.).

Таға — нағашы. *Адамның бір жұрты — тағасы* (Қ.-орда, Тал.). *Оның тағасы ертең жүреді* (Шымк., Сар.).

Тәлімі бидай — суармалы бидай. *Биыл тәлімі бидайдың гектарын көбейттік* (Шымк., Сайр.). *Бұл елде тәлімі бидай ғана болады* (Қ.-орда, Сыр.).

Шабақ — үйдің төбесіне салатын жіңішке ағаштар. Бұл сөз Жамбыл, Шымкент, Қызылорда облыстарында айтылады.

Шайырлау — семіру. *Қойдың шайырлайтын мезгілі болды* (Қ.-орда, Жал.). *Қой шайырлап қалды* (Шымк., Түл.).

Шақа — мыс, бақыр ақша.

Ташкент говорының лексикалық ерекшеліктері

Оңтүстік говорлар тобының ішінде басқа говорларға қарағанда ерекше бөлініп тұратын, жеке өз алдына говор деп танитын жер — Өзбекстан территориясындағы қазақтар тілі. Өзбекстан жеріндегі қарақалпақ қазақтарының және Тамды қазақтары тілі жайында екі-үш монографиялық зерттеулер жүргізіліп, еңбек жазылғаны мәлім. Қарақалпақтағы тұрғындардың этникалық құрамы Кіші жүз қазақтарына жатады. Осындай этникалық жағын ескере отырып, әрі қазақ тілінің батыс говорларымен тікелей қарым-қатынасының молдығына сүйеніп, Ә. Нұрмағамбетов⁵ аталған говорларды батыс говорлар тобына жатқызып зерттеген болатын. Алайда кейбір фонетикалық-лексикалық ерекшеліктері жағынан оңтүстік говорлар тобының элементі бар екені анық. Дегенмен ондағы тіл құбылыстарының басым көпшілігі батыс говорлар тобының ерекшелігін сипаттайды. Ол жайында Ә. Құ-

⁵ *Нурмагамбетов А.* Западная группа говоров казахского языка. Автореф. дис. ... докт. филол. наук. Алма-Ата, 1974.

рышжанов,⁶ Н. Жүнісов,⁷ Б. Бекетовтардың⁸ мақалалары, монографиялық зерттеулері арналып жазылып, батыс говорлар тобының сипатында екенін айтқандықтан, біз оңтүстік говорлар тобына Ташкент төңірегіндегі қазақтар тілін жатқызып отырмыз. Ташкент қазақтары тілі де монографиялық тұрғыдан зерттеле бастады. Бұл жайында Ю. Абдувалиев осы говордың фонетика-морфологиялық жағын сипаттап еңбек жазды. Ал лексикалық жағы өз алдына жеке зерттелді⁹. Түркі тілдерінің және Қазақстанның оңтүстік шығыс аймағын диалектілік атласын жасау мақсатымен экспедициялар ұйымдастырылып, кейбір мақалалар да¹⁰ жарық көре бастады. Осы материалды негізге ала отырып, Ташкент өңіріндегі қазақтар тілінің басқа говорлардан мол айырмашылығы бар екені анықталды.

Ташкент говорында қазақ тілінің оңтүстігіне тән ортақ қасиеттер мол. Бұның өзі этникалық құрамы жағынан ондағы тұрғындардың оңтүстік өлкедегі тұрғындармен бірдей болып келуінен де болса керек. Алайда бұл жерде өзбек тілінің әсерінің молдығы бірден көзге ілінеді. Олай болуы заңды да. Ерте кезден бастап соңғы уақытқа дейін осы жерге әр түрлі ру-тайпалардың келіп орналасып, жергілікті өзбек, тәжіктермен жиі қарымқатынас жасауы, газет-журналдың өзбек тілінде шығып, көп жерінде мектепте өзбекше оқуы, күнделікті қарымқатынас — осының бәрі тілге де әсерін тигізери хақ.

Ташкент говорының өзіне тән ерекшеліктері жайлы біраз мысал келтірейік. Өзбекстандағы қазақтар тілінде

⁶ *Құрышжанов Ә.* Қарақалпақ АССР-ында тұратын қазақтар тіліндегі кейбір ерекшеліктер. — Кітапта: Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері, 5-шығуы. Алматы, 1965, 151—176-б.; *Құрышжанов Ә.* Қазақ тілінің қарақалпақ говоры бойынша материалдар. — Кітапта: Қазақ тіліндегі жергілікті ерекшеліктер. Алматы, 1973, 123—136-б.

⁷ *Джунусов Н.* Казахский переходный говор на территории Каракалпакской АССР. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1965.

⁸ *Бекетов Б.* Казахский говор южной Каракалпакии. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1969.

⁹ *Айдаров Т.* Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері. Алматы, 1975, 184-б.

¹⁰ *Омарбеков С., Джунусов Н.* Узбекские элементы в языке казахов Ташкентской области. — В кн.: Местные особенности в казахском языке. Алма-Ата, 1973, с. 41—58.

гэрт (шан), *шақ* (бұтақ), *қошына* (көрші), *пәтір* (ашытпай жапқан жұқа нан), *долы* (бұршақ), *қам* (шикі), *пақса* (балшық), *нам* (ат, есім), *кәрәм* (капуста) сөздері өзбек тілінде *гард*, *шоҳ*, *кушни*, *натир*, *дул*, *хом*, *пахса*, *ном*, *харам* түрінде айтылады.

Мұндай өзбек тілінен ауысқан сөздерді үй бұйымдарына байланысты айтылатын *экэндоз* — күл шығарғыш (өзбекше хокандоз), *алау күрек* — күл шығарғыш (олавкурак), *жам* — шылапшын (өзб. жом), *амбыр* — тістеуік (өзб. омбр), *пәр* — қаламұш (өзб. пар), *сапал* — кесе (өзб. сопал).

Тағам аттарына байланысты *жұқпа* (өзб. юпка), *зуала* — илеуге дайындайтын қамыр бөлегі (өзб. зувала), *қаттама* — нан түрі (өзб. катлама), үй құрылысына байланысты *дәліз* — кіреберіс (даклиз), *балхана//балахана* — үй үстіндегі жеңіл үйшік (болохоне), *айуан* — веранда (айвон), *боғат//бұғат* — *жауын шаймас үшін* қабырғаның жоғарғы жағынан асыра салынған шатыр (бұғат), *тосын* — мәтке үстіне салынған көлденең ағаш (түсин), *сыпа* — балшықтан, кірпіштен қалап өсірген орындық (сүпа), *тоғын* — дөңгелектің имесі (түгин), *шайла* — үйшік (чайла), *бастырма* — лапас (бостирма), іс-қимылға байланысты *шарлау* — шарыққа ұстап өткірлеу (чархла), *шақта* — бұтақтану (шохла), *арзымау* — татымау, тұрмау (арзима), *зәктеу* — көгеру, сулану (захла), т. б. толып жатқан сөздерді мысалға келтіруге болады.

Қазақ тілінде ылғалды білдіретін Ташкент говорларындағы *зәк* (өзбекше *зах*), бәрі, барлығы мағынасындағы *нұқыл* (өзб. нүкүл), қайғы, уайым мағынасындағы *малал* (өзб. молал), рақаттану мағынасындағы *кәйф* (өзб. кайф), бір күндік жұмыс мағынасындағы *мердігерлек* (мардикорлик) сияқты сөздер де өзбек тіліне тән құбылыс.

Бұдан басқа *әулі* — аула, *жай* (үй), *зұлпын* (есіктің ілгегі), *кәм* (аз), *кеуірт* (сіріңке), *қыш* (күйдірген кірпіш), *манзур* (лайық), *нәпиза* (таза), *пәс* (төмен) сияқты сөздер де өзбек тілінің әсерінен туған құбылыстар.

Өзбекстан территориясы отырықшы болып, жер өндеп, су құбырын ертеден пайдаланғандықтан жер шаруашылығына, ирригацияға, мақта, күрішке, бау-бақшаға байланысты терминдердің молдығымен сипатталады.

Ондай сөздерге *қоза* (өзб. ғуза), *пая* (өзб. поя), *пақал* — сабан (похал), *шабық* — қопсыту (чопик) сияқты сөздерді айтуға болады. Сондай-ақ сауда-саттыққа, ақша түріне байланысты атаулардың: *шақа* — мыс ақша (өзб. чоқа), *тоғыз пұл* — үш тиын (түккиз пул), *бір мірі* — бес тиын (мири), *бір теңге* — жиырма тиындық күміс ақша (бір танга), *жарым теңге* — он тиындық күміс ақша (ярим танга) кездесуімен ерекшеленеді. Кейбір әдет-ғұрыпқа, салтқа байланысты: *тойана* (тойға әкелетін тарту, ірі қаралар), *мәслихат той* (той мерзімін өткізу жайын келісетін той), *жетек* (тойына апарған кісілерге қайтаратын малдай берілетін сыйлық), *ұл той* (ұлға арналған, сүндет той), *бәзім* (той кезіндегі көрсететін ойын-сауық, би), *қалта түп* (той басқарушыға берілетін үлес) т. б.

Ташкент маңында айтылатын, сол жерде жиі қолданылатын кейбір сөздерді беруді мақұл көрдік:

А ю а н — үйдің алдыңғы бөлегі.

Э з д ə — жалмажан, тез. *Бүгін э з д ə істейміз деп келді.*

Э н д е м і — үй сылайтын темір қалақша.

Э у л і — есік алдынан қоршап салынған аула.

Б а қ у а т — қуатты, күшті. *О л б а қ у а т кісі.*

Б і т т ə — бір. *Б і т т ə ғана балам бар.*

Д а й р а — дэрия. *О л д а й р а н ы ң жағасында тұрады.*

Д ə ш — дала, ашық. *Бұрын бұл жер д ə ш т е жүрген қазақ еді.*

Д ə ш ш о й — шылапшынның бір түрі.

Д и л і — күйлі. *Күш көлік қыстан д и л і шықты.*

Е к ш е — әйел жаулығының бір түрі.

Ж а й — үй. *Өзімнің ж а й ы м бар.*

Ж а м — ілеген, шылапшын.

Ж е м е л е к — шашпау. *Ж е м е л е г і н жалпылда-тып тұр.*

Ж е г е н е — жалқы. *Қой жегене қозы туды.*

Ж е р ш е — іші өтіп ауыратын ауру.

З ұ л п ы н — есіктің ілгешегі. *Ұстаханаға з ұ л п ы н соқтырып едім.*

Қ а к а н д о з — ұн, қантты кірге салатын сатушылардың аспабы.

Қ а с а л — ауру. *О л бүгін қ а с а л болып жатыр.*

Кәлтек жіп — шарық жіп. *Іс тізуге кәлтек жіп болмай отыр.*

Кәм — кем, аз. *Ол жақта қауын кәм болады.*

Кәп — сөз.

Керсалақ — керенау. *Біздің ішімізде керсалақ адамдар бар.*

Кеуіс — кебіс. *Кеуісті беріп жібер.*

Күсіп — талапты. *Ол оқу десе күсіпті де.*

Қам — шикі.

Қалла — азық. *Қарағым осы күні колхозда қалла деген жетеді ғой.*

Қапрең — саз. *Бұл араның жері қапрең.*

Ләйіп — ақылды. *Оның өзі де бір ләйіп бала болды.*

Мәйек — жұмыртқа. *Бес-алты мәйек сатып әкелші.*

Мейман — қонақ. *Колхозға меймандар келіп жатыр.*

Мизаж — ыңғай. *Әр адамның мизажына қарай сөйлемесе болмайды.*

Шауқар — жылқының шұбары. *Шауқар атты жегіп бер.*

Шайдоз — қара құман. *Шайды біз шайдозға құямыз.*

Шалша — кішкентай алаша. *Шалшаны апарып сілік.*

Шәукеншек — кішкентай шұңғыл табақ. *Біздің үйдегі шәукеншекті алдың ба.*

Кәлет — қате. *Сөзімде бір кәлет жоқ.*

Манзұр — лайық. *Сіздерге манзұр да.*

Мартікер — уақытша жалдама жұмыскер. *Пішеніңді мартікерге шаптырдың ба?*

Мұштау — жұдырықтау. *Содан кейін, не керек, әй келіп мұштады.*

Нәубет — кезек. *Ақсақал менің қамзолымның нәубеті жетті ме?*

Пәкизе — таза. *Бұл бір пәкизе үй екен.*

Шірін — тәтті. *Мына қауын жүдә шірін екен.*

Шәлкемдеу — жию. *Ол да бауларын шәлкемдеп қойыпты.*

Өтен — туып өскен жер. *Біз өтен жердікіміз.*

Әші — ашты. *Әші шәй.*

Әпше — әкпе. Әпшем келді.

Молахан — қарақшы. Шекараға молахан орнатады.

Мір — бес тиындық бақыр.

Нашалда — қант көбік. Бүгін базарда нашалда бар екен.

Нәйебі — ұсақ нәрсеге. Нәйебі осыған бола ұр-сасың ба.

Нама — гармон.

Нәпі — пайда. Омаш нәпі келтіретін зат.

Пасыра — жеке меншік егін. Ол пасырасынан әлі келген жоқ.

Пәниза — таза. Бұл бір пәниза үй екен.

Пұштан — аттың төс айылы. Пұштанды тігіп қойшы.

Піші — кішкене. Маған насыбайыңыздан піші беріңізіші.

Сәулік — көбі, көпшілік. Қауынның сәулігін су ұрып кетті.

Сәруақыт — таңертен, таң ата.

Тәбі — еркі. Істесін, істемесін әркімнің өз тәбі емес пе?

Отан — үй. Осында келіп отан салып алдым.

Райыс — бастық. Әкесі райыс болған еді неше жыл.

Тақман — жүк жию үшін төрде жасалған, шымылдық ұстап қоятын, ағаштан бөлінген бөлімше.

Ташкент говорында кездесетін сөз тіркестері де молшылық. Солардың ішінен берілген кейбір мысалдардан да оның өзгеше екенін аңғаруға болады.

Алағаудан болу — көңіл бөліну. Қазір көңіл алағаудан болып тұр.

Аяқ шығару — егіннің бірнеше бауларын басып шығару. Ол күніне бірнеше аяқ шығаратын.

Әуірі басылу — желігі басылу. Әуірі басыл-маған албырт едім.

Башаны шағу — зорлық істеу. Аз жүрсең башаны шағар, топ жүрсең, дұшпан қашар (мақал).

Бір қыл — бірсыпыра. Бір қыл адамдар келді.

Бір тәсіп — бір түрлі.

Жол ету — жолға түру. Бұрын ол көп жол еткен.

Қазаны суға кету — қонақасы бермеу. *Ол үйдің қазаны суға кеткен.*

Қазан шегелеу — қонақ үшін тамақ істеу.

Құманға шығу — ақтау, құтқару. *Ол құманға шыққан.*

Қылан құю — шайды сұйықтау құю.

Пеш қылу — қыр көрсету. *Бұрынғы есепші пеш қылып жүр де.*

Саз болу — жарасу. *Киімің жүдә саз болып кетті.*

Табым жоқ — көңілім жоқ. *Менің табым жоқ, онда баруға.*

Қау болу — қамау, көкпар алып қашқан кісіні екінші жақ адамдарының қамажаулауы.

Басы қайым — басы жұмсақ. *Басы қайым болса, ат тез тоқтап қалады.*

Қызылорда говорының лексикалық ерекшеліктері

Қазақ тілінің Қызылорда говоры да өз алдына жеке монографиялық зерттеу жүргізілген объектінің бірі. Қызылорданың батыс жағы жайында Арал төңірегіндегі тұрғындар туралы Ғ. Қалиевтың,¹¹ қалған аудандарындағы Сыр бойындағы тұрғындар жайында Ш. Бектұровтың¹² еңбегі жазылған болатын. Бұдан кейін де диалектологиялық атласқа байланысты зерттеулер жүргізіліп, соның нәтижесінде Арал,¹³ Қызылорда¹⁴ говорларын сипаттайтын бірнеше мақалалар да жарық көрді. Осы еңбектерде Қызылорда говорының ауыспалы говор екенін дәлелдеп отыр. Олай болуы заңды да. Қызылорда

¹¹ Қалиев Ғ. Некоторые особенности Аральского говора казахского языка. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1954.

¹² Бектұров Ш. Кызыл-ординский говор казахского языка. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1968.

¹³ Қалиев Ғ. Арал говоры және оны зерттеу мәселесі. — Қазақтың Абай атындағы педагогикалық институттың ғылыми еңбектері. Гуманитарлық серия, 1955, № 9.; Қалиев Ғ. Арал говорларындағы сөз тіркестері туралы. — Уч. зап. Гос. пед. ин-та им. Абая, сер. педаг. и филол. наук. 1959, т. 13.

¹⁴ Бектұров Ш. Сырдария экспедициясының материалдарынан кейбір мәлімет. — Кітапта: Қазақ диалектологиясы. Алматы, 1965; Бектұров Ш. Батыс говорлар тобына тән диалектизмдердің Қызылорда говорындағы изоглостары. — Кітапта: Қазақ тіліндегі жергілікті ерекшеліктер. Алматы, 1973.

өзінің орналасуы жағынан бір жағынан батыс, екінші жағынан оңтүстік, үшінші жағынан орталық-солтүстік қазақтарының шоғырланған, түйіскен жері. Бір кездегі Республика астанасының осы қалада болуы да республиканың барлық аймақтарындағы қазақтардың араласуына себеп те болған сияқты. Этникалық тұрғыдан алғанда бұл өңірде үш жүзге енетін қазақтардың әрқайсысының өкілдері бар. Осындай араластың өзі де тілде әсерін қалдырғаны хақ. Қызылорда говорында Батыс, Оңтүстік, Солтүстік Қазақстанда кездесетін лексикалық ерекшеліктер ұшырайды. Кейде осы өзгешеліктердің қатар қолданылатыны, параллель айтылатыны осыны дәлелдейді. Қызылорда говорында қазақ тілінің оңтүстік говорларына тән деп саналып жүрген *азан* (танертен), *ақыр* (оттық), *тана* (бір жасар бұзау), *асар* (көмек), *әк* (ізвес), *бастырма* (төбесі жабық, жан-жағы ашық жай), *бақыр* (шелек), *ұстын* (тіреу), *елгезер*, *елек*, *зуала*, *жер-төле*, *керней*, *қошна*, *мойынтұрық*, *сыпыра*, *шайла*, *шабақ* сияқты толып жатқан сөздер қолданылады. Сонымен бірге батыс говорларына да тән сөздер жиі ұшырайды. Мысалы, *Ақтөбе*, *Орал*, *Гурьев* қазақтары тілінде айтылатын *ағаш үй* (киіз үй), *әйдік* (үлкен), *әтешкір* (қысқаш), *белорақ* (шалғы), *далбай* (капюшон), *жам* (леген), *қызалақ* (11—12 жасар қыз бала), *тай өгіз* (бір жасар бұзау), *шотаяқ* (шөп суырғыш), *іскенже* (тисы), *беке* (меке), *кеусандық* (үлкен сандық), *үзбен* (кеспе), *сақ//сақылтыр* (кәшек), *шану* (нану), *шаппа* (бәкі) сияқты сөздер жиі айтылады.

Бұл говорда батыс пен оңтүстік говорлар тобына тән сөздердің қатар қолданылатынына *жар//дуал*, *керней//моржа*, *белағаш//өрлік*, *елек//елгезер*, *кемпірауыз//атауыз*, *әйдік//дәу*, *саты//баспалдақ*, *суағаш//шінағаш//күйенте*, *жайпақ табақ//леген*, *шымшуыр//жәмке*, *кекпір//сүзекі*, *бөкебай//шарқат*, *шалғы орақ//қол орақ* сияқты сөздерді мысалға келтіруге болады. Осының өзі Қызылорда говорының лексикасында батыс пен оңтүстік говорлардың ерекшеліктерін бойына сіңіргенін, оның ауыспалы говор екенін дәлелдей түседі.

Қызылорда говорына тән лексикалық ерекшеліктердің бірі — бұл өңірде әдеби тілді байытуға үлесін қосатын бау-бақша, балық шаруашылығы, күрішке, түйе атауларына байланысты сөздердің мол ұшырауы. Сон-

дай-ақ көне кезден су жүйелерін пайдалануға байланысты, шығырдың атауларына байланысты сөздердің молдығы. Оңтүстік говорлар тобының басқа говорларында кездесе бермейтін *жалпылдақ* (бота мен тайлақ арасындағы кез), *мая* (жүні тықыр түйе), *ауыт* (нар түйеге салатын жазы), *қарабез* (топалаң болған қой қаны тигеннен болатын түйе ауруы), *кез қоспақ* (нар мен айыр өркештен туғаны); шығыр аттарына байланысты: *әуіт* (су тұратын жер), *дар* (шығыр ортасындағы көлденең ағаш), *кергі* (әуіттің екі жағындағы тіреу), *нарсалма* (шығырдан су шығаратын арық), *су оқ* (шығыр тісінің су жағындағысы), *тік оқ* (үстіңгі жағындағы дөңгелек ағаш), *тоғын* (шығырдың білік ағашы), *мастық* (шығырдың шелек ілетін сым темірлері) сияқты сөздер.

Бұл өңірде балық аулауға байланысты *үйшік* (аудың балық кіретін тесігі), *үкі* (қыста балық аулау үшін ойған жер), *кәкөркі тас* (жылымның кірпіштен тесіп жасаған тасы), *қайыр* (ау салатын жайлы жер); теңіз, өзен, қамысқа байланысты: *болат* (теңізден бөлініп қалған су), *тәні* (судың арнасынан шығып жайылуы), *күзер* (өзендегі су қата бастағанда өтетін жер), *суалма* (су басып қайтқан айлақ жер); *пәшен* (жаңа өсіп келе жатқан қамыс), *шалы* (қора тоқуға арналған қамыс), *үрілдірік* (қамыстың үлпегі), *қауылдырық* (қамыс сабағының жапырағы); *шом қора* (бұған қамыстан тіп-тік қалап жасаған қора); жер бедеріне байланысты: *шегеқұм* (ақ қайыршық құмдақ топырақ), *шоқат* (жиналған төбелік құм), *атау* (құм ішіндегі қалың жықпылды, сексеуілді сортаң жер), *сарлық* (құмды, түсі сарғылтым келген жер), *саңлақ* (үлкен өзен, арна); маса-сонадан қорғайтын ер әбзеліне байланысты: *қарынса* (аттың бауырын сона жемеу үшін жауып тұратын жабу), *мойынса* (аттың бауырын сона жемеу үшін жауып тұратын жабу), *жалпоз* (ат жабу), *желдікше* (кішірек сыртқы жабу сияқты сөздермен сипатталады.

Бұл өңір қауын атауларына байланысты *құлақтану* (қауынға жапырақ біту), *ұялау* (ұрық себуге дайындалған орын), *тебен* (қауынның қылтиып көрінуі), *пәлек* (қауын сабағы), *қау пәлек* (сабағының көп шығуы), *бүрлеу//жекелеу* (көп шыққан қауын сабағын сирету), *түйнек* (қауынның пайда болуы), *кәмек* (әлі дәм кірмеген, піспеген кез), *су кәмек* (мүлде дәмі жоқ кезі), *қат-*

ты кәмек (аздап жеуге келе бастаған кезі), *күләсән* (патсайы), *сары ала тор қауын, торлама, көк дөнен* (жұқа қабықты ерте пісетін қауын), *дәмбілше//әңгелек* (ерте пісетін қауын), *қауын құрт* (қауынға жүгері ұнын салып қайнатып жасаған құрт), *кеспе* (молдау етіп қиғаштап тілу), *ұл тілік* (балалар үшін жеңілдеу етіп тілу), *қыз тілік* (жұқа тілу), *күләйі* (үлкен тәтті қауын) сияқты сөздер мол. Сонымен бірге күріш атауларына, сол шаруашылыққа байланысты сөздер көп. Бұлардың дені әдеби тілге енетіндер.

Қызылорда говорына тән көптеген сөз тіркестері де айтылады. Осы өңірге тән сөздерді, сөз оралымдарын біз төменде беріп отырмыз.

А з а н д а — таңертен. *А з а н д а ауылдан шықтым.*

А с ж а у л ы қ — дастарқан. Бұл сөз Қызылорда қазақтарында айтылуымен бірге Қазақстанның Қостанай, Семей облыстары тұрғындары тілінде де кездеседі.

А т ш ө л к е — киізден жасалған қамыт. Бұл сөз Қызылорда тұрғындарымен бірге Ақтөбе облысында да қолданылады.

А у ы р т п а қ I — ши тоқитын құрал.

А у ы р т п а қ II — өзен, көлдегі енсіз тар жер. *Сырдың ауыртпақ жерінен жаз айларында жаяу-ақ өте береміз.*

А ғ а ш ү й//б о з ү й — киіз үй.

А й ы р қ о м — желқом ер, жауыр атқа ерттейтін ер.

Ә й д і к — үлкен (Қ.-орда, Сыр.). Бұл сөз Ақтөбе, Орынбор, Қостанай қазақтары тілінде жиі айтылады.

Ә н г і — есектің еркегі.

Ә т е ш к і р — шымшуыр, шоқ қысқыш.

Ә у і л д е у — еркіндеу.

Б а қ а у ы з — құрал-сайман салатын склад.

Б а с п а қ — бір жасар бұзау.

Б е к е — жылқы терісінен қан ағу. *Қызылорда ыстығында беке ауруымен жылқы көп ауырады* (Қ.-орда, Шиелі). Бұл сөз осы тұлғада Ақтөбе, Қостанай облысы тұрғындары тілінде де кездеседі.

Б е л о р а қ — шалғы.

Б е л к ү р е к — күрек. *Б е л к ү р е к т і* қайрап алып, арық қазуға кірістік (Қ.-орда, Сыр., Жал., Қарм.).

Б ұ л т — диягек, тіреу. *Бұрынғыдай үрліктің астына бұл т салмаймыз* (Қ.-орда, Жал.). Бұл сөз Қостанай

облысы Торғай, Аманкелді тұрғындары тілінде де айтылады.

Д а б ы л ү й — көшуге лайықталған кішкене үй, жолым үй. *Д а б ы л ү й қазір өте сирек кездеседі.*

Д ө д е г е — үйдің үстіңгі жиегіне салынған бума камыс.

Е г е р ш е — ершік. *Аттың егершесін жөндеп отырмын* (Қ.-орда, Шиелі).

Ж а б а — шөп суыратын құрал.

Ж а л б а й — тымақтың, бөріктің сыртынан киетін жалаң қабат бас киім.

Ж а р м а қ — ұнның кебегі. *Ұнның жармағын жеген мал семіреді* (Қ.-орда, Жол.).

Ж ә м к е — шымшуыр. Бұл сөз Қызылордадан басқа Орынбор, Ақтөбе, Қостанай тұрғындары тілдерінде кездеседі.

Ж о н ғ ы — сүргі. *Еденнің тақтайын жоңғымен тегістеп жатырмын.*

Ж о я — қауын-дарбыз егетін жер.

И т к і р м е с — киіз үйдің ағаш есігі. *Балам, ит кірместі жаба кел* (Қ.-орда, Сыр.). Бұл сөз Гурьев, Түрікменстан және Қостанай қазақтары тілінде айтылады.

К е л т е к — құрал. *Бұрынғы батырлардың қолында найза мен келтек қана болушы еді* (Қ.-орда, Сыр.).

К е к п і р — тесік ожау (Сыр., Жал.).

К е у с а н д ы қ — үлкен сандық, абдыра. *Үлкен киім салатын сандықты кеусандық дейді* (Қ.-орда, Сыр., Жал.). Бұл сөз Ақтөбе қазақтары тілінде де айтылады.

К өң і л қ о с — көңіл. *Көңілқос айтуға барғалы отырмын* (Қ.-орда, Қарм.).

К ү д е — егін бауынын, шөптің үйіндісі. Бұл сөз Ақтөбе тұрғындары тілінде де жиі айтылады.

К ү д е л е у — үю. *Күрішті қолорақпен орып алып, күделеп үстінен бастырушы еді* (Қ.-орда, Сыр., Жал.).

К ү р т і к — етке салатын нан. *Күртікті етпен жейді.* Бұл сөз Түрікменстан, Қарақалпақ қазақтары тілінде де қолданылады.

Қ а р а қ — жанжал, дау. *Ойнап отырып қарақ шығарды.* Бұл сөз Ақтөбе облысының кейбір аудандарында да қолданылады.

Қара үй — киіз үй. *Бұрын үнемі қара үйде отырушы едік.*

Қарғын — ағыны қатты су. *Бұл өлкеде қарғын суы жоқ (Қ.-орда, Жал.).*

Қайыс нан — етке салатын нан.

Қона — бидайдың қауызы. *Қазір бидай өз қонасында пісіп тұрған кезі.*

Құрқанат — түнде ұшатын шыбын-шіркейдің бір түрі.

Қыя келді — бөтен біреу. *Осы колхозда басқа жерден келген қыя келді бар.*

Қылды бақыр — шелек. *Балам қылды бақырды алда су әкел.*

Майлық — жылым салуға қолайлы балығы мол жер.

Майшолпы — кепсер. *Бауырсақты майшолпымен сүзіп аламыз.*

Мәнпағат — күнкөріс. *Бұл күнде мәнпағат қиын емес қой (Қ.-орда.: Қарм., Сыр., Шиелі).*

Метін — кетпеннен көрі кішілеу, шот тәрізді құрал.

Нән — үлкен. *Қажымұқан нән кісі еді (Қ.-орда, Жал.).* Бұл сөз Түрікменстан, Орал, Ақтөбе қазақтары тілінде жиі қолданылады.

Нәресте — аудағы балықты сүзіп алатын құрал. *Нәресте толған балық еді (Қ.-орда, Сыр.).*

Нәскүрік — сүргі, жоңғы ағаш. *Бұрынғы кезде нәскүрікті қолмен жасап алушы едік (Қ.-орда, Сыр.).* Бұл сөз Қостанай облысының Жанкелді ауданында кездеседі.

Оқағаш — арбаның жетегі, жалғыз жетегі. *Оқағашқа екі ат жегіледі.*

Оқалақ — сиырдың оқырасы.

Орам болу — бағыну. *Біздің бұл ара ертеректе қарақалпаққа орам болыпты.*

Өжіре — үй, бөлме. *Өжіре қылып салған үйім бар, ол қыстақта болады (Қ.-орда, Қарм.).* Бұл сөз түрікмен қазақтары тілінде де айтылады. *Қарақалпақша — өжире үйдің бөлмесі мағынасында (Қарак.-рус. сл., 1958).*

Пәшек — жүгерінің ішкі өзегі. *Жүгерінің пәшегің мал қандай жақсы жейді.*

Пәрнек — аққұман.

П і л і к — құсты түнде қонақтап отырғанда, ұстайтын тұзақ.

С а қ — шөптің мал жегеннен қалған ірісі. *Сақты үйіп қойып қыстың аяқ кезінде малға қайта береміз* (Қ.-орда, Қарм.). Бұл сөз Ақтөбе, Қостанай қазақтары тілінде де кездеседі.

С а қ п а н — егінге түскен құстарды шошытатын құрал.

~~Сақсақ~~ — қаракөл елтірінің бұйра түрі. *Қаракөлді сақсақ етіп жіберуге болмайды* (Қ.-орда, Шиелі, Сыр., Қарм.). Бұл сөз Түрікменстан қазақтары тілінде де ұшырайды.

С а қ ы л т ы р — шөптің мал жегеннен қалған ірісі. *Жақсы шөптен сақылтыр да аз қалады* (Қ.-орда, Жал.). *Астына шөп, сақылтыр төсеп пішен* (Руст.-Даст., 102, 1961).

С а л м а — кеспе. *Қонақтарға салма жасап беретін* (Қ.-орда, Жал.). Бұл сөз Орал қазақтары тілінде де айтылады.

С а л ы — күріштің орылмаған, пісіп тұрған кезі. *Салы суды, күтімді керек етеді. Күріш салы болысымен су беруді тоқтатамыз* (Қ.-орда, Шиелі).

С а м а р — үлкен тегеш. *Самар тола етті алдымызға қойды* (Қ.-орда, Сыр.).

С а п а р к е с е — үлкен кесе. *Сапар кесемен қымыз ішетін* (Қ.-орда, Сыр.).

С ү т қ о з ы — кенже туған қозы, көрпелдес.

~~Сарам~~ а н д а у — кемшілікті мүлде жою.

С о т а — сайғақ, қолшоқпар. *Қолындағы сотасымен талай жауды ұрып жықты* (Қ.-орда, Сыр., Жал.).

С у ы қ ү й — сарай. *Отынды суық үйге кіргізіп алыпты.*

С у ы н — үйінді, егін бауының үйіндісі. *Бір суын 50—60 бау болады.*

С ы р м а қ — сырып істелген шапан. *Біздің елдің қарттары сырмақты жаздың ыстық күнінде де кие береді.*

С ы р ы қ — арық қазушыларға өлшеп берілетін жердің мөлшері. *Сыр бойының арықтарынан талай сырық қазғанмын* (Қ.-орда, Сыр., Қар.).

Т а ғ а н — самауырынның астына қоятын поднос. *Ба-*

лам, самауырдың астына таған әкеп қой (Қ.-орда, Жал.).

Тай өгіз — екі жасқа толмаған еркек тайынша. *Баймағанбет тойына жақындары бір-бір тай өгіз апарды* (Қ.-орда, Қарм.). Бұл сөз Ақтөбе, Орал, Орынбор қазақтары тілінде де айтылады.

Тақайыр — құп болады. *Айтқаның жөн, жәрәйды барайын, тақайыр* (Қ.-орда, Қарм.).

Тәртіп беру — бұйрық беру, нұсқау беру. *Председатель ферма бастығына тәртіп берді*. Бұл сөз Ақтөбе, Орал, Гурьев қазақтары тілінде жиі айтылады.

Тер көйлек — майка. *Ыстықта тер көйлекпен жүруге болмайды, денең күйіп кетеді* (Қ.-орда, Сыр.). Бұл сөз Орал, Гурьевте жиі айтылады.

Тосап — теңіздің жағаға шығарып тастаған шөлшолаңы. *Тосапты тыңайтқыш ретінде пайдалануға болады* (Қ.-орда Қарм.).

Тәштит — қораздың айдары.

Түтін пұл — үй басына түсетін салық.

Түйміш — етті тұздап қойдың қарнына салып сақтау.

Түйнеме — адам денесіне шығатын жалғыз жара.

Төбе — малды сойып, бөлісіп алудағы өлшемнің түрі. *Бір жылқыны 12 төбеге бөледі*.

Уәкістеу — кремдеу, крем жағу. *Етігіңді уәкістеп ал*.

Ұрпақ — кебек. *Ұнның ұрпағын жеген мал тез семіреді*. Бұл сөз Алматы облысында да айтылады.

Ұтырлы — қолайлы, ынғайлы (Қ.-орда, Сыр., Қарм. Жал.). Бұл сөз Ақтөбе, Орынбор қазақтары тілінде де айтылады.

Үзбен — кеспе көже. *Ет аз болғандықтан үзбен жасап жатырмын* (Қ.-орда, Жал.). Бұл Ақтөбе тұрғындары тілінде де айтылады.

Үкі — қыста мұзды ойып ау салатын жер (Қ.-орда, Сыр., Жал.). Бұл сөз Гурьевте де айтылады.

Шабыра — күрке, қос. *Ат шабырада байлаулы тұр* (Қ.-орда, Қарм.). Бұл сөз Ақтөбе тұрғындары тілінде де кездеседі.

Шалғы — шарф, мойын орағыш. *Мойныңа шалғы байла балам, күн суық* (Қ.-орда, Сыр.).

Үшегіз — қой-ешкінің үштен қоздауы, лақтауы.

Шотаяқ — шөп суыратын құрал.

Шолпы — сүзгі.

Шану — нану (Қ.-орда, Сыр., Жал.). *Сен менің айтқанымға шынымен шанып отырсың ба? Мен оның ертең келем дегеніне шанып қалдым.*

Шаппа — бәкі. Бұл сөз Орынбор, Түрікменстан, Ақтөбе қазақтары тілінде жиі айтылады. Түрікменше — *чапгы* (Рус.-турк. сл., 1956), қарақалпақта — *шапқы*. *шаппа* (Рус.-карак. сл., 1947).

Шаттауық — шымшуыр, қысқаш. *Шаттауықпен самауырға от сала қойшы* (Қ.-орда, Сыр.). Бұл сөз Гурьев, Түрікменстан қазақтары тілінде осы мағынада қолданылады.

Шоқат — екі-үш арбалық үйілген шөп. *Шөпті шоқат қып үйеміз де, қыста трактормен бір-ақ тартамыз* (Қ.-орда, Сыр.).

Шом — бума қамыс. *Ол саздан шом тастап өтті. Ешкімге шом дайындап бере алмайды.* Бұл сөз Ақтөбе, Қостанай қазақтары тілінде де кездеседі.

Шом қора — қамыс, шенгел топырақ араластырып жасаған қора. *Шом қораның да төбесі ашық болады.*

Шошала — оқыра. *Жазда шошаладан сиыр қатты аридды* (Қ.-орда, Қарм.). Бұл сөз Орынбор, Ақтөбе, Түрікменстан қазақтары тілінде жиі айтылады.

Шүй — жыртылмай қалған жер (Қ.-орда, Жал.). *Жерді шүй қалдырмай айдауға тырысу керек.* Бұл сөз Ақтөбе, Қостанай тұрғындары тілінде де айтылады.

Шыбықшы — жер өлшеуші, жер межелеуші. *Шыбықшының өлшеп кеткен жерін бітіреміз.*

Ыза — сыз, дымқыл. *Қауынды ыза жерге отырғызамыз* (Қ.-орда, Жал., Сыр., Қарм.). Бұл сөз Орынбор, Ақтөбе тұрғындары тілінде де айтылады.

Ызалау — дымқылдау, ылғалды ету. *Қауын тігер алдында жерді ызалап аламыз. Ызалаған жердің соры бетіне шығып жатады* (Қ.-орда, Сыр.).

Ізім-қайым — ұшты-күйлі, зым-зия. *Осы айда жайқалып өсіп тұрған өсімдік келесі айда ізім-қайым жоқ болады.*

Іләм — негіз, қисын. *Ол ағамыз кейде іләмсіз ұрсады.*

Іскенже — ұсталардың темірді қысып тұратын құралы.

Әуіт — шығырдың су жиналатын жері.

Дар — шығыр ортасындағы көлденең ағаш.

Кергі — әуіттің екі жағындағы кергі ағашы. *Кергі әуіттің екі жағындағы топырағын құлатпай ұстап тұрады.*

Нарсалма — шығырдан су шығаратын арық.

Самар — қол шығырдың су шығаратын жібінің ұшына байланған, тақтайдан істелген шелек.

Су оқ — шығыр тісінің су жағына сұғып қойылған ағашы. *Шығырдың су оғы түзу салыныпты.*

Тік оқ — үстіңгі тұрған дөңгелектен судағы дөңгелекке қарай түзу түскен ағашы.

Тоғын — шығырдың ортасына тығатын арбаның білігі сияқты ағаш.

Құлақ — шығырға шелекті байлайтын сым темір.

Мастық — шығырдың арқалығы. *Мастықтың екі басына екі баған қоямыз.*

Қарынса — аттың бауырын сона жемес үшін істелген жабу. *Атты ерттеп қарынсасын жақсы байла.*

Мойынша — аттың басын, мойнын маса, сона жемеу үшін жабылатын жапқыш.

Жалпоз — ат жабу.

Желдік — жабу.

Желдікше — кішірек жабу, сыртқы жабу.

Қақыра — қамыстан істелген кепе, ұй.

Қауылдырық — қамыс сабағының жапырағы.

Шалы — қора тоқуға арналған қамыс.

Шом қора — буған қамыстан тік-тік қылып жасаған қора.

Лабаз — балық қабылдайтын орын.

Үйшік — аудың балық кіретін қуыс тесігі.

Үкі — қыста балық аулау үшін мұзды ойып жасаған орын.

Пәшек — жаңа өсіп келе жатқан қамыс.

Үрілдірік — қамыстың басындағы үкісі. *Қамыс тоқығанда үрілдірік үстіңге жабысады.*

Сарлық — құмды, сарғыштау келген жер.

Саңлақ — үлкен өзен, арна.

Атау — құм ішіндегі қалың жыңғыл, сексеуіл, т. б. шыққан адам бармайтын сор, иен дала.

Ш о қ а т — жиналған құм, төбешік.

Ш е г е құ м — ақ қайыршық, құмдақ топырақ.

Б о л а т — теңізден бөлініп қалған су.

С у а л м а — су басып қайтқан айлақ жер.

Т ә п і — судың арасынан шығып, жайылып жатқан кезі. *Судың тәпiсi шығып жатыр.*

К ү з е р — өзендегі су қата бастағанда өтетін жер.

Қ а й ы р — жылым ау салатын ыңғайлы орын.

М і н д е р — ертеде плот шықпай тұрғанда қайыққа міну үшін жағаға салынған көпірше.

И н е л і к — жылымның жыртылған жерін жөндейтін ағаш ине.

К ә к ө р к і т а с — жылымға кірпіштен арналып жасалған тесік тас.

Т ұ р а н — егін суару үшін су тоқтайтын жер.

М ө н к е — сазан балықтың кішкене түрі.

Т о с а п — өзен, теңіздің жағасына шығарып тастаған шөп-шалаң.

Б а с а л а — тарыдан жасалған қою көже.

Қызылорда говорында жоғарыда келтірілген сөздермен бірге бұл жерде сөз тіркестері де молынан ұшырайды. Ондай тіркестерге мысал етіп *атымы келмеу* (жөні, қисыны келмеу), *бақадар әлінше* (өз әлінше), *бөксеріне алу* (қарауына алу), *бір бара* (бірсыпыра, бірқатар), *бір дем жер* (дарияның еңсіз, мал жүзіп өтетін жері), *бір дестең* (түгелдей, бірден), *донды жер* (белді, жуан аталы жер), *жұптап қою* (жинап қою), *зиянаға бару* (қонаққа бару), *кес болу* (бөгет болу), *кетті барды* (кетті де қалды), *қауыс тұру* (шелектегі су бетіне мұз тұру), *қайлы қалу* (көңілі қалу), *қапаш-құпашта* (қапелімде), *құлақы әңгіме* (ел аузындағы әңгіме), *қырын шығару* (жақсылығын қайтару), *мыш етпеу* (шімірікпеу), *оқтасанда* (оқта-текте), *сілтiсi тию* (кесірі, залалы тию), *талағынан тарс айырылу* (қатты кейіп ашулану), *тоқталып тұру* (әзірленіп тұру), *тәнтi болу* (разы болу), *тізеге келтіру* (ыңғайын келтіру), *ұйысқа салу* (ортаға салу) сияқты сөз тіркестерін келтіруге болады.

Шымкент говорының лексикалық ерекшеліктері

Шымкент облысы тұрғындары тілі жайында көп жылдар бойы Ж. Досқараев зерттеп мақала, еңбек¹⁵ жазды. Соңғы жылдары да диалектологиялық атлас жасауға байланысты бірнеше экспедициялар ұйымдастырылып, ондағы тұрғындар тіліндегі ерекшеліктердің таралу шегі картаға түсірілді. Осындай зерттеулер нәтижесінде мына төмендегі ерекшеліктер аңғарылды.

Шымкент говорының лексикасында бүкіл оңтүстік өңірге тән ортақ құбылыстар да мол. Сонымен бірге кейбір лексикалық ерекшеліктері жағынан Ташкент, Қызылорда говорларымен ортақ болып келсе, кейбіреулері жөнінен Шу, Ташкент, Жетісу говорларымен бірдей болып келеді.

Өзіне тән ерекшелікті сөз еткенде бірден бір көзге түсетіні — кәсіби лексиканың молдығы. Көне дәуірден бастап Отырар, Манкент, Шымкент, т. б. сияқты мәдени орталығы болып, отырықшы болу нәтижесінде егін егу, бау-бақшамен шұғылдану, су құбырларын мол пайдалану нәтижесінде шаруашылықтың осы салаларына байланысты терминдердің мол кездесуімен сипатталады. Кәсіби лексикалар жайлы кейінгі тарауларда сөз болатындықтан біз бұл арада кейбір осы өңірге тән сөздерді келтірумен шектелейік.

Жоғарыда айтқанымыздай, ирригацияға байланысты *атыз арық, бау арық, қазына арық, қолшық, қауын арық, оман арық, пал, үлкен жарма, қолшық*; бау-бақшаға байланысты әмір (қауын түрі) *әсеті қауын, басыпалды, бұқар қауын, данияр, кемпір қауын, қарақырқа қауын, қара ұрық* (қауын түрі), *қарамойнақ, құрбы қауын, қызылұрық, торлама, шапша* және жидек, жеміс ағаштарына байланысты сөздердің молдығы көзге түседі.

Сондай-ақ аса бір ерекше атап өтетін нәрсе — бұл өңірде мақта шаруашылығының кең дамуымен байланысты, осы кәсіп жайындағы терминдердің мол қолданылып, олардың дені қазақ әдеби тілімізден кеңінен

¹⁵ Досқараев Ж. Арыс говорының лексикалық ерекшеліктері. — Кітапта: Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері, 3-шығы. Алматы, 1960, 23—54-б.

орын алуы. Оған мысал ретінде мына мақта егістігі жайындағы жазылған мақаладан¹⁶ төмендегілерді келтіруге болады: *ашылу* (қоза көсегі қауашығының жарылып, үлкенірек мақта талшығын шығаруы), *балағынан гүлдеу*, *буын* (өнім беретін бұтақтардың орналасуы), *буын тастау*, *бұр* (қоза көсегінің бұтағына шыққан жапырақтар), *бұршік* (қысқа сабақтар), *гүл төгу*, *гүл түйіні*, *гүл түсу*, *гүл шанақ*, *гүлше* (гүл шығара бастаған шанақ), *қоза* (мақта өсімдігі), *қоза баптау*, *қоза егу*, *қоза қалыңдығы* (мақта өсімдігінің түп санының тығыздығы), *шанақ* (мақта талшығы жетіліп ашылғанға дейін ыстықтан қорғап тұратын қалқан), *шанақ байлау*, *шанақ төгу*, *шиіт* (мақта тұқымы), *маңыз* (шиіт ішіндегі өзегі), *қабық* (шиіт қабығы), *түк* (қабық сыртындағы түк), *тұқым шиіт*, *ақ шиіт*, *қабықты шиіт*, *түкті шиіт*, *түксіз шиіт* сияқты көптеген сөздер мен сөз тіркестерін айтуға болады.

Шымкент говорындағы енді бір көзге көрінетін, басқа говорлардан бөліп аларлықтай лексикалық ерекшеліктің бірі — бұнда араб, тәжік (парсы), өзбек тілінің әсерінің молдығы. Бұндай болуы заңды да. Шымкент облысындағы біраз селолар мен қыстақтарда ертеден бері өзбек, тәжік халықтарының бар екенін әрі Өзбекстанмен шектестігін, қарым-қатынасын ескерсек, аталған халықтармен ортақ сөздердің мол екенін қуаттай түседі. Араб, тәжік сөздері көбінесе өзбек тілі арқылы енуі мүмкін. Осындағы екі тілге ортақ болып келетін сөздер кейбіреуі дыбыстық өзгеріске ұшыраса, кейбіреуі мағынасы жағынан да өзгергені байқалады. Оған араб, тәжік тілдеріндегі *хашар*, *салла*, *азан*, *атраф*, *фарх*, *хұрмат*, *маррат* сөздерінің Шымкент говорында *асар* (көмек), *сәлде*, *азанда* (азан), *әтрәп* (атырап), *үрмет* (құрмет), *бір мәрте* (мәртебе)¹⁷ сияқты сөздердің өзгеріліп айтылуы дәлел.

Енді біраз сөздер өзбек тілімен бірдей, сол тілден немесе өзбек тілі арқылы басқа тілден енді деп пайымдауға болады. Оған Шымкент тұрғындары тілінде кездесетін *біттә* (бір), *дәліз*, *дес орамал*, *жұқпа*, *жүдә*, *зәр*

¹⁶ *Тәжімұратов Ә.* Қазақ тіліндегі мақта шаруашылығына байланысты кейбір диалектілік ерекшеліктер. — Кітапта: *Қазақ диалектологиясы.* Алматы, 1965, 223—234-б.

¹⁷ *Досқараев Ж.* Жоғарыда аталған еңбек, 51-б.

шунас, зуала, зұлпын, кәлтек жіп, кәм, кәттә, кәп, кеуірт, кесел, көзе, калла, мардан, мартикер, маяна, мәлет, мәлі, мәре, мық, наяты, нәйіп, патыр (нан), подашы, пардоз, пай, парваз, бір пәс, пәнизә, пәс, пешене, пиалай, пұштан, сапал, сарпой, саяпана, сым, тұқым (жұмыртқа), шақа, шадде, шайыр, шайдоз, бір тәсіп, бір қыл сияқты сөздерді атауға болады.

Шымкент говорындағы кездесетін лексикалық ерекшеліктердің бірі — сауда-саттық, ақша өлшеміне байланысты айтылатын сөздердің молдығы. Бұл өңірдегі осы іспеттес сөздер Жетісу, Шу, Қызылорда говорларында ұшыраса бермейді. Тек Ташкент говорында ғана айтылатындары бар. Бұл ерекшелік те Шымкент өңірінде ертеден отырықшы болып, сауда-саттық жұмысының мол дамуынан туған болу керек. Ондай сөздерге *батпан* (11 пұттық ауырлық өлшемі), *дисәрі* (батпанның төрттен бірі), *желме* (үш қадақ), *мір* (бес тиындық бақыр), *нымша* (шоқшаның төрттен бірі), *пәнсәрі* (батпанның сегізден бірі), *сисары* (батпанның үштен бірі), *теңге* (жиырма тиын), *теңгемір* (жиырма бес тиын), *жарты теңге* (он тиын), *тоғыз пұл* (үш тиын), *үш мірі* (он бес тиын), *шоқша* (ширектің төрттен бірі), *какандоз* (ұн, қантты кірге салатын сатушы аспабы) сияқтылар жа-тады.

Шымкент говорына тән бұдан басқа да қолданылып жүрген көптеген сөздер мен сөз тіркестері бар. Олардың кейбіреуін төменде келтірілген мысалдардан көруге бо-лады.

А қ а б а — тоқтау су, қақтың суы.

А қ т а — сүтті қарынға құйып, күннің қызуымен ұйытылған айран.

А қ ш а жілік — кәрі жілік. *Ешкімнің а қ ш а жі-лігі сынып қалыпты.*

А ң — шұңқыр, жыра, аққан су күшімен жырылған жер. *Белбұлақ деген жерде а ң көп.*

А с к е л ді — асқабақ. *Биыл бір мойын жерге а с-к е л ді ектім.*

А я қ — атпен басатын қырман.

Ә к — известь. *Кеше атпен ә к әкелдім.*

Ә п е р қ о қ а н — әпербақан.

Ә с е л — бал. *Мейман алдына ә с е л қой* (Шымк. Кызылқ.).

Әулі — есік алдынан қоршай салынған алаң. *Әулімнің ішінде мал да тұрады* (Шымк., Қызылқ.). Бұл сөз Арал қазақтары тілінде төбесі тесік жалғыз бөлмелі жер үй мағынасында қолданылады.

Басқыш — самауырынның түтін сөндіргіші. *Басқышты ал да самауырынның үстіне қоя қой.*

Бесақа — тармақты айыр. *Сен бесақаны қайда қойдың* (Шымк., Сайр.).

Боғат — дуалдың үстінен шығара салған қамыс. *Әр тамның жоғарғы жиегінен боғат салынады.*

Бөртөбе — жылы суға салынған сүйексіз ет, құсқа берілетін жем.

Білік — үйдің төбесіне салатын арқалық.

Дәбі — себебі, дәлелі. *Менің оған дәбім бар* (Шымк., Сайр.). *Дәбі не, дәбін орында* (Шымк., Түл.).

Дәпара — тез арада.

Дезмал — үтік. *Дезмалға шоқ сал, киім өтіктейін.* Бұл сөз Маңғыстау говорында да осы мағынада қолданылады.

Дембе-дем — әлсін-әлін, ауық-ауық. Бу йерде малды дембе-дем суарып тұрамыз.

Дом — қырғи ұстайтын ау, құрал. *Домды биіктеу жерге құрып, қырғи ұстаймыз* (Шымк., Қызылқ.).

Егерлеу — ерттеу. *Атты егерле, тез жүрейік.*

Жәббай — я, ау. *Жәббай, не дейсің* (Шымк., Қызылқ.).

Жәрдәт — айғай-шу. *Бір күн тірліктен қалса, дереу жәрдәт қылады* (Шымк., Қызылқ.).

Жезши — шиге орап, әшекейлеп тоқыған ши. *Жезшиді күнге ұстамасаңшы* (Шымк., Мақ.).

Жерқазба — жер үй, жер төле. *Жерқазба да талай отырдық.*

Жоқша — бес қадақ шамасындай ауырлық өлшемі. *Бұрын ауырлық өлшемінің бірін жоқша деп атаушы едік* (Шымк., Түл.).

Жора — бірігіп қой сою, кезектесіп шақыру. *Бұрын бірлесіп бірін-бірі шақырып жора жасайтын* (Шымк., Лен.).

Жортпашақ — жүгіріп жүрген 3—4 жасар бала. *Қасиманның жортпашақ баласы бар.*

Жығуыл — қаршығаның мойнына кигізетін бау.

Қаршығаны құсқа сілтегенде шалқаймау үшін жығу-ы л кигізеді (Шымк., Сайр.).

Қә м е к — мал жеген шөптен қалған қалдық. Бұл шөптен кә м е к көп қалмайды.

Кө с е к — мақта дәнінің сыртындағы қабығы. Мақтаның кө с е г і жақсы (Шымк., Сайр.).

Қ а й ы л у — бағыну. Бір балаға осынша көп қ а й ы л ы п отыр (Шымк., Пахт.).

Қ а м с у — қайнамаған су. Қ а м с у ішпе, қарағым.

Қ а у а р — күймелі жәшікті арба. Жүгерісін әп кетуге қ а у а р арба әкелді.

Қ а у д а с ы н — шабылмаған қалың боз шөп.

Қ о л б а л а қ ы м ы з — таза, жақсы қымыз. Қ о л б а л а қ ы м ы з базар қымызындай емес қой.

Қ о л т і с — ағаш соқа (Шымк., Қызылқ.).

Қ о л ш ы қ — кішкене арық (Шымк., Шәу.).

Қ ұ р т к е с е к — шымның кесегі, ұсағы, қалдығы. Егін айдаған жерде қ ұ р т к е с е к көп болады.

М ә й е к — жұмыртқа. Айшаның үйінен бес-алты м ә й е к әкелші (Шымк., Мақ.). Мәйек сөзі осы мағынада Түрікменстан, қарақалпақ қазақтары тілдерінде де айтылады. Өзбекше — мояк (Узб.-рус. сл., 1959), қарақалпақша — мәйек (Қарак.-рус., сл., 1958).

М ә ш к е — бөдене аулайтын ит.

М е к е й к ө ж е — жүгеріден жасалған көже. М е к е й к ө ж е артық қой.

М о й ы н ш а — қамыт. Аттың м о й ы н ш а с ы н әкел.

М о л а қ а н — қарақшы. Қолхоз жерінің шекарасына м о л а қ а н орнатады (Шымк., Қызылқ.).

М ұ ш т а р — бәкі. Менің м ұ ш т а р ы м қайда қалған.

М ы й з а ж — ыңғай. Әр адамның м ы й з а ж ы н а қарай сөйлемесе болмайды (Шымк., Қызылқ.).

М ы й л а т у — қаршығаға алған құсының миын шұқыту.

Н а м — ылғал, дым, дымқыл. Жердің н а м ы кеппей салған егін жақсы шығады (Шымк., Түл.).

Н о қ а л а й л а у — ақылсыздау. Ол өзі н о қ а л а й л а у бала болыпты (Шымк., Қызылқ.).

О б а қ - ш ұ б а қ — олай-бұлай, бірде олай, бірде бұлай.

С а п а л ш а — кесе. (Шымк., Түл.).

Серікшілік ас — бірлесіп еккен егін. *Бұрын кедейлер бірлесіп, серікшілік ас салатын* (Шымк., Түл.).

Сыпа — үйдің төбесі. *Сыпа да н тамшы ағып кетті.*

Сыпыра — мал-мүлік. Бұл біреудің маңлай тері, табан етімен жиылған сыпырасы. Бұл сөз Алматы тұрғындарында да осы мағынада қолданылады.

Табын — жақын, ыңғайлас. *Мақтаарал Алматыдан Ташкентке табын.*

Тақсы — балшықтан істелген үй. *Бұл тақсы қашан бітеді.* Бұл сөз Жамбыл тұрғындарында да ұшырайды.

Тауап I — зорлық. *Сөйтіп ол жүгеріме тауап қылды.*

Тауап II — қуат. *Ол кемпірде не тауап бар.*

Тәбі — еркі, қалау, пікір. *Істесін, істемесін әркімнің өз тәбі емес пе?* (Шымк., Мақ.).

Тәркеш — шиден, шыбықтан тоқылған шыны аяқ салатын ыдыс. *Тәркешті алып бер, кесе салып қояйын* (Шымк., Сайр.).

Текше — ыдыс-аяқ қою үшін үйдің қабырғасын ойып жасаған орын. *Біздің жақтың там үйінде текше көп болады* (Шымк., Сар.).

Түршек — өрік. *Түршек әлі пісе қойған жоқ* (Шымк., Мақ.).

Уат — егін жабының екі жағындағы топырақ үйіндісі. *Су уатты бұзып кетіпті* (Шымк., Сайр.).

Шақтау — бұтақтау. *Мақтаның шақтауы жақындап келеді.*

Шауқар — шұбар жылқы. *Шауқар атты жегіп бар* (Шымк.).

Шебік — жұқа тақтай. *Ол шебік әкелуге кетті* (Шымк., Мақ.).

Шек — қамыттың шұжығы. *Қамыттың шегі созылып кетіпті.*

Шекі — ерсі, теріс. *Менің айтқаным шекі ме?*

Шелміш — жүдеу, арық. *Ол өзі жастайынан шелміш болатын* (Шымк., Сайр.).

Шоқша — ширектің төрттен бір бөлегі. *Шайыңның шоқшадайын берсең болады* (Шымк., Қызылқ.).

Шылы — үнемі, ылғи. *Ол шылы жадағай киегін.*

Ілеген — ас салатын жайпақ табақ. *Ілегенді меймандар алдына қойды.*

Шебік — кебеже. *Қауын қағын шебікке жия бер.*

Шолпы — темір ожау.

Бір қыл — бірсыпыра. *Бір қыл адамдар келді.*

Шымкент говорында кездесетін біраз сөз тіркестері де, осы өңірде көп қолданылуымен көзге көрінеді.

Айдап жіберу — суды арыққа бұрып жіберу.

Ақыретке жеткізу — қатты ұрсу, сөгу. *Ол балағаттап ақыретке жеткізді.*

Әйтегі ұстау — жыны ұстау. *Оның кейде әйтегі ұстайды.*

Бір шек болу — жеке-жеке бөлім болып бірігу. *Он-он бес үй бір шек болдық.*

Біреу жарым — бірлі жарым. *Менің мақта еккен жерімнің ала-құласы біреу жарым.*

Дәрпі кету — атағы шығу.

Суды қайыру — суды бұру.

Құмартып ішу — атау, керенін ішу.

Маяна жеу — еңбекақы алу.

Өркенге жығылу — өркені өсу (дақыл жөнінде).

Пал тарту — жүйек тарту.

Сүйек қас болу — тұқымымен қас болу. *Сүйек қас болған адам екен.*

Тауаны қайту — көңілі қайту.

Тауан қылу — зорлық қылу.

Тәбірік қылу — үміт қылу. *Тәбірік қып неше түрлі тағам әкелді.*

Тәннен шығу — разы болу.

Ұзырымен ішу — талғап ішу. *Тамақты ұзырымен ішпесе болмайды.*

Үлпетке бару — қонаққа бару.

Үрімдей қып беру — ұсақтап беру. *Ол етті үрімдей қып берді.*

Хатыл болу — риза болу.

Шөлкем салу — егіннің бауларын түйістіріп жинау.

Ызашығу — су шығу.

Ы н т ы ғ ы н қ а ғ у — ы н т ы қ б о л у . О л ж ігі т б ұ л қ ы з-
ға ы н т ы ғ ы н қ а ғ ы н ж ү р .

Шу говорының лексикалық ерекшеліктері

Шу бойы қазақтарының тілі арнайы зерттеліп, ол жөнінде монографиялық еңбек, мақалалар жазылып, бұл говордың екі тілдік сипатындағы¹⁸ ауыспалы говор екені жайлы айтылған болатын. Бұл өңірдегі тұрғындардың лексикалық ерекшеліктерін сөз еткенде де осы жағдайларды еске алуымыз тиіс. Шу алқабындағы тұрғындарда бүкіл оңтүстік өлкесіне тән лексикалық ерекшеліктер мол. Ондай кең аумаққа тән ерекшеліктер Қазақстанның оңтүстік-шығыс облыстары тілін диалектілік атлас жасау тұрғысынан зерттегенде, басты ерекшеліктер болып енген-ді. Сол ортақтық қасиетпен бірге Шу говорының лексика саласында да өзіне тән, басқа говорлардан бөле қарайтын ерекшелігі де бар.

Шу алқабында көне заманнан бастап, мал шаруашылығымен бірге, егін егіп, су жүйелерін пайдаланып отырықшы болғандықтан егінге, ирригацияға, техникалық дақылдарға байланысты атаулардың молдығымен сипатталады.

Оған суландыру шаруашылығына байланысты оман, желке, арық, оқ арық, қол арық, сияқты атаулар; бау-бақшаға және толып жатқан арқар жусан, балалы жапырақ, балжуран, лақса, мортықбоз, итемген, көмірген, қой қаранжы, т. б. өсімдік атауларының молдығы дәлел бола алады.

Сол сияқты бұл говор көрші қырғыз тілі әсерінің молдығымен де ерекшеленеді. Ерте кезден бастап Шу алқабындағы қазақ, қырғыздардың қарым-қатынасы, байланысы, құда-жекжат болып жасаған туыстық қатынасы да мұндағы тұрғындар тіліне әсерін тигізіп отырды. Ондай сөздердің бір тобы дыбыстық құрамы жағынан бірдей болып, қырғыз тіліндегідей айтылды. Мысалға *айал* (әйел), *анча* (онша), *өлөн* (өлең), *биғыл* (пиғыл), *беріште* (періште), *бенде* (пенде), *түпкір* (түкпір) сөздерді келтіруге болады. Ал бірқатары морфоло-

¹⁸ *Нақысбеков О.* Қазақ тілінің ауыспалы говоры. Алматы, 1972, 13-б.

гиялық құрылысы жағынан (жауынчыл, жесірчіл, жайлаулау, малсақ, ұйысу) ұқсас болса, енді біреулері мағына жағынан да қырғыз тілімен бірдей болып әдеби тілімізден және қазақ тілінің басқа говорларынан өзгешеленіп келеді. Оған ер-тұрманға байланысты *пыстан* (көрпе бастырғыш), *сару ер* (ердің бір түрі), туыстық атауға байланысты *еже//таеже* (нағашы апа), *таеке* (нағашы); үй құрылысына байланысты *боз үй* (киіз үй), *там* (тас үй), *чайла* (күрке), *қағылға* (киіз үй есігі); ыдыс-тамақ атауларына байланысты *көмбеч* (таба), *чық* (тұздық), *төп* (бозаның қалдығы), *чөбөрө* (сарымайдың тортасы), *жұқпа* (тамақ түрі); киім-кешекке байланысты *жуырқан* (көрпе), *седеп* (ақ түйме) және *чақа* (мыс тиын), *мықи* (құс түрі), *жырғау* (жетісу), *мұштау* (жұдырықтау), *маяна* (жалақы), *сарамжал* (сараң), *саяпкер* (ат баптаушы), *чыбыр* (қырқа), *түніке* (қаңылтыр) сияқты сөздерді айтуға болады.

Бұл өңірде қырғыз тілімен бірдей айтылып, сөздің мағынасы да сай келіп отыратын *чанда біреу* — ілуде біреу, *абдан айбат* — әбден жақсы, *жадыдан көтерілу* — ұмыту, *жасын салу* (жасын көрсету), *мат қылу* — табалау, *жырғалға бату* — жетісу, *мерек болу* — мерекелі болу сияқты сөз тіркестері де кездеседі.

Шу бойы тұрғындары қазақ тілінің кейбір говорларына қарағанда өзбек тілінің де әсері бар екендігімен сипатталады. Бұған ыдыс-аяқ түрлеріне байланысты *пиала//пиалай* — шай кесе (өзбекше пиела), *керсен* — үлкен табақ (керсон), *күзе* — тостаған (куза), *леген* — жайпақ табақ (лаган); ас-тамақ атауларына байланысты: *келімдәрі* — қызыл бұрыш (гармдару), *зуала* — етке салатын нан бөлегі; *ауқат* — ас, тамақ (овқат), *ұстаған* — еті алынбаған сүйек (устоқан), т. б. *чайла*, *сақы*, *мық*, *бемолал*, *дәліз*, *чақа* сияқты едәуір сөздердің жиі қолданылуы тән.

Бұл айтылған мысалдардың біразы Шымкент, Ташкент говорларына да ортақ болып келеді.

Шу говоры жайында арнайы еңбек жазылып, онда лексикалық ерекшеліктер кең түрде сипатталғандықтан, бұл жерде кейбір негізгі ерекшеліктерін атаумен шектеліп, осы говорға тән-ау деген кейбір сөздерді мысал ретінде келтіріп отырмыз. Бұл говорды сипаттайтын сөздер санын көптеп келтіруге де болар еді. Бірақ бұрынғы

жазылған еңбекте басқа говорлармен салыстыра зерттелгендіктен, бұл арада кейбір мысалдарды берумен шектелдік.

Абдрия — жастықтың астына қоятын ағаш. *Абдрия болмай жастық аласа болады.*

Абжауқын — мардымсыз, азғана. *Ауқат абжауқын емес бәрімізге жетеді.*

Абылайша — шаңыраққа, уықтың өзін ғана шаншып тіккен кішкене үй.

Ағуы — тұтқын, кепіл.

Айуанхана — үйдің алдыңғы бөлегі, төбесі жабық, алды ашық жері.

Алқы орақ//бел орақ — имегі жалғастырылмай тұтас соғылған орақ.

Ардом — түрме, абақты.

Асадал — тамақ салатын сырлы, оюлы ағаш. *Асадалдың қақпағын өрнектеп те жасайды.*

Астайлы — тіпті, өте. *Мынау астайлы кем қылша екен* (Жамб. Шу).

Астана — табалдырық. *Есікте астана бар.*

Ат жүргіш — салт атты кісінің қамшысы. *Ат жүргіш қайда?*

Ашымық — ұннан, тарыдан, талқаннан жасалған сусын. *Абдан шөлдеп қаппын, екі жанан ашымық ішіп жібердім.*

Әрік — құрметті орын.

Баспа — ілгек. *Біздің үйдің есігінің баспасы жоқ.*

Белтемір — дөңгелек өткізілетін темір.

Булық — самауырынның түтін өшіргіші. *Булығын жаба түс, түтін шығып кетті.*

Бұжыра — аттың тізгінін жоғары көтеріп қоятын шығыршық. *Доға бұжырасыз болмайды.*

Бүркенчик — самауырынның түтін өшіргіші.

Діл — көңіл, ниет, ой. *Бұл сөз менің діліме келген жоқ.* (Жамб., Тал.). *Ақ еді ділім еліме, Жалынам тілек бергін деп* (Жамб., Шу).

Екіл — жігерлі, қайратты. *Жас кезімде мен екіл едім* (Жамб., Қор.).

Елек-қалақ — елең-алаң. *Ертең елек-қалаң болғанша істейміз.*

Елет — туыс. *Елет болған бес болыс қаңылы бар.*

Е т к ө р п е — жерге төселмейтін, тек жамылуға арналған көрпе.

Ж а б а — бүркітті ұстайтын шаңырақ сияқты құрал.

Ж а н а ғ а ш — жетек. *Дара көлік жегетін арба, шанының ағашын жанағаш дейміз* (Жамб., Жуа.).

Ж а н ғ ы з қ а з ы қ — тышқанның тік іні. *Ат жанғыз қазыққа аяғын тығып алатын.*

Ж а р н а — сыңар, серік. *Саған да жарна табылып қалар.*

Ж а р ы қ қ а р ы н — екінші жылғы айдалған тың жер.

Ж о ң ғ у ы р — сүргі. *Жоңғуырды рәндә деп те атайды* (Жамб., Жуа.).

Ж о р а п т а у — қызылдаған бидайды сыпырғышпен тазалау. *Бидайды жораптап жіберіңіз* (Жамб., Мер.).

Ж ұ л м а н а н // ж а й м а н а н — нанды жайып, үзіп-үзіп салып жасаған тамақ түрі.

Ж ұ л ы қ т а у — жекелеу, арасын ашу. *Қызылшаны кезінде жұлықтамаса жақсы өнім бермейді* (Жамб., Шу).

Ж ұ р т т ы қ — жұрт жәрдемі, көмек. *Кісі басы үш сомнан жинап, жұрттық қылып, босатып жіберіпті.*

Ж ы р ғ а л — қызық. *Осы жасқа келгенде не жырғал көрдіңіз.*

Ж ы р ғ а л т у — жетістіру, толысу. *Осы кластың балалары жырғалтып жүрген жоқ қой, темекіні шашып жүр.*

З а б ы н — ауыртпалық, жаманшылық. *Осы сөздің забыны кейінгі ұрпақтарға тимесін, — депті.*

З ә к — дым, дымқыл, сыз, ылғал. *Тамның бір бұрышы зәктеніп кетіпті. Жерге жатып едім, зәк ұрып тастапты* (Жамб., Жуа.).

И ы қ а ғ а ш // и і н а ғ а ш — су таситын мойын ағаш.

К ә г е т т е у — жабу, суға тигізбеу. *Қызылшаның үймесін қамыспен кәгеттеді.*

К е н а й і — жеңге. *Бізге кенайі қашан келеді.*

К е н е н — молдық, кеңшілік. *Біздің ел кенен ғой.*

К е р — бөктер. *Сол күннен бастап меркеліктерді кер Ботпай деп атап кеткен.*

К ү л ч і н — мәсінің сірісі. *Мәсінің күлчині болса, сұрағалы келіп едім* (Жамб., Шу).

Күрсі — мосы (Жамб., Жуа.).

Қағылға — киіз үйдің есігі, есік. *Бұрын үйдің есігін қағылға дейтін.*

Қадаубас — темір тескіш құрал. Торғай маңындағы тұрғындарда *тескір* сөзі қолданылады.

Қақ — сары майды шыжғырғанда түбінде қалғаны.

Қалампыр — қызыл бұрыш. *Мұнда қалампырды көп егеді.*

Қалба — шатақ, ұрыс. *Жігіттің жаманы қалбада жүреді, Аттың жақсысы дорбада жүреді* (мақал).

Қалдорба — ұсақ-түйек, шүберек салатын дорба. *Базбір әйелдер қалдорба жасап алыпты.*

Қарғымалы шалбар — балағы жырым, шүберекпен кестеленген тері шалбар.

Қасалақ — садақтың оғы. Бұл сөз сирек айтылады.

Қатмал — базарда сатылатын мал үшін төленетін ақша. *Қатмалын сен төлейсің.*

Қаттау — сауыт ішінен киетін жібек шапан.

Қолкиіз — тұтқыш. *Қазанды қолкиізбен көтер.*

Құйма — қыстай жинап, көктемде құйып алған тезек.

Құймақант — бөлінбеген тұтас қант.

Құнық — сараң. *Бұл тым құнық адам.*

Құсмұрын төс — шалғы шындайтын кішкене төс.

Қиуасыз — жөнсіз, орасан. *Мал қиуасыз семірген.*

Қың — кекесін, шалыс. *Оның сөзінің қыңы болады.*

Қию — түскиіздің шетіне жүргізілген жиек.

Мақсым — бидай, тары, т. б. дәнді егістен жасалатын ішімдік.

Манзур — лайық. *Бұл саған манзур емес* (Жамб., Тал.).

Маяна — жалақы. *Маянаң қанча, балам?*

Мәрт — жомарт, уәдеге тұрушы. *Ол мәрт кісі еді.*

Мелдесу — бәс тігу. *Біз мелдестікте, екеуін ат үстінен аударыстыруға шығардық.*

Мұғдарлау — шамалау. *Қыпшақтардың бұл жер-*

ге қоныстануына 200 жылдай болды деп мұғдарлауға болады.

Мұштау — сазайын беру, жұдырықтау.

Мідуаршылық — адамгершілік.

Мінапайыста — қапылыста. *Ол мінапайыста қолға түседі.*

Насыр көже — кеспе. *Кеше қонаққа ет таба алмай, насыр көже істеп бердік* (Жамб., Тал.).

Нәренжі — әлсіз, нәзік. *Баласы нәренжі болып туыпты* (Жамб., Шу).

Немене — шөберенің баласы. *Ана бала сенің неменең бе?*

Ноғай үй — шаңырақтың өзіне уықты шаншып, керегесіз жасаған үй.

Өлпең — ыстық, қапырық. *Күн өлпең болса, бұзау жидеге кіріп кетеді.*

Сайқын — ен дала. *Ерте кезде қазақтар сайқын далада болады екен* (Жамб.: Св.; Жам.).

Салманан — жұқалап жайып, бұрыштап кесіп, суға қайнатып үстіне май салып жейтін нан.

Сапыру — араластыру. *Картаны әкелші, мен сапырайын* (Жамб., Шу).

Сарамжал — сараң. *Талай сарамжалды балқытқан Сүйінбай мен боламын* (Жамб., Шу).

Саяпкер — ат баптаушы. *Ол саяпкер Сарымсақ деген кісі еді.*

Сәндіп — сәтен. *Сәндіп көрпені алып төсе.*

Суырынды — қатты, алай-түлей боран. *Өткен жолы, мартта суырынды боран болды* (Жамб., Тал.).

Тақша — жалпақ ағаш табақ. *Тақша қазір қолданудан қалып барады* (Жамб., Шу).

Тарача — қол тырма. *Тарачаны ала кел, мен де қарап тұрмайын.*

Тэс орамал — қол орамал. *Мен тэс орамалымды сатып алдым* (Жамб., Тал.).

Теппе чай — кірпіш шай. *Мәгәзінге теппе шай түсіпті.*

Төбелдірік I — самаурынның түтін өшіргіші.

Төбелдірік II — жүгеннің төбеге келетін бөлігі.

Түктеу — қауыздау, ақтау (бидай, тары). *Түктелген тарыдан көже жасады* (Жамб., Жуа.).

У а с т а — шыбық. *Ол тоғайға барып, себет тоқитын у а с т а шауып әкелді* (Жамб., Жам.).

Ч э р э п к і л е у — босату, шабу. *Қылча қылтиып 2—3 құлақ болғанда түбін ч э р э п к і л е й м і з.*

Ч о ғ ы л т у — жию. *Бәрін ч о ғ ы л т ы п, бір жерге үйеміз.*

Ч о ң — үлкен. *Ч о ң дәрігер қарап, мені ауылға жіберді.*

Ч о ң а ю — үлкею. *Балаларың ч о ң а й д ы ма?*

Ч у а л — шуат. *Ч у а л д ы біз де көп жасаймыз* (Жамб., Мойын.).

Ч ы қ — тұздық. *Етке ч ы қ құйып жібер.*

Ч ы л а у ы ш — кір жуатын үлкен шылапшын.

Ч і л т е н — ауыртпалық. *Балалардың ч і л т е н і н көрмейсің сен.*

Ч і л і к — ойын аты. Он сантиметрдей ағашты таякпен ұрып, ұпай салып ойнайтын ойын.

Ш а б а р а — тор. *Зоопарктегі аңдар ш а б а р а д а тұрады* (Жамб., Жуа.).

Ш а ж а — таудың басы, биігі.

Ш а л ғ ы н — редиска. *Біраз жерге ш а л ғ ы н септім.*

Ш ә н г і — аң аулауға киетін етік.

Ш е к е л д і к — кекіл бастырғыш. *Аттың жүгенінің ш е к е л д і г і жоқ* (Жамб., Тал.).

Ш ы б ы н — крест карта. *Менің қолымда екі ш ы б ы н, бір қарға қалды.*

Ш ы р ы ш — мätкeнiң үстiне салатын көлденең ағаштар. *Бiздiң үйдiң бiр ш ы р ы ш ы сынып қалыпты* (Жамб., Тал.).

Шу бойы тұрғындарында әдеби тілден және басқа говорлардан өзгеше айтылатын, беретін мағынасы да басқа біраз сөз тіркестері бар. Олардың бірқатарының құрамындағы кей сыңарларының лексикалық мәні түсініксіз болып келеді. Ондай тіркестерге *қайран қалу* — тан қалу, *ежіре қылу* — келісу, *мелдек ату* — тойып тұру, *мәмле ғып алу* — қарызға алу, *нұп болу* — болу, толу; *нәзім қылу* — мақтау, *пірәдәр қылу* — серттесу, *тәрекүл қылу* — үлестіру, *чекенелеп құю* — аздап құю, *қамыры ашу* — жаны ашу, *көңілі құшуақ болу* — риза болу, *ұқық қылу* — жер аудару, т. б. Ал енді біразының сыңарларының лексикалық мәні айқын сөз тіркестер. Олар мына-

лар: *бөрі тыңлаумен жүру* — абайлап жүру, *елік ауыз болу* — ұйқаспау, *мойнына түсу* — қарыздану, *отқа итермеу* — елеу, ескеру; *таң көрсетпеу* — күн көрсетпеу, *тәннен шығу* — ұмыту, *чет болу* — ұятты болу, *әсер бермеу* — көңіл бөлмеу, *құрсағы ауыру* — жаны ашу, *өксікті болу* — өкінішті болу, т. б.

Жетісу говорының лексикалық ерекшеліктері

Жетісу говоры жайында қазақ тілінің басқа говорларындай арнайы зерттеліп, монографиялық еңбек жазылмаса да, жалпы оңтүстік диалектісі деген мәсе­лемен бірге қаралып, сөз болып жүрді. Бұл жайында С. Аманжолов, Н. Сауранбаев, Ж. Досқараев еңбектерінен көруге болады. Жеке зерттеу арналмағанымен тіл зерттеушілердің назарынан тыс қалған емес. Қазақ тілінің диалектілік ерекшелігін алғаш қолға алып жинау да Жетісудан басталды. 1937 жылы тұңғыш рет Кеген, Нарынқол қазақтары тілі жайынан академик І. Кеңесбаевтың басқаруымен диалектологиялық экспедиция ұйымдастырылып, қызықты материалдар жиналып келген болатын. Бұдан кейінгі жылдары Ж. Досқараев, Ш. Сарыбаев, Ә. Құрышжанов, Ж. Болатов, Ә. Әбдірахманов, О. Нақысбеков, т. б. тілшілер осы өңірдің тұрғындары тілінен материал жиып, кейбіреуі мақала болып жарық та көрді. Соңғы жылдары диалектологиялық атлас жасауға байланысты бірнеше рет экспедициялар ұйымдастырылды. Осы кезде көптеген фонетикалық, грамматикалық құбылыстармен бірге лексикалық ерекшеліктерден де мол материалдар жиылды. Осы жиылған лексикалық материал негізінде Жетісу говорының лексикалық өзгешелігі жайында қорытынды жасауға мүмкіндік туды.

Жетісу говоры да оңтүстік диалектіге кіретін басқа говорларға тән құбылыстармен ортақ болып келеді. Ол ортақтық жағдай — бұл өңірде де жерінің, табиғатының өзгешелігіне, климатының жылылығына сай тау, далада өсетін өсімдіктердің молдығы, соған сай қазақ әдеби тіліне қосылатын атаулардың да көптігі. Екіншіден, бұл өңірде де ертеден егін егіп, су жүйелерін пайдаланып, бау-бақша өсіргендіктен, ирригацияға, егін атауларына, арық-атыз, бау-бақша атауларына және басқа жерлерде егілмейтін темекі, апиын өндірістеріне байланысты сөз-

дердің молдығымен сипатталады. Бұл жағдайлар оңтүстіктегі говорлармен ортақтық қасиетін білдіре отыра, қазақ тілінің басқа говорларынан айырмашылығын, әдеби тілге қосатын үлесін аңғартады.

Ал Жетісудың оңтүстік диалектісіне енетін басқа говорлардан айырмасы — бұндағы тұрғындардың ұйғыр, дүнген халықтарымен ертеден араласып келе жатқандықтан, осы тілдердің әсерінің молырақ кездесуі. Мысалы, Шу говорында қырғыз тілінің, Шымкент, Ташкент говорларында өзбек тілінің әсері басым болса, бұл өңірде ұйғыр тілінен ауысқан сөздер молырақ. Олар *асбұзыл* (асхана), *дас* (мыс шылапшын), *дағар* (қап, ұйғ. тоғар), ат байлайтын ағашты білдіретін *мама* (ұйғ. мама), шөп салатын орынды білдіретін *ақыр* (ұйғ. окур), мал жегеннен қалатын шөптің ірісін білдіретін *кәшек* (ұйғ. кәшәк), көн теріден тігілген аяқ киімді білдіретін *чарық* (ұйғ. чорук), *чоқай* (ұйғ. чоқай), кездеме түрін білдіретін *зақар-ләмнік* (ұйғ. ләмник), іскер мағынасын білдіретін *қиын* (мықты; ұйғ. қийин), *өстен* (тоған) сияқты көптеген сөздерді келтіруге болады.

Жетісу говорының енді бір ерекшелігі — мұндағы кейбір сөздердің қазақ тілінің шығыс говорлар тобымен бірдей, ортақ болуы. Оңтүстік говорларына тән *там* (үй), *сым* (шалбар), *жейде* (еркектің көйлегі), *көрпелдес* (кенже туған қозы), *тегене* (үлкен табақ), *зімбіл* (носилка), *әпке* (өзінен үлкен қыз), *кемпірауыз* (шеге суырғыш) тәрізді сөздер Семей, Шығыс Қазақстан тұрғындарында да осы мағынада жұмсалады. Сондай-ақ Жетісу говорында жиі айтылатын *дуал*, *дағар* (қап), *дас* (шылапшын), *кезмал* (кездеме), *далан* (ауыз үй), *бұршақ* (жүгері), *қиын* (мықты, іскер, мағынасында), *зәк* (дымқыл, сыз), *лапас* (бастырма), *түсу* (отыру, міну), *тесе* (тәпкі), *желке су* (егінге берілген екінші су), *жер суы* (алдын ала берілген су), *майқандау* (бидайдың бетін тазалау), *тыма* (қайнар, бұлақ) сияқты сөздер ортақ болып келеді. Бұл келтірілген сөздер Жетісу гонорын түгел қамтыса, енді аталған говорды түгел қамтымай, Жетісудың шығысындағы Семеймен шектес аудандарда жиірек кездесетін біраз сөздер шығыс говорлармен бірдей болып келеді.

Оған Талдықорған маңында айтылатын *тошала* (шошала), *шылауыш* (шаршы, ақ орамал), *елек* (елгезер),

иінағаш//әпкіш (суағаш), *бәмәжнік* (ақша салатын ыдыс), *кебенек* (киізден жасалған киім), *серне//сердебе* (деңгене), *азат омыртқа* (мал сойғанда беретін қол ақы), ұпай ретінде бастан алатын *кертоқай*, *басқыш* (саты) тәрізді сөздерді мысалға келтіруге болады.

А бет ай — таза. *Омардың әйелі а бет ай кісі ғой.*

Ағаш тіс — ағаш соқа.

Ақпар — үлкен кесе (Алм. Шел.).

Апай — төскей, бет. *Бір күні тауға шығып, апайдан аң атып алдым.*

Аттис — ұста дүкеніндегі темірді қысып тұратын құрал.

Әйбір — бұйым, нәрсе. *Үйдегі әйбірді жиып қой* (Т.қор.).

Әлкей-түлкей — алай-түлей. *Күн бұлттанып әлкей-түлкей жаңбыр жауды.*

Белағаш — үй төбесіне салатын арқалық. *Белағашты тамның төбесіне салдық* (Алм., Кег.).

Бұлың — бөлме. *Мынау тамның бір бұлыңы* (Алм., Кег.). *Қонақ көп келетін болған соң, үйді бұлың-бұлың етіп салдым* (Алм., Шел.). *Сырт көрінісінде қыстақтың өзге үйлерінен ешқандай айырмасы жоқ бұл там қоржын тәрізді үш бұлың жай* (Б. Сок., Жекпе-жек, 18).

Бүрлеу — өрнектеу, өрнек салу. *Мәрия түс киізін келістіріп бүрлепті ғой* (Алм., Шел.).

Алтыаяқ — кішкене қос, керегесіз уықтың өзін шаншып жасаған кішкене үй.

Аттис — темір ұстаның дүкеніндегі құрал.

Атпыраш — ат сыншысы, атты баптаушы.

Атала — ұннан, түйген бидайдан жасалған көже.

Ашты — ащы. *Ашты келімдәрі әкел:*

Ашкөк — екпе шөп, асқа салатын шөп.

Аюжылан — үлкен улы жылан.

Баспа — тамақ ауруы.

Бейбас — сотқар, тентек.

Борық — бастырған бидайдың топанымен жатқан түрі.

Дөдеге — там үйдің үстіңгі жиегіне салынған бума қамыс.

Дүкірт — мұрт тегістейтін қайшы.

Діңгек — тіреу, аша.

Ж а қ а м а у — жақтырмау. *Аса жақамай отыр.*
Ж ө у ш е н д і — жөнді. *Ж ө у ш е н д і адамы да жоқ.*

Ж ұ ғ а р а қ п а н д а — жуырда, жақында. *Жұғар-ақпанда келе қоймады.*

И л а н б а у — сенбеу, нанбау. *Ол баланың сөзіне онша иланбай отыр.*

К е р т қ а р а б а с ы — өз басы, жеке өз басы.

Б і л ә л — дуал. *Біз кеше Омардың біләлін соқтық* (Алм., Жам.).

Д а л а н // д а л а н — кіреберістегі бөлме, ауыз үй. *Балалар даланда отыр* (Алм., Кег.). *Ортадағы далаң үй* (Б. Соқ., Жекпе-жек, 18).

Д а с — леген, шылапшын.

Д ә н г е н д е — құр көкірек. *Ей, оңбаған дәңгенде екенсің ғой* (Алм., Жам.).

Д е л б е т а п — жарымес, нақұрыс, есуас. *Ол бір делбетап адам ғой* (Алм., Шел.).

Д е р е н — үлкен, жуан. *Тауда дерен ағаштар көп.*

Д ө й п е с — үлкен. *Өңкей бір дөйпес жиналған екен* (Алм., Кег.).

Д і г е р — үлкен, жуан.

Е к е н ш е — кішкене қап дорба. *Бір дейілше тарыны екі екеншеге бөліп салып, аузын тігіп, жүк астына жиып тастадым.*

Ж а д ы б а с — үйден шықпайтын адам. *Сенің басың жадыбас қой өзі* (Алм., Кег.).

Ж а қ а т — пайда, табыс, өнім. *Колхоз егісінен жақат көп* (Алм., Шел.).

Ж а м б а қ ы — ұры. *Ол жамбақы адам.*

Ж а р м а қ — садақа, қайыр. *Түйесін жармаққа беріп, өзі әрі қарай жүре беріпті.*

Ж е б е й л е с — қатарлас, тендес. *Әдібек бізбен жебейлес.*

Ж о з ы // ж у а з ы — аласа дөнгелек стол. *Қонақтар жозының айналасында отырды* (Алм., Нар.). *Ертеңгі шайға бәріміз бір қора болып, жозыны айнала келіп отырамыз* (Б. Соқ., Біз де бала бол., 96).

Ж ы қ — көп, қалың. *Осы арада толған жық қырғауыл* (Алм., Кег.).

З а й — дым, шымқыл. *Үйдің астынан зай шығып*

кетті. *Суықта үйдің бұрышынан зай білінді* (Алм., Шел.).

Зәді — тегі, заты, сірә. *Зәді жаман оңбаған.*

Зәңгі — үйді төбесіне балшық шығаратын құрал. *Анау тұрғаның зәңгі, іші толған балшық.*

Зәу — биік. *Темекі чыққаннан кейін зәу болып өседі.*

Зықыма т — қорлық. *Бұрынғы кезде байлардан көрген зықыматымды итке берсін* (Алм., Кег.).

Итыз — егістік жердің кішкене бөлегі. *Біз жазда итызға барып, колхоз жұмысына көмектесеміз* (Алм., Шел.).

Кәлдем — арық. *Қысқы соғымымыз союға кәлдем болды.*

Кәнүа — кесте, өрнек. *Кейбір әйелдер кимешекке әйбат кәнүа салатын* (Т.-қор., Ақсу).

Кәспек — електің айнала қондырылған жақтау ағашы. *Елгезерге кәспек салдырып алайын деп едім* (Алм., Кег.).

Кәуә — асқабак. *Кәуәнің манты кәуә, қара кәуә, тұрпан кәуә* деген түрлері бар.

Кен — аласа, жалпақ етіп, сәкі тәрізді жасалған пеш. *Кен пеш қыста жылы болады. Ұйғыр тілінде — қаң.*

Кертақыс — қисық, қыңыр. *Ол қиын кертақыс сөйлейді.*

Керіз — сүрлеу жол. *Қарасайдың батыс жағында керіз жол бар.*

Көдек — есектің құлыны.

Көмбеқонақ — жүгері. *Көмбеқонақтан биыл мол өнім алдық* (Алм., Шел.). *Көмбеқонақ төменгі жақта мол өседі* (Алм., Кег.).

Көтек арба — екі дөңгелекті арба.

Күнәйім — күнәлі, жазықты. *Жұмыстан қаламын деп күнәйім болдым* (Т.-қор., Қарат.).

Кірші — шылапшын. *Кіршімен кір жуайын деп отырмын* (Алм., Кег.).

Қайбар — өтірік, өсек. *Қайбар айтпа.*

Қатық — сүзбе. *Қатық қосқан сорпа дәмді болады.*

Қауыздай киіз — баланың жөргегінің астына

салатын киіз. *Бесіктің қауыздай киізі тозып қалды* (Т.-қорғ.).

Қотыр бидай — жабайы бидай. *Биыл қотыр бидай көп шықты.*

Қошна — көрші. *Менің қошынам жақсы адам* (Алм., Қег.). *Бұрын осы мектепте істеген адаммен қошына болдық.*

Құжанты — үлкен пышақ, қанжар.

Құжат — документ, ыспаттама. *Ол әрбір адамға құжат жаздырды.*

Құмыта — шыбын-шіркей.

Құю — тапсыру, беру. *Колхоз сүт планын түгел құйды* (Т.-қорғ.).

Қыжалат — қажет, жетімсіз. *Кейде бір нәрсеге қыжалат болып тұрасың.*

Қызыр — жауыр. *Менің мінаем атымның қызыры бар.*

Қиын — тым, өте, аса. *Ол қиын жақсы айтады.*

Қырқай — барлығы, шетінен. *Менің балаларым сабақты қырқай жақсы оқиды.*

Лабайымен — барлығы, бүтіндей. *Таудың бетіндегі көшкін тастар лабайымен құлайды.*

Лақажда — таяу арада, жуырда. *Колхозға ауданнан әкімдер лақажда келуге тиісті.*

Ламайламау — бытыстыру. *Ламайламай отыр.*

Майқан — қырмандағы қызылдайтын астық үйіндісі.

Манакә — мәнісі, себеп. *Сенің бұл кетуіңнің артында бір манакә бар ғой.*

Моржа — пештің түтіндігі, түгін шығатын трубасы.

Муалы — ас үй. *Муалыға ас пісіріп жатыр* (Т.-қор.).

Мұқым — тіпті, мүлде. *Болат кітапты мұқым жатқа айтады.*

Мұқысы — мәнісі, жөні. *Ол әңгімені мұқысына жеткізіп айтады.*

Мүкі — жөні, реті. *Мүкісін тапсаң, сұрағаныңды аларсың.*

Науан — үлкен, биік. *Бұл ара толған науан тау ғой.*

Ноқай — ешнәрсені ажыратпайтын топас.

О қ т ы қ — екі атты арбаның жетек ағашы.

Са ң — астық салатын жер. *Са ң ға бидай құйып қойды* (Алм., Шел.).

Са р ша — үйдің белағашының үстіне салатын көлденең ұсақ ағаштар. *Тамның бөренесі мықты, са р ша с ы әлсіз* (Т.-қор., Гв.).

Са т а л ғ ы — қайыс ысып тазарту үшін ағаштан жасалған құрал. *Қайысты са т а л ғ ы ға салып алу керек* (Алм., Жам.).

С ей пі л — 1. Қорған, қамал. *Ілгеріде осы жерде сей пі л болған деп айтады* (Алм., Кег.). 2. Күзетші үстіне шығып алысқа көз жіберіп қарап тұратын мұнара сияқты биік құрылыс (Алм., Ұйғ.).

Се не к — қара түнек боран. *Кешкісін күн се не к болып, қойды ауылға әрең жеткіздім-ау*.

Се р де бе — деңгене, серне. *Сендермен бір ай отырып, се р де бе жасасақ па деймін* (Т.-қорғ.).

Се с — әдемі. *Костюмнің тіптен се с екен* (Т.-қорғ., Қарат.).

Со қ па — дуал. *Тамды айналдырып со қ па салуға шамам жоқ* (Алм., Гв.). Бұл сөз Семей, Шығыс Қазақстан тұрғындары тілінде де айтылады.

Со қ ы р т ұ ма н — қалың, түк көрінбейтін тұман. *Кеше со қ ы р т ұ ма н болып, малды қорадан шығара алмадық* (Алм., Еңб.).

Со қ ы р ша м — лампасыз шам. *Қазір со қ ы р ша м ды қолданбайды* (Т.-қорғ.). *Енді біраздан соң ол да бітіп, со қ ы р ша м ның көзі мүлдем жұмылатын болады* (Б. Соқ., Біз де бала бол., 98).

С ы п ы р м а й — аласа жиекті бөрік. *Менің с ы п ы р м а й ы м ды алып берші* (Т.-қорғ.).

Та қ с ы — құм тектес нәрседен жасалған ыдыс. *Та қ с ы ға ас құяды* (Алм., Шел.).

То қ а л та м — шатырсыз үйлер. *Анау то қ а л та м біздікі*.

Т ұ лы қ та с — егін бастыратын тас. *Қазір біздің колхозда т ұ лы қ та с та, комбайн да бар* (Алм., Кег.).

Т ү с қ и я — түс ауа. *Өмірбек, т ү с қ и я Торғайдың бетінен аң қаралы*.

Т ұ ма — ұзап ақпайтын бұлақ, бастау.

Т ы н а р — түйғынның бір түрі. *Бүркітші ұстап алған құсын тынар деп тапты.*

У а қ ж а н — ұсақ мал (қой, ешкі). *У а қ ж а н соя қоюға жақсы.*

У т а с — үй ақтайтын ақ балшық, әк.

Ұ қ ы м - т ұ қ ы м — үрім-бұтағы. *Ұ қ ы м - т ұ қ ы - м ы м е н к е л д і.*

Ч а қ ы л д а қ — егінге түскен торғайларды үркітетін құрал. *Ч а қ ы л д а ғ ы н қағысып, Аспандағы құдайдың торғайымен ұрысқан (Алм., Кег.).*

Ч а л ш а — алаша. *Ч а л ш а әрбір үйде болады (Алм., Жам.).*

Ч а н ж а — үй төбесіне салатын жіңішке ағаш. (Алм., Кег. Еңб. Шел., Т.-қорғ., Гв). *Бөрене осал болса да, ч а н ж а мықты (Т.-қорғ.). Ч а н ж а ғ а лайық ағаш екен (Алм., Шел.).*

Ч а л а ң — ала-кұла. *Биыл жердің көбі ч а л а ң боп қалды (Алм., Шел.).*

Ч и н е — сүйреткі. *Бұрын ч и н е м е н астық тарта-тынбыз.*

Ч о л ы — лағман сүзетін талдан тоқылған сүзгі.

Ч ө к е — лағман, кеспе жейтін жіңішке таяқша.

М е й н а м // ш ө л б и д а й — суарылмайтын бидай, егістік.

Ч ы л а м а — тұзды, сортаң жер (Алм., Ұйғ.).

Ч а н а ш — теріден істелген сусын құятын торсық. *Бір ч а н а ш қымыз көбіне жетеді (Алм., Жам., Шел., Кег.). Қостанай, Ақтөбе және Қызылорда қазақтары тілінде шана ш деп теріден жасалған ыдыс, қапты айтады.*

К ө м б е — жүгері.

М а й қ а н д а у — ұшырған бидайды сыпырғышпен тазалау. *М а й қ а н д а п жібер.*

Ч е т і к — мәсі түрі. Мәсі құсап тігіледі. Ішінде ішке тартар екі ұлтан, сыртында да ұлтан болады.

Ч а л а ң д а т у — сирексіту. *Әпін жиі болса, ч а л а ң д а т а д ы.*

Ч а н ч а з ы — апиын, пияз түбін шөптейтін қырғыш сияқты екі жағының жүзі бар, ұшы үшкір құрал. *Апиынды ч а н ч а з ы м е н шөптейді.*

К е с к і ш п ы ш а қ — апиын кесетін пышақ.

Қ а л а қ — апиын жинайтын қалақша.

Пышақ — апиынның кесімі. Апиында біріншіден алтыншыға дейін пышақ болады.

Бөрі ауыз — ұста дүкенінде темірді қысып тұратын аспап.

Қаған ақ — қойдың шуын жармай жуып, қой уызын ішіне құйып, одан соң отты жағып, ыстық күліне пісіретін уыз. *Қаған ақ ты бұрынғы кезде ыдысы жоқ қойшылар істейтін* (Т.-қорғ., Керб.).

Үлпершек — қазының, т. б. қиындысын қарынға салып, тұздап қойып көктемде жейтін ет.

Ақ түймеш — қойдың құйрығына немесе сарымайды келіге тарымен араластырып, келіге түйіп жасаған тағам.

Қор — қымыздың түбіндегі ірімтік-ірімтік болып қалғаны. *Қорды малымыздың ырысы деп ешкімге бермейтін әдет болған. Қорды кептіріп, ендігі жылға қалдырамыз деп құрт қып жайып қояды.*

Бүрме — етті малдың терісіне салып, тұздамай қатырып қойғаны (Т.-қорғ., Гв.).

Түймеш — етті пісіріп, қуырып қарынға салып қойған түрі (Т.-қорғ., Гв.).

Еріп — қымыздың түбінде қалған іртігі. *Еріпті келесі жылға ашытқыға пайдалану үшін құрт қылып жайып сақтап қояды.*

Демдеу — шайды булау, шоқты аз салып, қатты қайнату (Т.-қорғ., Гв.).

Сарпостаулы — байлаулы. *Екі қолы артында сарпостаулы күйінде батырға барыпты.*

Мезерт — уақтысында. *О кісі айтқан әңгімені мезертінде ұғып алады.*

Некін — дәл, қарсаны. *Ол кезде соғыстың некін болайын деп тұрған кезі екен.*

Сап — өң, ылғи. *Сап жастармен бірге жүреді.*

Тұяқ қат — бұрынғы кездегі салық түрі.

Керіш — айдауға жарамайтын қатты жер.

Шытыр — крест карта. *Шытырдан бастап жүр.*

Шыны — шай кесе. *Дүкеннен бес шыны сатып алдым.*

Шілік — бөліскен олжаның артығы. *Бүгін олжа бөлісіп едік, бір нәрсе шілік қалды* (Алм., Шел.).

Ылғау — тандау, іріктеу. *Олар малчылардың мықтысын ылғап алды* (Алм., Шел.).

Ынтыпейіл — шын көңіл, ықылас, ниет. *Айша колхозшылардың істеген жұмысы жайлы ынтыпейілімен айтты* (Алм., Шел.).

Ыраң — таңертең, ерте. *Біз ертең ыраңда тұрып сиыр сауамыз* (Алм., Кег.).

Ілгек — мойын ағаш, су ағаш. *Су әкелейін деп едім, ілгекті алып берші* (Алм., Жам.).

Ілім — үй төбесіне салатын жуан ағаш, мәтке. *Тауға шығуға уақыт жоқ, үйдің төбесіне салуға ілім керек болып тұр* (Алм., Кег.).

Сұқан тию — қарғыс тию. *Берекесін алайын дегенде сұқан тиеді екен.*

Сілесіне жолығу — қарғысына жолығу. *Осының сілесіне жолығып қаламыз ба, сен бар соған, — дейді.*

Мама ағаш болу — ат байлаушы болу.

Шаубоқалу — бұрлығы, көптен жұмыс істемей жүріп жұмыс жасағанда бұрлығы.

Ақшам болу — аттың ақ көбік болып терлеп-тепшуі. *Базарбайдың алаяқ аты ақшам болып тұрмай тұр екен.*

Баран қылу — жария қылу. *Бұл жұмысты ел ішінде баран қылды* (Алм., Кег.).

Дауыс ету — жоқтау, дауыстап жылау. *Мен кірсем, апай дауыс етіп отыр екен* (Алм., Жам.).

Желге ауу — суықтан шаншу тию, жел ұстау. *Оның өкпесі желге ауып жүр* (Алм., Кег.).

Жұлдыз толғанда — қас қарая, ел орынға отыра, ымырт жабыла. *Ол қаладан жұлдыз толғанда келді. Олар жұмыс басынан жұлдыз толғанда қайтты* (Алм., Кег.).

Көпестарту — ағаш түсіру, саржандап ағаш дайындап түсіріп беру. *Ол бұрын көпестартып беретін* (Алм., Шел.).

Қыдыра асу — тік асу, тура асу. *Қарабұлақтың биігімен қыдыра асайық* (Алм., Кег.).

Мұрындық көру — сылтау ету, себеп ету. *Әр нәрсені мұрындық көріп, тіршілік етпеу ғой сенікі.*

Суретке тарту — суретке түсіру. *Менің суретімді тартқан Әкірбай болатын.*

Тәжік говорының лексикалық ерекшеліктері

Тәжікстанның Қорғантөбе облысының Вахш алқабын мекен етіп отырған қазақтардың осы өңірге келіп қоныстанғанына алды бір ғасырдан артық уақыт болды. Көпшілігі негізінен өткен ғасырдың орта шенінде барса, біразының орнығуы отызыншы жылдар. Этникалық жағынан мұнда Кіші жүз құрамына кіретін адай, әлім және алаша руларының ұрпақтары. Олар алғаш келгенде Молдаман, Қаратау, Сарыкемер, Теректі тауларындағы Дарбаза бұлақ, Қошқар бұлақ, Найман бұлақ, Үш бұлақ, Өлең бұлақ, Қара бұлақ деген жерлерді иемденген екен. Содан бері жергілікті тәжік, өзбек халықтарымен тығыз қарым-қатынас жасап келеді. Мұндағы тұрған қазақтар өзбек мектептерінде оқиды. Өз ана тілімен бірге өзбек, тәжік тілдерін де жақсы біледі. Аталған халықтармен тығыз байланысы осындағы тұрған қазақтардың тіліне де едәуір әсерін тигізгені байқалып тұрады.

Тәжік тұрғындарының этникалық құрамы Кіші жүз қазақтары болғанмен, тіл ерекшелігі жағынан батыс говорлар тобында айтылатын біраз сөздер сақталғанмен, олардың ауызекі тілінде негізінен оңтүстік говорлар тобына тән сөздердің басым екенін аңғаруға болады. Мұнда оңтүстік өңірге тән *бастырма* (лапас), *там* (дуалдан, лайдан жасалған ұй), *сыбау* (сылау), *жай* (ұй), *ауқат* (тамақ), *ашымық* (ашымал), *пәтір* (ашытпай илеп пісірген нан), *зуала* (жаюға лайықтаған қамыр бөлігі), *тандыр* (нан жапқыш пеш), *ұстақан* (кесектей берілген ет), *тоқаш* (күлше), *пиала* (шай кесе), *керней* (самаурын трубасы), *шарық* (шикі теріден істелген аяқ киім), *сарпной* (киіт, шапан), *күлшін* (мәсінің сірісі), *мойынтұрық* (мойын ағаш), *зембіл* (носилка), *оп айдау* (егін бастыру), *жап* (арық), *көтек арба* (екі дөңгелекті арба), т. б. сөздер жиі қолданылады. Тәжік қазақтары тілінде айтылатын осы іспеттес оңтүстік говорлар тобының басты лексикалық ерекшеліктері деп танылып жүрген сөздер санын бұдан да көбірек етіп беруге болады.

Дегенмен осындағы тұрғындар тілінде батыс говорлар тобында ұшырайтын, сол өңірдің ерекшеліктерін сипаттайтын *күзе* (ыдыс), *самар* (шұңқыр, кенерелі табак), *чиша* (бөтелке), *созан* (ине), *кеуіш* (кебіс), *ілгек* (түйме), *бел* (күрек), *дігіршік* (дөңгелек), *тегірмеш*

(дөңгелек), *кегей* (дөңгелек шабағы), *көшер* (күпшек), *шүлдік* (ойын аты) тәрізді біраз сөздер де кездеседі. Бірақ олардың саны оңтүстікке тән сөздерден әлдеқайда аз.

Тәжік қазақтары тілінің өзіндік лексикалық ерекшеліктердің жеке дара өзгешеленіп тұруына жиі қарым-қатынас жасап отырған тәжік, өзбек тілдерінің әсері себеп болды. Қайсыбір атауларды алсақ та, ондай әсерлер анық байқалып тұрады. Осы тілдер әсері-ау деген мына төмендегі сөздерді мысалға келтіруге болады: *мәстава* (ет, күріш, майдан жасалған сұйық тамақ), *кәлләк қант* (бас қант), *нім кесе* (үлкен кесе), *шәйдош* (аққұман тәрізді мыс ыдыс), *ләлә* (жайпақ табақ), *мағыз* (көрпенің жиегі), *мөкі* (бәтенке тәрізді өкшесіз аяқ киім), *пар* (күс жүні), *чығана* (бау таситын шана тәрізді құрал), *сұтым* (шығананың табан ағашы), *тоға* (шығананың табанын оқ ағашқа жалғастыратын жер), *чәпер* (бұталы ағаштан жасалған егін бастыратын құрал), *кекпір кетпен* (кішкене кетпен), *амбыр* (плоскогубцы), *ләлімі* (сусыз жер егіні), *обы* (суармалы егін), *аскеді* (асқабақ түрі), *палаукеді* (манты асқабақ), *наскеді* (насыбай шақша жасайтын қабақ), *сукеді* (ыдыс жасайтын қабақ), *чақ* (арық түрі), *жарма чақ* (чақтан тараған арықша), *ағет* (мақта жүйегі), *сәрвәнт* (судың көмейі), *яхаб су* (сорлау жерге берілетін қысқы су), *һәуіз 1* су тұнытатын шұқыр; 2) су сақтап қоятын шұқыр, *абышкен* (су бұзып кеткен жер); *машқы* (қағазды үшкірлеп жасаған ойыншық), *тоғыра кепе* (қамыс кепе), *кәл там* (тоқал там, үй), *кәл ешкі* (тоқал ешкі), *шөптара* (нтарқа етіп қамыс, қияқпен жапқан үй), *реу* (мәтке), *кәм* (аз), *әстесекін* ақырын-ақырын), *кәпсен* (кеусен), *ынтызам* (тәртіп), *чөрек* (бауырсақ тәрізді нан), *каллама* (ашытпай май жағып илеп, қаттап пісірген нан), *жұма* (сиыр), *кәлтә* (қысқа), *шақа* (айыр), *жүлсә* (ер астынан салатын шашақты жабу), *ашала* (сиыршы ақысы), *зият* (артық), *шора* (алабота), *сағыра* (жетім).

Тәжік қазақтары тілінде айтылып, қазақ тілінің басқа говорларында кездесе бермейтін мына төмендегі сөздерді келтіруге болады. Олар: ыдыс атауларына байланысты *қара шәйнек* (шәугім), *ақ шәйнек* (аққұман), *нас түкіргіш* (түкіргіш ыдыс); киім-кешек, кілем, мата сәндік бұйым түрлеріне байланысты: *түймешік* (сырға сылдыр-

мағы), *құс мұрын сақина* (үсті дөңестеу келген сақина түрі), *қоңырау білезік* (екі ұшын бір-біріне айқастыратын білезік), *қақпа алаша* (өрнексіз алаша), *қақпа кілем* (өрнегі екі жағына бірдей түсетін кілем), *шымырауын ши* (өрнектеп жасаған ши), *қаптама* (пододеяльник), *ақсан* (қалың ақ мата), *тік* (жол-жол мата), *Ғыжым* (плюш); құрал-жабдық түріне байланысты *тепкі* (күрек сабына кигізілетін аяқ ауырмас үшін жасалған тепкішек), *от шаттауық* (қысқаш), *темір шаттауық* (атауыз), *оп ағаш* (арбаның төрт жағындағы қазығы); егінге, ирригацияға, бау-бақша түрлеріне байланысты *боз жер* (тың жер), *бидай пая* (бидай егілген жер), *дүмбіл* (дәнді дақылдардың сүттенген кезі), *бәрік* (жүгерінің ең басындағы сота шығаратын жапырақ), *бес тұқым тарбыз* (*ішінде* бес-ақ дәні бар дарбыз түрі), *ақ зәрметін* (өте тәтті торлама қауын), *бәрікәллә* (сырты сап-сары, іші қып-қызыл болып пісетін қауын), *кәріқыз* (жол-жол, ұзынша қауын), *түрікпен қауын* (қысқа сақтайтын қара қауын), *бір салқын су* (жарты күндік су), *екі салқын су* (бір күн бойы берілетін су), *бір бел су* (арық қазғанда бір кісіге берілетін су), әдет-ғұрып, ойын-сауық түрлеріне байланысты *тоғыз сарпной*//*тоғыз киіт* (келген кісі санына қарамай берілетін ерлер үшін тоғыз, әйелдер үшін тоғыз киіт), *құдаша киіт* (тоғыз киіт үстіне қосымша қыздар үшін берілетін киіт), *ұл той* (сүндет той), *маслихат той* (той жасар алдындағы кеңесу үшін өткізілетін кеш), *жыртыс* (қызға көрпе-төсек деп күйеу жағынан берілетін кездеме), *қатын құран* (той алдында мал сойылып оқылатын құран), *дүре соқпай* (белбеу тастамақ), *тақия тәртіп* (тақия теппек ойыны).

Бұл өңірде Қазақстанның басқа жерлерінде кездесе бермейтін төмендегі өсімдік атаулары қолданылады. Олар мыналар: *қалымсүгір* (таулы жер өсімдігі. Ортасын жарса, тарамыс-тарамыс болып кетеді), *қаттықара* (бойы аласа, сексеуіл тәрізді ағаш), *ғұмай* (жапырақ-жапырақ дән байлайтын өсімдік), *су оты* (бойы аласа, тарбиып шығатын өсімдік), *салаумаликум* (бойы 10—15 см егінге зиянды өсімдік), *арнамиядан* (басында дәні бар биіктігі 10—15 см жапырақты тарамдалып өсетін өсімдік), *кеурек* (сабағы биік іші қуыс өсімдік), *зерең* (ырғай тәрізді өсімдік), *шора* (түптеп, отау үйдей болып

өсетін өсімдік), *жантақ сораң* (алабота тәрізді өсімдік), *таупияз* (жуа), *ара қияқ* (қамыс қияғы), *қызыл қияқ* (қалың болып өсетін ұсақ қияқ).

Тәжік қазақтары тілінде басқа өңірдегі тұрғындар тілінен ажыратып тұратын сөз тіркестері де жоқ емес. Бұлар да қазақ тілінің говорларында ұшырай бермейтін, осы жерге тән құбылыстар болып саналады. Олар мыналар: *арқада қалу* (артта қалу), *дәп бермеу* (дес бермеу), *тәкіліп қылу* (ұсыныс жасау), *федер нәлет!* (атаңа нәлет!), *қара нұшта болу* (жердің суға қанып ылғалдануы), *барабар тақсым қылу* (суды бірдей етіп бөлу), *нам болып қалу* (ылғалданып қалу), *асылға кіру* (қауындарбыз жемісінің өсуі), *дәрбішәна қылу* (арыққа су жіберерде мал сойып садақа беру), *тәмін қылу* (қамтамасыз ету), *биқатар ағу* (тоқтаусыз ағу), *қан талап қылу* (аяқ астынан ауырған малды тез сойып тарату), *қабаттында болу* (қарауында болу), *ағза қылып алу* (қабылдап алу), *тәшкір қылу* (құру, ұйымдастыру), *авад қылу* (игеру, гүлдендіру), *пәтия қылу* (бата қылу), *таңқит қылу* (сынау), *нас шегу* (насыбай ату), *жағдайын алу* (мазасын алу), *зың болып қалу* (зерігіп қалу). *Ісің болмасын!* (жұмысың болмасын!), *ұйқысы ұшып кету* (ұйқысы қашып кету), *қайыл болу* (риза болу). Бұл келтірілген тіркестердің жасалуында кейбір компоненттердің басқа тілден енген сөздер арқылы түзілгені көрініп тұр.

Оңтүстік говорлар тобының басқа говорлармен қарым-қатысы

Әдетте қайсыбір диалект не говор болмасын оның өзіндік ерекшелігін бөліп, ат тағып, сол жердің диалектілік құбылысы деп білу әдеби тіл нормасымен және басқа говорлар не диалектілердің материалымен салыстыру арқылы танылады. Біз бұл арада қазақ тілінің оңтүстік диалектісінің өзіндік ерекшеліктерін анықтауда салыстыру арқылы дұрыс нәтижеге жетіп отырмыз.

Лексикалық жағынан алғанда орталық-солтүстік, батыс, шығыс говорлар тобымен оңтүстік өңірдегі тұрғындар тіліне ортақ сөздердің молдығы, ондай сөздердің көбі әдеби тілге де және сондай-ақ қазақ тілінің барлық говорлар тобына да қатысты екені анық. Солай болғанмен де әр жердің өзіне тән,

изоглостық, таралу шегі бар ерекшеліктердің, бір говорды не диалектіні екіншісімен бөліп аларлықтай құбылыстың бар екенін көреміз. Біз әрбір говорлар тобының бір-біріне ұқсастығы, бір-бірінен айырмашылығын сөз еткенде, жеке бір ауданда, тар аймақта кездесетін құбылыстарға тоқталмай, кең аймақты, бірнеше облыс территориясын қамтитын сөздерді тілге тиек етіп отырмыз. Енді оңтүстік говорлар тобының басқа өңірдегі тұрғындар тілімен өзгешеленетін лексикалық ерекшеліктеріне жеке-жеке тоқталып, салыстырып көрейік.

Оңтүстік говорлар тобының батыс говорлар тобынан лексикалық айырмасы

Фонетикалық, грамматикалық жағынан әр диалектілер өзіне тән ерекшеліктерімен бөлініп жатыр. Әрине мұндай айырмашылықтар лексика саласында молдап кездесетініне осы беріліп отырған материалдар дәлел бола алады. Жоғарыда айтқанымыздай лексикалық ерекшеліктердің ішінен изоглостық құбылыстары бар әрбір диалектілерге тән сөздерді ғана тандап алып, салыстырып отырмыз.

Қазақ тілінің оңтүстік говорларындағы лексикалық ерекшеліктерінің бірқатары батыс говорлар тобында да ұшырайды. Әсіресе, оңтүстік диалектінің Қызылорда говорының материалына қарағанда, бұл өңірде әрі оңтүстік, әрі батыс диалектілерінің лексикалық өзгешеліктері қатар келуімен сипатталады. Бұл жайында оңтүстік говорлар тобының әрқайсысына тән өзіндік ерекшеліктерін арнайы сөз ететіндіктен, бұл арада кейбір ұқсастық қасиеттеріне тоқталып қана отырмыз.

Лексикалық ерекшеліктерді салыстырғанда, оларды екіге бөліп қарастыруға тура келеді. Оның бірі әдеби тілмен оңтүстік говорлар тобында бірдей айтылып, батыс говорлар тобында бөлек баламасы бар сөздер. Ал екіншісі — оңтүстік говорлар мен әдеби тілде айтылуы ұқсамайтын әрі батыс өңірде басқаша айтылатын сөздер тобы. Енді осыларға жеке-жеке тоқталып өтейік.

Әдеби тілімізде әрі оңтүстік өңірді мекендейтін тұрғындарда бірдей айтылатын *келесі жылы, ылғи, кеспе, айыр, нану, бәкі, кілт, нәзік, ұстара, бүйрек, қабырға, сәбіз, тегіс аман, кербез, қыз бала, ұйқыдан тұру, анда-сан*

да, дыбыс, тұқым, дөңгелек, туыс, нұсқау беру, таразы, тез, құлып, кілең, түйме, ылди, сорлы, қант сияқты сөздер орнына батыс говорлар тобында *жарын, бойлай, салма, сенек, шану, шаппа, ашқыш, әлжуаз, бәкі, бөтеке, жар, кешір, мұздай аман, мәтөк, нашар бала, өру, рабайда, сес, сой, тегірмеш, тума, тәртiп беру, шеккі, шалт, алқа, кіл, ілгек, еңку, қасқа, шекер* сияқты сөздер айтылады.

Енді айтылуы әр говорлар тобында бөлек, оңтүстік өңірдегі айтылуы әдеби тілмен де бірдей, ұқсас келмейтін сөздерге тоқталайық. Әдеби тілде де ұқсамау себебі, кейбір сөздердің әдеби тілде бірнеше баламалары қатар қолданылып, әлі де болса әдеби тілге қайсысы алынуы сараланып, орнығып бітпеуден туған болу керек. Мұндай сөздердің әдеби тілден толық орын алу, алмау мәселесі тілдің даму нәтижесінде шешілетін болғандықтан, оның тарихын сөз етпей, кейбір салыстыру материалына көз жүгіртейік.

Әдеби тіліміздегі *үлкен* деген ұғымды беретін сөз орнына оңтүстік өңірде үлкен сөзімен бірге *дәу* деп те айтылады. Ал батыс өлкедегі тұрғындар тілінде мұның орнына *әйдік, нән* сөздері жұмсалады.

Оңтүстік өңірде от көсейтін, шоқ қысатын құралды *қышқаш, көсеу* деп атайды. Ал батыс говорлар тобында мұның орнына *әтешкір, мәстемір* сөзі айтылады. Зерттеліп отырған өңірдегі тұрғындар алты айдан асып бір жасқа жеткен бұзаудан өскен мерзімін *тана* деп атайды. Ал батыс өңірдегі тұрғындарда бұның орнына *тай өгіз* сөзі қолданылады. Қазақстанның оңтүстік өңірінде жәрдем етіп, көмек жасауды *асар* деп атайды. Содан *асар салды, асар жасады* деп қолданылады. Дәл осы ұғым орнына батыс облыстардағы тұрғындарда *үме* сөзі жұмсалады. Оңтүстік говорлар тобында әдеби тілдегі *қарағым, шырағым* сияқты мағынасы *әке* сөзі арқылы беріледі. Ал бұның орнына батыс говорлар тобында *айнам* айтылады. Әдеби тілдегі киіз үй орнына оңтүстікте *киіз үй, қазақ үй* сөздері қатар қолданылады. Ал батыс облыстардағы тұрғындарда *ағаш үй, қара үй* сөздері жұмсалады. Сондай-ақ оңтүстікте киіз үйдің кішірек келген түрін *жолым үй* деп атаса, батыс тұрғындарында — *дабыл үй*. Ақша салатын ыдысты оңтүстікте *қапшық* деп атаса, батыс тұрғындары *шилан* дейді. Қыста үймектен,

маядан шөп алып беретін ілмек құралды оңтүстікте *шөп суырғыш* деп атайды. Бұл сөздің орнына батыста *ырғақ* сөзі жұмсалады. Оңтүстікте үн елейтін құралды *елгезер* деп атайды. Ал батыс тұрғындарында *елек* сөзі жұмсалады. Үйдің кіре берісін, ауызғы жағын оңтүстікте, *аюан, далан* деп атайды. Мұның орнына батыста *сене* сөзі қолданылады. Егін еккенде дұрыс айдамаған жерді оңтүстікте *шала* деп атайды. Ал батыста мұның орнына *шүй* сөзі қолданылады. Үй сыпыратын құралды оңтүстікте және қазақ тілінің орталық говорларында *сыпырғыш* деп атайды. Ал батыс говорлар тобында *сібірткі* сөзі жұмсалады. Қолға киетін киімді оңтүстікте *қолғап* десе, батыста *биалай* айтылады. Жылқының, есектің ыстық, суықтан терісі ауырып қан шығуын оңтүстіктегі тұрғындар *меке* деп атайды. Ал батыс тұрғындарында — *баке*. Сондай-ақ өгізге арба жеккенде өгіз мойнына кигізілетін *әбзелді* оңтүстік өңірде *мойынтұрық* деп атайды. Бұның орнына батыс тұрғындары *өгіз қамыт* сөзін қолданады.

Қазақ тілі говорларында баламалары көп, әдеби тілде толық орнықпай жүрген сөздердің бірі үй төбесіне салатын ағаштардың атауларына байланысты. Бір ғана оңтүстік говорлар тобында үйдің төбесіне салатын жуан ағаштың *қары, арқалық, білік, сілеген, бөрене, ұстын* деген аттары айтылады. Дәл осы ағашты батыс говорлар тобында *үрлік* деген баламасы айтылады. Зерттеліп отырған жерде осы жуан ағаш үстіндегі көлденең ұсақ ағашты *шабақ, шанжа* дейді. Бұл сөз орнына батыс говорлар тобында *сайғау, сүйен* сөздері қолданылады. Сондай-ақ балалар таяқпен ұрып, ұпай салып ойнайтын ойын атын оңтүстік тұрғындары *бәлләй, шілік* деп атаса, бұның орнына батыс тұрғындары *шүлдік* сөзін қолданады. Міне мұнан біз, тіпті, кейбір этнографиялық атаулардың да бөлек айтылатынын көреміз.

Қазақ тілінде бүкіл қазақ говорларын тең екіге бөліп тұратын құбылыстар да бар. Бұл *там* сөзінің қолданылуына байланысты. Оңтүстік тұрғындарында *там* сөзі үй мағынасында қолданылады. Ал батыс және солтүстік-шығыс, орталық облыстарда *там* деп *моланы, мола* сыртына жүргізілген, жасалған қорғанды айтады. Бұл құбылысқа қарағанда бүкіл Қазақстан территориясы екіге бөлініп тұр.

Оңтүстік говорлар мен батыс говорлар тобын ерекшелейтін лексикалық құбылыстар бұдан да мол. Біз олардың бәрін бермей, кейбір басты-басты құбылыстарымен ғана шектелдік.

Оңтүстік говорлар тобының орталық-солтүстік говорлар тобынан лексикалық айырмасы

Оңтүстік говорлар тобының лексикасының басқа говорлар тобынан айырмашылығын сөз еткенде, бұл говорларда бір-біріне ұқсас, ортақ, ауыс-күйіс сөздер жоқ деген ұғым тумасқа тиіс. Оңтүстік өңірдегі тұрғындар Арқа қазақтарымен жиі қарым-қатынаста. Жаз жайлауда, қыста да оңтүстік облыстардың малдары Бетпақдаланы мекендейді. Қызылорда, Жамбыл, Алматы, Шымкент облыстарының тұрғындары жиі қарым-қатынаста болып тұрады. Сондықтан шектес аудан тұрғындарында оңтүстік, орталық говорлар тобының ерекшеліктері қатар айтылатын жәйттер де жоқ емес. Ондай ұқсас келетін сөздер оңтүстік өңірден жазылған еңбектерден мәлім.

Говорлар тобының бір-біріне ауыс-күйісін ортақтық жақтарын сөз ете отыра, біз әсіресе лексикалық жағынан басқа говорлардан айыратын белгісі қайсы, өзіне тән өзгешеліктер неде? деген мәселеге аса назар аудардық. Ондай оңтүстікке тән лексикалық ерекшеліктер лексика тарауының басында сөз болғандықтан, бұл салада оңтүстіктен орталық-солтүстік говорларды бір-бірінен айыратын, бөліп тұратын, изоглостық шегі бар, кең жайылған лексикалық ерекшеліктерді салыстырып беруді жөн көрдік.

Әдеби тілімізде әлі орын теппеген, жарыса қолданылып келе жатқан сөздің бірі нан сүзетін тесік ожаудың атына байланысты. Бұл сөз оңтүстік өңірдегі тұрғындар тілінде *кепсер*, *май қалақ*, *шаулі* түрінде айтылады. Ал салыстырып отырған орталық-солтүстік облыстардағы тұрғындарда *кәкпір* сөзі қолданылады. Дөңгелектің имегі мен күпшегінің арасын қосып тұратын ағаштарды оңтүстік тұрғындары *шабақ* деп атайды. Бұл сөз орнына Арқа қазақтары тілінде *кегей*, *бақай* сөздері жұмсалады. Насыбай уалайтын ыдысты оңтүстікте *насыбай шелек*, *насыбай келі* түрінде қолданады. Оның орнына орталық-солтүстік өңірде *үкіш* сөзін айтады. Лампасыз шамды

оңтүстік тұрғындар *шырағдан, көршам* деп атайды. Ал оның орнына Орталық Қазақстан тұрғындары тілінде *лөпілдек, сықсима* сияқты баламалары ұшырайды. Бідыс-аяқ салатын ағаш кебежені оңтүстік тұрғындары тілінде *бөгребас* дейді. Оңтүстік говорлар тобында шай шығаратын ыдысты *шәйнек*, одан үлкенін *шәугім* деп атайды. Мұның орнына орталық-солтүстікте алғашқысын *аққұман*, соңғысын *шәйнек* деп атайды. Ұн елейтін құралды *елгезер*, құм, бидай елейтінін *қалбыр*, шоқ қысатынды *қышқаш//көсеу*, шамның лампасын *панар*, кішкене бақырашты *қол бақыр* дейді. Осының орнына Арқа қазақтарында *елеуіш, елек, шымшуыр, бузырөк, жаулау* сөздері айтылады. Сондай-ақ су әкелетін ағашты орталық-солтүстікте *күйенте//мойын ағаш//мосыла//иінағаш* деп ата-са, оңтүстікте *әпкіш, иық ағаш, мойын ағаш* сөздері қолданылады.

Қазақ тілі говорларын екіге бөліп тұратын құбылыстың бірі — *там* сөзінің қолданылуына байланысты. Оңтүстік облыстардағы тұрғындарда бұл сөз үй мағынасында жұмсалса, орталық-солтүстік облыстарда мола және оның сыртына салынған қорғанды айтады. Осы іспеттес оңтүстікте бопырдан, шөп-шалаңнан жасалған қораны *бопыр қора* деп атаса, Арқа қазақтары *аран* деп атайды. Әдеби тіл мен оңтүстікте *киіз үй* десе, оның орнына *кигіз үй*, есік алдындағы төбесі жабық, жан-жағы ашық жайды білдіретін *лапас, бастырма* орнына *бірбеткей*, үй төбесіне салатын жуан ағашты білдіретін *қары//арқалық//білік//бөрене* орнына *мәтке//салдау*, оның үстіндегі көлденең ұсақ ағашты білдіретін *шабақ//шанжа* сөздерінің орнына *сырғауыл//шырыш//төбе ағаш* сөздері жұмсалады. Мұндай өзгешеліктер мал шаруашылығы, еңбек құралдары, үй бұйымдары, тағам және басқа атауларда да жиі ұшырап отырады. Мысалы, жүйрік атты баптаушы кісіні оңтүстікте *саяпкер* деп атайды. Ал Арқа қазақтарында *атбегі* сөзі қолданылады. Ерте туған қозыны оңтүстікте *кене//кебе* деп атайды. Орталық-солтүстік облыстарда *көбе*, кенже туған қозыны білдіретін оңтүстіктегі *көрпелдес* орнына *көпей*, сиырда жаз басында болатын *оқыраны* оңтүстікте *оқалақ//оқыра* десе, Арқада *шанышқы, сәйгел* сөзі жұмсалады. Сондай-ақ ат байлайтын ағашты оңтүстікте *мама ағаш* десе, Арқада *ат ағаш, ат байлағыш, қада ағаш* сөздері жұмсалады.

Бір жасар бұзауды оңтүстікте *тана* деп атайды. Ал Орталық Қазақстанда оның орнына *тайынша//қашар* сөздері айтылады.

Жылқы малында ыстық-суықтан болатын тері ауруын оңтүстік өңірде меке деп атайды. Бұның орнына Арқа қазақтарында *қантыстау* сөзі айтылады. Мал жеуден қалған шөптің ірісін Арқа қазақтары *қырқынды* деп айтса, оңтүстік өңірде бұның орнына *кәшек* сөзі айтылады.

Енді осындай сөздердің кейбіреуін салыстырып өтейік:

Оңтүстік облыстарда	Орталық-солтүстік облыстарда	Әдеби тілде айтылуы немесе беретін мағынасы
қамыр, күлше ашық-машық, топшы шошала қақпатаc	құлақ нан топса, баспа темір	етке салатын нан топса
ілгек шығыршық	еттік, шорам қақпақыл, қаржы-мақыл күршөк//шөтке шұжық, жанішіл	есіктің ілгегі есіктің құлпы салатын шығыршығы
пияз сыпыра	жуа, сарымсақ дастарқан	пияз нан илегенде астына жайылатын теріден, клеёнкадан жасалған дастарқан.
қант шаққыш тақия	қант қайшы тебетей, топы тақия	қант шағатын құрал тақия
шөп суырғыш	жұтпа, сүңгуір, шотаяқ	шөп суыратын құрал
бақыр, шелек	бедре, қылдыбақыр	шелек
мойынтұрық// мойынша//мойын ағаш	өгізқамыт, жарма	мойынтұрық
сапсалғы//шат- тауық//атауыз	шатынауық//тисы	ұста дүкеніндегі темірді қысып тұратын құрал (ор. тисы)
жылтыр кетті// андалақ-монда- нақ// андайкүл-мындай- күл	әбір-гүбір//орамал ойнау	ойын аты

жейде	көйлек	ерлердің киімі, жейде
деней, кеней	дей	тігулі тұрған асық
ат қамшы//шы-	ат жүргіш	салт атты кісі ұстайтын
быртқы		камшы
ашытқы	бұқыра, құндақ	ашытқы
кимешек	жаулық	кимешек
бұқа тартыс	желке тартыс	ойын аты
тәйке	тәуе, тәйе	тәйке
белқайыс	бауыр көтерме	бел қайыс
шөп ауыз	ауыз от	бұрынғы кездегі салық
жалғыз қазық	тышқан қорық	тышқан іні
пиала, шыны	шай кесе	шай кесе
сүлгі	дәрет орамал	сүлгі
шілік//бәлләй	лекеш	балалар ойыны

Мұндай салыстыру материал санын мұнан да көп етіп беруге болады.

Біраз оңтүстік облыстардағы ерекшеленіп келетін сөздерге Арқа қазақтары тілінде оның қазақша баламасының орнына орыс тілінен енген сөздер айтылады. Бұлар бірлі-жарым емес, жүйелі түрде қолданатындықтан, салыстырып беріп отырмыз. Оған мынандай мысалдар келтіруге болады. Оңтүстік алқапта үлкен кесені білдіретін *жанан//ақпар//сапал* орнына Арқа қазақтары тілінде *литр кесе//сапар кесе*, шөп үйіндісін білдіретін шөмеле орнына *көпене*, топырақ ұсақтайтын *тырма* (борона) орнына *барана*, атқа шөп салатын жер — ақыр орнына *ясла//жәшлә*, ат жеккенде жетекті көтеріп тұратын бел көтергіш өткізілетін ершік орнына *седелкі*, төрт дөңгелекті арба орнына *ырдыбан*, жүк таситын зімбіл орнына *носилка*, ұзын қамшы орнына *кунт//бишік*, егін бастыратын тұлық тас орнына *кодек//каток тас*, жүгері орнына *кукуруз, қияр//бадыран* орнына *әгүршік*, астықтың топаны орнына *мекен*, қырман орнына *ток*, шала айдалған жерді білдіретін атжал орнына *агрек*, ауыз ұй, кіре берісті білдіретін *аюан//далан* орнына *сенек*, ақша салатын ыдысты білдіретін қапшық орнына *әйкел//нәмиял//күмәжнік*, бірігіп жәрдем етуді білдіретін *асар* орнына *помыш* сияқты орыс сөздерінің қолданылуы дәлел бола алады. Зерттеліп отырған өңірде қазақша айтылып, орталық-солтүстікте орысша айтылатын, изоглостық сипаты жоқ, тар аумақты сөздер мол. Оларды біз бұл жерде санап жатуды артық көрдік.

Оңтүстік говорлар тобының шығыс говорлар тобынан лексикалық айырмасы

Оңтүстік өңірдегі тұрғындар тілін жеке, кең аймақты қамтитын құбылыстары бар, өз алдына говорлар тобы немесе диалект деп тұжырым жасау үшін басқа говорлармен бірге бұның шығыс говорлар тобымен қарым-қатысын сөз етпесе болмайды. Осы алқаптағы тұрғындар тілімен ұқсастық, ортақ жақтарымен қатар өзара айырылатын, бөлінетін ерекшеліктерін ескертуді керек етеді. Қазақстанның оңтүстік облыстарының Семей, Шығыс Қазақстанмен шектес, қоныстас отыратын аудандары бары белгілі. Кейде оңтүстік говорлар тобын жеке өз алдына диалект деп қарағанмен, шығыс говорлар тобы өкілі тілдерінен енген сөздердің бар екені байқалып отыр. Оңтүстік алқапқа тән деген кейбір сөздердің таралу шегі Аякөз, Семей, тіпті, одан да ары баруы осыған дәлел. Біз бұл арада оңтүстік говорлар тобына тән, бірақ шығыс говорлар тобында да қолданылатын біраз сөздерді мысалға келтіріп өтейік. Оңтүстік тұрғындарында жиірек қолданылатын *абдыра* (сандық), *әпкіш* (су ағаш, иін ағаш), *қол бақыр* (бақыраш), *шәйнек* (аққұман), *шаугім* (үлкен 3—4 литр чайник), *жейде* (еркектердің көйлегі), *шоқай* (шикі теріден істелген аяқ киім), *шөбере* (сары майдың тортасын айырғанда түбінде қалған іртігі), *қақпатас* (ойын аты), *қазан* (шұңқыр талас, қыз доп ойынындағы доп түсетін шұңқыр), *ершік* (арбаға ат жеккенде бел көтеретін қайысты өткізетін кіші ерсымақ), *бауыр қайыс* (арбаға жеккенде, аттың бауырынан алып жетекке байланатын қайыс), *самиян* (мойынтұрықтың қазығы), *үскі біз* (кереге, ер тесетін біз), *лапас* (төбесі жабық, жан-жағы ашық жай), *тесе* (бақша шөптейтін тәпкі), *бұршақ* (жүгері), *далан* (кіреберіс, ауыз үй), *киіз үй* (бұны орталық-солтүстікте кигіз үй деп атайды) сияқты сөздердің осы екі говорлар тобында бірдей қолданылуы, *там* сөзінің *үй* мағынасында жұмсалуды, *қиын* сөзінің (қиын жақсы, қиын адам) *өте*, *тым* деген мағынада айтылу жағдайлары шығыс пен оңтүстік говорлар тобының ортақтық жағдайын білдіреді. Бұл келтіріліп отырған сөздердің басқа — батыс, орталық-солтүстік алқаптарда өзгеше айтылатын, баламасы бар сөздер. Мұндай екі говорлар тобына ортақ сөздердің санын көбейтуге

мүмкіндік те мол, бірақ оларды тізіп жатпай, кейбір кең аймақты қамтитын мысалдар берумен шектелдік.

Енді оңтүстік говорлар тобын шығыстан бөліп алып қарайтын, сол өңірдегі тұрғындар тілін сипаттайтын, кең аумақты қамтитын лексикалық құбылыстар бар ма? деген заңды сұрақ туады. Бұны да дәлелдей алатын экспедиция кезінде жиналған мол материалдың бар екенін айта кеткен жөн. Оған бірер мысал келтіріп өтейік. Үй бұйымдарына байланысты оңтүстік өңірде айтылатын *асадал* (ас қоятын кебеже), *дағар* (үлкен қап), *елгезер* (үн елейтін елек), *керней* (самауырын, темір пештің трубасы), *кірлен//дас* (кір жуғыш), *шырағдан//көршам* (лампасыз шам), *чанаш* (тері ыдыс), *қолдорба//кірқалта* (шүберек дорба), *қапшық* (ақша салғыш), *сыпыра* (нан жайғанда, үн елегенде төсейтін дастарқан), *ошақ пеш* (темір пештің дөңгелек түрі), *бақыр* (шелек), *пиала//шыны* (шай кесе), *шарық//шоқай* (шикі теріден істелген аяқ киім), *сейсеп* (көрпенің астары), орнына шығыс говорлар тобында *бөгіребас*, *қанар*, *елек*, *турба*, *шылапшын*, *май шам*, *торсық*, *кереқап*, *бөмөжнік*, *дастарқан*, *қазан пеш*, *шелек*, *шай кесе*, *чақай*, *серу бидай* сөздері айтылады.

Сондай ерекшеліктер тағам аттарына, әдет-ғұрып, ойын атауларына байланысты сөздерде, ауыл шаруашылық құралдары, үй құрылысы түріне, мал атауларына байланысты сөздерде де ұшырайды. Мысалы, оңтүстікте жиі айтылатын *ереже* (қымыздың түбіндегі іртігі), *келімдәрі* (қызыл бұрыш), *теппе шай//құм шай* (плита шай), *қамыр* (етке салатын жайылған нан) орнына Семей, Шығыс Қазақстан тұрғындары тілдерінде ерпі, бұрыш, үкпе шай, жайма сөздері қолданылады. Дәл осы сөздерді Қазақстанның батысында немесе орталық-солтүстік облыстарындағы тұрғындар тілімен салыстырсақ, оларда да басқаша айтылып, ондағы тұрғындар тілін оңтүстіктен, шығыстан ажыратарлықтай көбірек тараған, мол жерді қамтитын сөздер болып табылады.

Оңтүстік пен шығыс говорлар тобын бір-бірінен бөлетін, ерекшелік болып танылатын біраз сөздердің тізімін мына кестемен берейік.

Оңтүстік говорлар тобында	Шығыс говорлар тобында	Әдеби тілдегі баламасы немесе мағынасы
кеусен	кепсен	егін сұраушыларға беретін үлес
аян омыртқа	азат омыртқа	мал союшыларға беретін қол ақы
жылтыр кетті//анда-лак//		
андайқыл-мұндайқыл	жүгіртпе	ойын аты
белбеу тастамақ	орамал тастамақ	ойын аты
шұңқыр талас//топ	қазан шұңқыр	ойын аты
аяқ//қыз доп	жаяу тартыс	ойын аты
жаяу аударыспақ	сақинам тап	ойын аты
сақина жасыру//сақина салу		
ат қамшы	қамшы	салт атты кісінің қамшысы
сатылы арба	жарандар арба	шөп таситын арба
жастық	төс ағаш	арба білігінің үстіндегі жалпақ ағаш
қазық	тіреме	арбаның төрт жағындағы қазығы
жертөле//жертам	қопын	жер үй
дәліз, кіреберіс	бодам	кіреберіс
шабақ//шанжа	білік	аркалық үстіне көлденең салатын жі-нішке ағаш
шошала	тошала	ас үй
шер бауыр	өкпе құрт	мал ауруы
көшек	салдар	шөптің мал жегеннен қалған ірісі
ара	пышқы	ара
орамал	шыт	орамал
ілгек	шот	есік ілгегі

Оңтүстік говорлар тобының әдеби тілге қатысы

Әдетте әдеби тіл мен диалектінің бір-біріне қарым-қатынасын сөз еткенде, жергілікті халық тілінен әдеби тілді байытуға, дамытуға болатын жақтары айтылуы тиіс. Бұл жағынан алғанда, әдеби тілдің нәр алатын қайнар бұлағы — халық тілі болса керек. Халық тілінде сол жердің өзіне ғана тән, тар аяда қолданылатын, әдеби тілде және басқа говорларда баламасы бар сөздер болып келсе, бірқатары табиғатына, шаруашылығының түріне, шұғылданатын кәсібінің өзгешелігінен туған сөз-

дер болып келеді. Ғылыми әдебиеттерде лексиканың бұл саласын — кәсіби сөздер деп атайды. Қазақстанның басқа өңірлерінің бірі балық шаруашылығына байланысты атауларға бай келсе, екіншісі түйе шаруашылығымен шұғылданғандықтан соған байланысты сөздер мол. Үшіншісінде бұғы, орман шаруашылықтарымен кәсіп еткендіктен, осы жайындағы сөздер көп. Ал республикамыздың оңтүстік өңіріндегі климаты жұмсақ, ерте кезден бастап отырықшы болып, егін егіп, су жүйелерін мол пайдаланғандықтан бұл жерде егінге, бау-бақшаға, жемістерге, қолөнеріне және өсімдік атаулары мол ұшырайды. Қазақстанның оңтүстік облыстары ерте кезден бастап ел қонысы болып, ірі-ірі қалалар салынып бой түзегені, мәдениет орталығы болғаны жайында В. В. Бартольд¹⁹, А. Н. Бернштам²⁰, М. Е. Массон²¹, А. Х. Марғұлан²², П. Н. Қожемяко²³, В. А. Васильев²⁴, Қ. А. Ақышев, Қ. М. Байпаков, Л. Б. Ерзакович²⁵, Т. Н. Сенигова²⁶ сияқты ғалымдардың еңбегінде жақсы баяндалған. Халықтың еңбек процесінде, күнделікті істеп жүрген шаруашылығында пайда болған сан алуан кәсіби сөздердің халық игілігіне асып, әдеби тілден орын алуы да хақ. Кәсіби сөздің қай түрі әдеби тілге ену керек, кәсіби лексика деп нені түсінеміз деген мәселелер қазақ тіл білімпаздары І. Кеңесбаев²⁷, Ғ. Мұсабаев²⁸, М. Балақа-

¹⁹ Бартольд В. В. Очерки истории Семиречья. — Соч. М., 1963, т. 2, ч. 1.

²⁰ Бернштам А. Н. Памятники старины Таласской долины. Алма-Ата, 1941.

²¹ Массон М. Е. Старый Сайрам. — Изв. Среднеазиатского комитета памятников страны. Ташкент, 1928, вып. 3.

²² Марғұлан А. Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. Алма-Ата, 1950.

²³ Қожемяко П. Н. Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины. Фрунзе, 1959.

²⁴ Васильев В. А. Проект орошения долины реки Чу в Семиреченской области. Петроград, 1915.

²⁵ Ақышев Қ. А., Байпаков Қ. М., Ерзакович Л. Б. Древний Отрар. Алма-Ата, 1972.

²⁶ Сенигова Т. Н. Средневековый Тараз. Алма-Ата, 1972.

²⁷ Кеңесбаев С. Қ. К вопросу изучения профессиональной лексики. — Тр. Ин-та языкознания АН КазССР. 1963, т. 3.

²⁸ Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. Лексика. Фонетика. Алматы, 1975, 133-б.

ев²⁹, К. Аханов³⁰ және Ш. Сарыбаев³¹ еңбектерінде жақсы баяндалған. Әсіресе соңғы еңбекте жергілікті жерде айтылатын кәсіби лексиканы әдеби-кәсіби, диалектілік-кәсіби лексика деп екіге бөліп, осының алдыңғысынан әдеби тілімізге енгені де, еруге мүмкіндігі молы да деп айтқаны құптарлық жағдай. Осы тұрғыдан алғанда бір кезде жергілікті тіл ерекшелігі болып саналған дақыл, диқан, мұрап, қоза, пая сияқты, т. б. сөздердің қазір диалектілік шеңберден шығып, әдеби тілден мықтап орын алғаны осыған дәлел болса керек.

Оңтүстік говорлар тобынан жиналған бау-бақша, егін, ирригация, өсімдік атаулары және мал шаруашылығына байланысты кейбір атауларды беріп отырмыз. Олардың дені экспедиция кезінде сөз қадірін білетін сұңғыла қарттардан жиналған. Бұлардың көбі әдеби тілден орын алып, тіл байлығымызды молайтатын сөздер.

* * *

Әдетте әдеби тіл мен диалектінің қарым-қатысы жайлы сөз болғанда, жергілікті халықтың ауызекі тілінен жиналған халық байлығының қажетіне асып, тілдік байлығымызды байытуға үлес қосатыны қайсы деген мәселе сөз болса керек. Бұл жағынан алғанда оңтүстік өңірдегі тұрғындар тілінен жиналған материалдардың берері де мол. Зерттеліп отырған аймақта бау-бақша, егін, т. б. шаруашылыққа байланысты атаулар мол болумен қатар, өсімдіктер дүниесіне бай екенін атап өтуге болады. Бұған Қазақстанның оңтүстік өлкесінде табиғатының байлығы — бір шеті Асқар биік Алатау, соның сай саласы сылдырап аққан өзен, бұлаққа толы алқаптары болса, екінші жағы қыратты, құмды, далалы аймағымен жалғасып жатады. Климаты жылы, осындай алқапта не түрлі ағаштар, гүлдер, шөптер өседі. Неше алуан ауруға шипа болатын, емдік дәрі жасайтын шөптер кездесе-

²⁹ Балақаев М. Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері. Алматы, 1965, 34—35-б.

³⁰ Аханов К. Қазақ тілі лексикасының мәселелері. Алматы, 1955, 54—55-б.

³¹ Сарыбаев Ш. Ш. Казахская региональная лексикография. Алма-Ата, 1976, с. 144—162.

ді. Сөз жоқ осы өсімдіктің сан түрлі аттары да бар. Бұл өсімдіктердің ботаниктер тарабынан зерттеліп, шаруашылық, медициналық қасиеттеріне зор көңіл бөлініп жиналуда. Алайда осының қазақ атауларына соңғы кезде ғана көңіл бөліне бастады. Өсімдік атауларының әлі де жетік жиналмағанына, түсіндірме, екі тілдік және биологиялық сөздіктерде өсімдіктер дүниесіне байланысты қазақша атаулардың аз кездесетіні дәлел болса керек.

Оңтүстік өлкеде өсімдіктер атауларының мол екеніне XI ғ. Жетісу өңірінде туып өсіп өмір сүрген, артына үлкен «Түркі халықтарының лұғаты» атты үлкен мұра қалдырған М. Қашқари да дер кезінде аса назар аударған болатын. Оған М. Қашқари сөздігіндегі неше түрлі өсімдіктердің аттарының берілуі дәлел бола алады. Оңтүстік говорлар тобын зерттеу кезінде жергілікті көне көз, сұңғыла қарттармен, әсіресе тау мен даланы көп аралаған ақсақалдармен әңгімелесе, біраз жерді бірге аралай жүре біз де осы алқапта кездесетін ағаш, гүл, өсімдік атауларын жидық. Және сол материалдарды М. Қашқари сөздігімен салыстырдық. Осындай зерттеулерге қарағанда, оңтүстік өңірде айтылатын *арпаған, арпа, алиша, ажырық, алма, балдыр, бағ, бидай, бұршақ, бұтақ, бұға, еңлік, ышқын, көрпе, жантақ, дарбыз, киік* (киік оты), *кекіре, көбірген, көрпе от, қайың, қамыс, қара өрік, қарамық, қараған, қара от, қонақ, қат* (үш қат), *бұрыш, сарымсақ, сары өрік, терек, тобылғы, шешек, шыбық* тәрізді өсімдік атауларының М. Қашқари сөздігінен орын алуы соған дәлел болса керек.

Бұл арада оңтүстік говорлар тобында кездесетін өсімдік атауларын сөз еткенде, әдеби тілде жиі қолданылатын және көпшілік қауымға көптен танымал *қарағай, қайың, терек, итмұрын, алма, өрік, қарағаш, қызғалдақ, сарғалдақ*, т. б. сол сияқты атауларды сөз етпей, әлі де болса қағаз бетіне түспеді-ау, әдеби тілімізден орын алмады-ау деген өсімдік атауларын беруге тырыстық. Ол жөнінде төменде сипаттамасымен берілген сөздерге назарларыңызды аударамыз.

Әрине бұл атаулар көпшілікке беймәлім, ал кейбіреуі кездесе қойса да, аз айтылады. Кейбір атаулар әдеби тілімізде қолданылғанымен ол өсімдіктердің басқаша түрлері кездескендіктен біз соны беріп отырмыз.

Мысалы әдеби тілдегі жусан деген атауды көпшілік халық білгенмен, оның *арқар жусан, боз жусан, көк жусан, ақ жусан, шағыл жусан, мық жусан* деген түрлерін біле бермейді. Жұмыста осы жағына көңіл бөлінді.

Оңтүстік алқаптан жиналған өсімдік атауларының ауа райы салқын, жер бедері бөлек Қарағанды, Көкшетау, Солтүстік Қазақстан тұрғындары тілінде кездесе бермейді. Бұл жердегі далалы, құмды жерде өсетін кейбір өсімдік атаулары ғана ұқсас болып келеді.

Ауа райы және жер бедері ұқсас тау бөктерінде тауда өсетін өсімдіктер аттары да бірыңғай қолданыла бермейді. Мысалы, Алматы, Жамбыл атырабында өсетін кейбір өсімдіктер Талдықорған, Семей жерлерінде бірдей қолданыс тауып отыр. Бұған *арқар жусан, итсигек, итқонақ, қозы құйрық, қой бүлдірген, қойқаранжы, сарысаған, тамыр дәрі, текесақал, түйе бүлдірген, балдырған, шүкір, бозбұға, шай шөп, үшқат* өсімдіктерінің бірдей айтылуы дәлел.

Дәл осы оңтүстік өңірлерде қолданылатын кейбір өсімдік атаулары Семей, Аякөз маңындағы тұрғындар тілінде басқаша айтылатынын экспедиция кезінде қарттармен әңгімелескенде аңғардық. Оңтүстік өңірде қолданылатын *ақтаспа* орнына Семей облысында *таспа қу, балжуран* орнына томар бояу, еркек шөбін май сасыр, көбіргенді саумалдық, көкбас бедені тасжарған, кеуренді күшала қурай, желкен орнына жылқы сарымсақ сөздерінің айтылуы дәлел. Тіпті, Алматы мен Жамбыл тұрғындары тілінде де бір өсімдікті әр түрлі атау кездеседі. Мысалы су бойына шығатын кішкене жапырақты жамбылдықтар *қозықұлақ* деп атаса, алматылықтар *иманжапырақ* дейді. Мұнда алдыңғысы жапырақтың үлкендігі, ұқсастығы қозы құлағындай болғандықтан атаса, соңғы аталуы оның көз ауырғанда, жара шыққанда емге пайдаланып, емдік қасиетін ескеріп, аталған болуы керек. Сондай-ақ Жамбыл тұрғындары тіліндегі қой үстіне жабысатын тікенді *үйғақ* деп атаса, Алматы облысындағы тұрғындарда бұның орнына *бүрме тікен, ошаған* сөздері қолданылады. Мүмкін бұндай бір өсімдік атауы әр жерде әр түрлі аталып, оның синонимдері әлі де болса ұшырауы мүмкін. Оны анықтау үшін әлі де зерттеу, салыстыру жұмысын жүргізуді керек етеді.

Осы секілді Алматы, Талдықорған жерінде биік тау-

лы аймақта өсетін *топын, күлкіл әпшін, аққодол, сепсеқуыр* атаулары да басқа жерлерде кездесе бермейді.

Осы күнгі жарық көрген биологиялық, ауылшаруалық және басқа сөздіктерде әлі де қамтылмай жүрген оңтүстік өңірде кездесетін мынандай сөздерді атауға болады: *Аққодол, ақбас, арпақан, атшоқай, аясырақ, асай-мүсей, алтықана, арқар жусан, бәрні, бозбұға, бұйра жапырақ, бүйірғұм, баутек қурай, балқорғасын, бөлтірік, біргез, баласы жапырақ, бие бау, бал оты, баттауық, бетебоз, бұрма шөп, бұзаубас, балжуран, дүнген чай, доңыз қоға, доңыз, доңыз өлең, дозғақ, еңілік, есек жоңышқа, кәтіреңкі, кемпіршаш, көкбас беде, күреңсе, көбірген, допяз, жер шай, жер сана, жер бауырсақ, жыбыр, итемген, жылан түмес, илан, ит бүлдірген, кеурек, көкемарал, күлкіләпшін, күйік сары, кәріқыз, күйреуік, кәлуен, кеуіл, кермексабы, көкбас, көрқара, көкқасқа, қара тұяқ, қой қызғалтақ, қой бүлдірген, қойқаранжы, қырықбуын, қараматау, құлманбес, қарандыр, құлшай, құлманкөде, құртқишаш, қызылтамыр, қарамесек қышы, қарабарқын, қандым, қоянқарта, қоянжын, қоянсүйек, лақса, мық жусан, май шөп, майқара, морттық, найзақара, ойсораң, өнбе, сарандыз, сарысаған, сарыбас қурай, сепсеқуыр, сораң, сүйрік, сырттансабақ, сіңбірік, пияу, топын, таң қурай, тамыр дәрі, тарлау, түйе бүлдірген, татыран, тартар жапырақ, теңге жапырақ, шүкір, шағыл, шытыр, ышқын, ызықу, илан сияқты өсімдік атаулары жарық көрген сөздіктерде кездеспейді. Міне сондықтан да әдеби тілді байытуға бірден бір өз үлесін қосатын, оның сөз байлығын көбейтетін сөздер өсімдік атаулары болғандықтан біз мұнда оңтүстік говорлар тобында кездесетін сөздерді молдап беріп отырмыз. Бұлардың қай-қайсысы болмасын әдеби тілге еніп, сөздікте өз орнын алатын сөздер.*

Әдеби тілде орысша аталып, бірақ соның қазақша баламасы бар сөздер де кездеседі. Мысалы, *малина* өсімдігін әдеби тілде осы тұрғыда атаса, оңтүстік өңірдегі тұрғындар тілінде *таңқурай* сөзі кездеседі. Сондай-ақ смородинаның жергілікті халық тілінде *маралоты* деген атауы бар. Дәл осыларды әдеби тілге алуға әбден болады.

А қ қ о д а л — жалғыз-жалғыз болып тасты жерде

өсетін өсімдік. *Аққодалдың түйін тастаған тамыры болады, соны дәріге пайдаланады.*

Арча — таулы жерге шығатын ағаш. *Көп ауырған адам қайнатып арчаның суына түседі. Арчаның көгін, жапырағын қайнатып, іскен адамды соған шомылдырып емдейді.*

Ажырық — 1. Аласа, тамыры айқасып өсетін өсімдік. *Ажырықты көк күйінде мал жемейді* (Т.-қорғ., Панф.). 2. Құмды жерге өсетін, тамыры ұзын, түсі жусанға ұқсас ащылы шөп. *Ажырықты күзге қарай сиыр жейді* (Қ.-орда).

Адыраспан — құмға, далалы жерге өсетін, қурағанда түйе жейтін өсімдік.

Ақбас — құмды, қырат жерге шығатын, жапырақты шөп. *Ақбасты ешкі жейді* (Қ.-орда).

Ақшеңгел — түсі қоңыр көк, ұзындығы 1—2 метрдей, басы бүршікті, дәнді қауылдырығы майда, бозға шығатын шөп. *Ақшеңгелдің дәні қарамықты, оны ешкі мен қой сүйсініп жейді* (Қ.-орда).

Арпақан — шөлді жерге, қақтың айналасына шығатын, ұзындығы 20—30 см-дей өсімдік. *Арпақанның басындағы дәні арпа сияқты, март—апрель айында ғана өмір сүреді* (Қ.-орда).

Атшоқай — сабақты, бүршікті өсімдік. *Атшоқай өзен, көл жағаларына шығады, күздігүні піседі. Атшоқайды қазып, адам жейді.* Бұл өсімдікті Ұлытау маңындағы тұрғындар буылдық деп атайды.

Аясырақ — аласа болып шығатын өсімдік (Қ.-орда).

Асай-мүсей — қабығы сай-сай болып өсетін, ұзындығы үш метрдей болып өсетін ағаш. *Асай-мүсей тез жарылады.* Қырғыз тілінде — *аса-мүсе.*

Алтықана — алабота сияқты тарбиып шығатын өсімдік.

Арқар жусан — таулы, тас-тасқа, күнгеі жерге шығатын жусанның бір түрі. Жалпақ, дөңгелек-дөңгелек жабысып жататын, қой аузына ғана ілінетін жусан. *Арқар жусанды арқарлар күзде жейді. Арқар жусан иісті болады.*

Ақтаспа — тасты жерге шығатын теріскен тәрізді бұталы шөп. Сорайып-сорайып шығады, отынға пайдаланады.

Балдырған — өзен бойына шығатын, сабағы ұзын іші қуыс, солқылдақ өсімдік. Түйе жейтін шөптің бір түрі. Бұны сусамыр деп те атайды.

Балықкөз — сорлауыт жерге шығатын, тамыры тереңге бармайтын, биіктігі 10 сантиметрдей өсетін өсімдік. *Балықкөз кешірек, майдың аяғында шығады. Балықкөзді ешкі сүйіп жейді.*

Биеқарын — басында дәні бар, жылқы жейтін шөп. *Биеқарынның дәнін қуырып жеуге де болады.*

Бәрпі — таулы жерге шығатын, биіктігі 10 сантиметрдей дәрі шөп. *Бәрпінің тамырын қайнатып ішеді. Бәрпі алғаш шыққанда, көкбас болып шығады.*

Бүргек — жусан сияқты басының бүрі бар шөп. *Сарғауда бүргек деген шөп шығады.*

Баялыш — құмға шығатын бозғыл, аласалау келген тікенді өсімдік. *Баялыштың жапырағын мал жейді. Баялышты отқа жаққанда түтіні аз шығады.*

Бүрме тікен — қойдың үстіне жабысатын тікен. *Бүрме тікен ошағаннан үлкен болады (Жамб.).*

Бозбұға — тамырынан дәрі жасайтын, жусан тәрізді таулы жерге шығатын өсімдік. XI ғ. М. Қашқари сөздігінде (III, 244) бозбұғаны дәріге пайдаланатын өсімдік деп берген.

Атқұлақ — таулы жерде су бойында өсетін өсімдік. Атқұлақ өте биік болып өседі. *Атқұлақтың жапырағы қар екі жауғанша құрамайды. Қол сарсу болғанда, атқұлақтың жапырағын мыжып-мыжып қолға тартса, тез жазылады.*

Бұйра жапырақ — үлкендігі қолдың басындай, бір жағы қолдың алақанының тарамындай, екі жағы түк-түк болып келетін жапырақ. *Бұйра жапырақты түйе жейді. Бұйра жапырақты тіске үйкелеп, ауыз тазалайды (Т.-қорғ., Панф.).*

Бүрге тікен — түйме-түйме болып келетін, қозының құмалағы сияқты тікен. Бұны кей жерде ошаған деп атайды. *Бүрге тікенді түйіп, сулап, жаншып жіберіп суын тамызса, қанды тоқтатады (Т.-қорғ., Панф.).*

Бұйырғын — далалы, қырқалы жерде өсетін, тарам-тарам болып шығатын өсімдік. *Бұйырғын Сарыбұлақта көп шығады (Т.-қорғ., Панф.).*

Балоты — түсі көк, майда жапырақты, көп буын-

ды, бойы жарты метрдей, алапқа, табанға шығатын ащы шөп. *Балотын күз айында түйе жейді. Оны жылқы, қой жемейді.*

Балықкөз — сортаң топырақты жерге шығатын өсімдік. *Балықкөздің ұзындығы 10—12 см, ұсақ тікені бар, жапырағына жабыса біткен домалақ дәні балық көзіне ұқсас болады (Қ.-орда).*

Балқурай — басы бүршікті, қауылдырығы жіңішке, бойы жарты метрдей, тал-тал табанға шығатын дәмі кермектеу шөп. *Балқурайды қой жейді (Қ.-орда).*

Баттауық — ылғалды жерге шығатын өсімдік. *Баттауықтың майдалау қара бидайдың дәніндей қара түсті дәні бар, ұзындығы 20—30 см-ден аспайды.*

Бетебоз — құмда өсетін, бозғыл, аласа ғана шөп. *Бетебозды сиыр, жылқы жейді (Қ.-орда).*

Баубек қурай — бойы ұзын болып келген сары қурай шөп. *Баубек қурайды торсылдақ қурай сияқты отқа жағады.*

Борық — қамыстың түпкі тамыры, ақ сүйрігі (Қ.-орда).

Боз — далада өсетін көде. *Бұл қонған жеріміздің маңайында боз көп (Қ.-орда).*

Бозғонақ — түсі қоңыр, бойы қарыстай, ұсақ жапырақты, басы бүршікті табанға шығатын шөп. *Бозғонақты қой көп жемейді (Қ.-орда).*

Бұйырғын — құмға шығатын тақырлау шөп. *Бұйырғынды түйе жейді. Бұйырғын жеген түйе тез семіреді (Қ.-орда).*

Бұрма шөп — түсі боз, кісі бойындай биік, түп-түп болып құмақ жерге шығатын шөп. *Бұрма шөпті қой, түйе жейді. Бұрма шөптің тамырын ұнтап, қазанға салып қайнатып, сары бояумен тері бояйды (Қ.-орда).*

Бұзаубас — тақырға шығатын, басында дәні бар өсімдік. *Бұзаубасты қой жейді.*

Біршылдақ — түсі жасыл көк, бойы тізеден асатын, жапырағы жіңішке, тақырға шығатын шөп. *Біршылдақты түйе сүйсініп жейді (Қ.-орда).*

Балқорғасын — тауға шығатын көк басты қурай. *Балқорғасынды мал жейді.*

Бөлтірік — жалғыз-жалғыз болып шығатын улы шөп. *Бөлтірікті қой жесе өліп қалады.*

Бүргез — тауда болатын өсімдік түрі.

Бүйірғұм — тарбайып шығатын қызылша сияқты батпақты жердің өсімдігі. *Қыста да көк болып тұрады. Бүйірғұмды қой ғана жейді.*

Боз жусан — түрі боз, сабағы жоқ аласа өсетін жусан түрі.

Бақа терек — тарбиып шығатын теректің түрі. *Бақа терек ақ терек пен көк теректен гөрі мықты болады.*

Балғын — ырғай сияқты ағаш. *Балғын тауда өседі.*

Балжуран — таулы жерде өсетін адам жейтін өсімдік. *Балжуранның тамырын кептіріп тері бөйді.*

Биебау — бидай бас, ұзын сабақты шөп. *Биебау араласып, қалың шықса шауып алады.*

Бұрма — теріскен тәріздес, арша тұқымдас, басы майда, биіктігі метрге жететін өсімдік (Қ.-орда, Сыр.).

Еңілік — тамыры тереңге кететін, бойы аласалау, түсі қызыл, таулы, құмақты жерге шығатын өсімдік.

Кәтіреңкі/қатыреңкі — қара ағаштан қатты, жуандығы білектей, түбі боз, таулы жерге шығатын өсімдік. *Кәтіреңкі түбірінен шөміш, астау жасайды.*

Кемпіршаш — тарам-тарам болып шөлді жерге шығатын, биіктігі 20—30 см-дей, қой жейтін шөп.

Көк бас беде — таулы жерге шығатын жоңышканың бір түрі.

Қазтаңлай — су жағасына шығатын, қаздың таңдайына ұқсас, қызғалдақтан кішкене 6—7 см жапырақ. *Қазтаңлайдан жер чай жасайды. Қазтаңлайды қазанға қайнатып, күнге кептіріп чай жасайды* (Т.-қорғ., Панф.).

Қарабарақ — аласа, сексеуіл тәрізді қатты ағаш. *Қарабарақ қызулы отын.*

Қозықұлақ — су жағасына шығатын үлкендігі қозының құлағындай жапырақ түрі. *Көз ыстықтанып ауырғанда, қозықұлақты көзге тартады.*

Дүнген чай — ерменнің гүлденген шашағына ұқсас өсімдік. *Дүнген чай Кегенде көп өседі. Дүнген чайды жел ауруға пайдаланады* (Т.-қорғ., Панф.).

Доңыз қоға — түсі қара қоңыр, бойы метрдей

сулы, табанды жерге шығатын қоға. *Доңыз қоғаны сиыр көп жейді* (Қ.-орда).

Дүзген — қырлы жерге шығатын, аласалау болып өсетін отындық ағаш түрі.

Дозғақ/тозғақ — қоғаның басы. *Дозғақ қурағанда желге ұшады* (Қ.-орда).

Доңыз өлең — суы шылқылдап жататын сазға шығатын өсімдік. *Доңыз өлеңді мал жемейді, суықта шошқа оранып жатады.*

Есек мия — түсі сұр көк, бойы 3—4 қарыс, сабағы жуандау, бұтағы майда, аңызға шығатын шөп. *Есек мияны мал жемейді* (Қ.-орда).

Есек жоңышқа — қырға шығатын жоңышқа. *Есек жоңышқа өте биік болып шығады.*

Допияз — сабағы жуаның сабағындай ақ түсті, қышқыл дәмді өсімдік. *Допияздың жуандығы шынашақтай болады, таулы, тасты жерге шығады.*

Еркек — құмды жерде шоқ-шоқ болып өсетін, мал қысы-жазы бірдей жейтін өсімдік. Семей облысының Аякөз ауданында бұл өсімдікті *майсасыр* деп атайды. Қөкшетау облысының Қызылту ауданында *еркек* деп биіктеп өскен шөп түрін айтады.

Жалманқұлақ — жапырағы ұсақтау келген, сор жерге шығатын жапырағы кішірек болып келген өсімдік. *Жалманқұлақты түйе, ешкі сүйсініп жейді.*

Желкек — ұзындығы бір қарыстай, сүт шығып тұратын өсімдік. *Желкекті қойдан басқа мал жемейді.*

Желкен — ұзындығы 10—15 сантиметрдей, сабағының жуандығы саусақтай, тарамданып екі-үш-төрттен шығатын өсімдік. Семей облысының Аякөз тұрғындары тілінде бұл өсімдікті *жылқы сарымсақ* деп атайды.

Жаужұмыр — түбіндегі түйіні татыраннан кішілеу таулы жерге шығатын өсімдік.

Жершай — биіктігі 10—15 см-дей жапырақты өсімдік.

Итемген — қабығы алынатын у шөптің бір түрі. *Итемгенді түйенің қышымасын, жылқының қыршаңқысын дәрілеуге пайдаланады.*

Итқонақ — аңызға, арық жағасына, бау-бақша арасына шығатын басы тарыға ұқсас, дәні бар өсімдік.

И л а н — 1. Жапырағы сүтті болатын өсімдік. Иланды апиын сияқты сүтін кеседі. Сол қатқан кезде қырып алып, емге пайдаланады; 2. Қатқылға, құмға шығатын өсімдік (Қ.-орда).

Жы л а н т и м е с — бетегелі, таулы жерге тал-тал болып өсетін, басында ерменнің бүріндей бүрі бар шөп. *Жылан тиместің* бойы бір қарыстан артықтау келеді. Гүлінің бәрі бірсыдырғы шығады.

Ж а н т а қ — тікеннің бір түрі. Түйе сүйсініп жейді.

Ж а л м а қ қ ұ л а қ — түрі көк, қыста да қурамайтын шөптің түрі.

Ж а б а й ы ш ө п — далалы жерге шығатын табиғи шөп.

Ж е р с а н а — түп-түп болып көкпеңбек болып шығатын шөп түрі.

Ж е р б а у ы р с а қ — бауырсақ сияқты жусанға, шөпке жабысып өсетін өсімдік. *Жер бауырсақты қуығы тұтылған адам емге ішеді.*

Ж е р б ә р п і — дәрі жасайтын шөп түрі.

Ж ы б ы р — шытыр сияқты көкшіл шөп. *Жыбырды қой жесе жыбырлап өліп қалады.*

И м а н ж а п ы р а қ — су жағасына шығатын жапырақ. Бұны тартар жапырақ деп те атайды. *Иман жапырақты жараға тартады.*

И л а н — құмды жерге төрт-бес тал болып шығатын өсімдік... *Иланның талын қырқып, шыққан сүті қатқан соң, жел ауруға қайнатып ішеді.*

К ө б і р г е н — формасы пияздай, іші қуыс, үзсе сүт шығатын таулы жер өсімдігі. *Көбірген жеген биенің қымызы күшті болады.* М. Қашқари сөздігінде *ковурган* (I, 476) тау пиязы деп берілген. Мұны Аякөз тұрғындары *саумалдық* деп атайды.

К е к і р е — егін арасына шығатын дәні бар ашты шөп. Бұны түйе, ешкі жейді. М. Қашқариде *кэкра* (I, 398) түйе жейтін шөп деп берілген.

К е у р е к — құмды жерде өсетін, емдеуге пайдаланылатын шөп. *Желі бар адам кеуректі қайнатып суына түседі.* Бұл өсімдікті Семей облысының Аякөз ауданында *күшала құрай* деп атайды.

К ү р е ң с е — таулы жерде өсетін, мал сүйсініп жейтін шөп. *Күреңсені жылқы сүйсініп жейді. Күреңсе көктем шөбі.*

Көкемарал — таулы жерге күнгейге өсетін, тамыры жіңішке жалғыз-жалғыз болып шығатын, гүлденгенде басында гүлі бар өсімдік. Шай сияқты иісті болады. Солма болған түйеге көкемарал қайнатып күй дейді.

Киік оты — тырбиып шығатын боз шөп.

Кереңқұлақ — саңырауқұлақтың кішірек болып шыққан түрі.

Күлкіләпчін — қар кеткен кезде тау басына қара қошқыл болып шығатын өсімдік. Гүл болып шығады. *Ыстықтанған адам күлкіләпчінді қайнатып, сүтін ішсе жазылады* (Т.-қорғ., Панф.).

Кәріқыз — Шытыр сияқты шөп. Дәні бидайдай, иіріліп шығады. *Кәріқыз киімге жабысқақ болады.*

Киікжүн — таудың басына шығатын қысқа шөп.

Көкбас — көк гүлі бар, құрай сияқты шөп.

Көкжусан — сыпырғыш жасайтын, отқа жағатын сидиып өскен жусанның бір түрі.

Күйіксары — таулы жерге шығатын өсімдік.

Күреңсе — таулы жердің өсімдігі.

Күшала — тамыры картоп сияқты тауға шығатын улы өсімдік. *Күшаланы кейде қымызға қосады. Өкпеге суық тигенде күшаланы темекі қып тартады* (Т.-қорғ., Панф.).

Күйреуік — басы шашақ-шашақ, түбі бірігіп шығатын шөп. *Күйреуік топ-топ боп шығады* (Т.-қорғ., Панф.).

Кәлуен — қатқыл, бозғыл жерге шығатын өсімдік. *Кәлуеннің басында бүршік дәні болады, бойы 30—40 см-дей* (Қ.-орда).

Кеуіл — түсі сарғыштау, бойы бір метрдей тақырға шығатын шөп. *Кеуілді түйе сүйсініп жейді* (Қ.-орда).

Кермексабы — қуан, тақыр жерге шығатын өсімдік. *Кермексаптың ұсақ жапырағы болады, май—август айларында өмір сүреді. Кермексабын түйе жейді* (Қ.-орда).

Көрқара — түсі қара, ұсақ бұтақты, басы бүршікті, бойлы, кебірлеу жерге шығатын ащы шөп (Қ.-орда).

Көкқасқа — құмдақ жерге шығатын, түйе сүйіп жейтін шөп.

Күйреуік — түсі боз, басы бүршікті, түп-түп боп, құмақ жерге шығатын шөп. Сортаң жерге шығады. *Күйреуіктің биіктігі жуадай, түйе сүйсініп жейді.*

Күйреуік жеген түйе жақсы семіреді (Қ.-орда).

Көкпек — жусанның сүйекті түрі. Көкпектің басын қой жейді, отын үшін де пайдаланады.

Қара тұяқ — дәні қонақ дәніндей, далалы жердің өсімдігі.

Қозықұйрық — саңырауқұлақтың үлкен болып шыққан түрі.

Қой қызғалдақ — түрі қара қызыл болып келген тау қызғалдағы. Қой қызғалдақты қой ғана жейді. Қой қызғалдақтың түйіртпек-түйіртпек дәні болады. Одан моншақ жасайды.

Қой қаранжы — далалы жерде өсетін дәрі шөп. Адам жөтелсе, қой қаранжының өзін қайнатып жейді, ат жөтелсе, қой қаранжыны аузына тартады.

Қырықбуын — буын-буын болып шығатын өсімдік.

Қарандыз — сазды жерде өсетін, түбін дәрі үшін пайдаланатын өсімдік. Кісі жөтелсе, қарандыз түбірін қазып, аршып аузына салады. Жылқы жөтелсе, аузына байлап қойса, соны сорып жүріп жазылып кетеді. Маңқа, мандам болған жылқыға қарандызды қайнатып құйып жазады.

Қарағай/қарағай қурай — қабығы алынатын қара сораның бір түрі.

Қарауғарғасын — өзекті болып келетін жапырағы үлкен қара топырақты таулы жерге шығатын өсімдік. Тамырын дәрі ретінде пайдаланады. Бұны сепсеқуыр деп те атайды (Т.-қорғ., Панф.).

Қараот — изен, жусан сияқты дала шөбі (Т.-қорғ., Панф.).

Бозот — бетеге, күренсе сияқты шалғын, тау шөбі. Қазан ұрған соң бозот қурайды (Т.-қорғ., Панф.).

Қараматау — Іле бойына шығатын, түп-түп болып өсетін өсімдік. Қараматаудың бір түбіне бір қой жейді (Т.-қорғ., Панф.).

Құлманбес — құмда өсетін өсімдік. Құлманбестің түп жағы көк, бас жағы ақ болып келеді. Құлманбесті мал сүйсініп жейді (Қ.-орда).

Құлманкөде — құмды жерде, тарбықтау болып өсетін өсімдік. Құлманкөде жұмсақтау келеді, жылқы сүйсініп жейді (Қ.-орда).

Қ ұ р т қ а ш а ш — тал-тал болып шығатын, ұзындығы жарты метрге баратын өсімдік. *Қ ұ р т қ а ш а ш т ы ң жас кезінде көк гүлі болады, июнь айынан бастап құқыл тарта бастайды* (Қ.-орда).

Қ ы з ы л т а м ы р — түсі қызғылт, бойы метрдей, бұтақсыз жапырағы жіңішке ойға, табанға шығатын шөп. *Қ ы з ы л т а м ы р д ы қой сүйіп жейді* (Қ.-орда).

Қ и я қ — құмға шығатын, басында бидайдың дәніндей дәні бар, мал жейтін шөп (Қ.-орда).

Қ ы з ы л ш а — түсі көк, шыбықты, ұсақ жапырақты, кісі бойлы құмаққа шығатын шөп. *Қ ы з ы л ш а н ы жылқы сүйіп жейді* (Қ.-орда).

Қ а р а м е с е к қ ы ш ы — дәні бар майда өсімдік.

Қ а р ғ а т ұ я қ — құмға шығатын түрі көк, сүйірленген жапырағы бар өсімдік. *Қ а р ғ а т ұ я қ көп бойлап өспейді, қой, ешкі сүйсініп жейді* (Қ.-орда).

Қ а р а к е н е й — құмды жерге шығатын жеміс. *Қ а р а к е н е й д і қазып алады да жей береді* (Қ.-орда).

Қ а р а б а р қ ы н — сор, ащы жерге шығатын, биіктігі жарты метрдей, бұта сияқты өсімдік. *Қ а р а б а р қ ы н н ы ң жапырағын түйе сүйсініп жейді* (Қ.-орда).

Қ а н д ы м — түсі қызыл, бойы үш метрдей, сабағы келсапқа жарайтын, қызылқұмға шығатын ағаш. *Қ а н д ы м суға төзімді, көпке дейін шірімейді* (Қ.-орда).

Қ а р а м ы қ — ақ шенгелдің басына шығатын, мейізге ұқсаған жеміс шөп. *Қ а р а м ы қ т ы теріп жейді. Қ а р а м ы қ табанды жерге шығады* (Қ.-орда).

Қ о я н қ а р т а — түп-түп болып шығатын, ұзындығы 20 см-дей құмдағы өсімдік. *Қ о я н қ а р т а н ы қоян, жылқы, қой көп жейді* (Қ.-орда).

Қ а р а н д ы р — қара жапырақты ұзын қара қурай. *Қ а р а н д ы р д ы отқа жағады.*

Қ ұ л ш а й — құмға шығатын, ақ тікенді келетін шөп. *Қ ұ л ш а й д ы ң басын сыпырып алып, көк шай жасайды.*

Қ ұ л қ а й ы р — басы гүлді болып өсетін биік шөп.

Қ о я н ж ы н — шөлді жерге өсетін түйе жейтін шөп.

Қ о я н с ү й е к — тарамдалып, тұзу болып шығатын тікенді, түбі томарлы өсімдік.

Қ ы л ш а — тастақты жерге шығатын, текесақал сияқты тарам-тарам болып өсетін өсімдік. *Қ ы л ш а н ы көктей отқа жағып, күлін насыбайға салады.*

Лақса — тікеннің түрі. *Лақсаның биіктігі тұсардан келеді, жұлғанда сүт шығады, жапырағы тырбыш шығады.*

Мортықбоз — түсі боз, жінішкелеу келген, сексеуілді жерде өсетін өсімдік.

Рауғаш — қымыз сияқты қышқыл дәмі бар, таулы жерге шығатын өсімдік. *Рауғаш июнь айында қата бастайды* (Жамб., Мер.).

Рауған — рауғаш сияқты сабағы жұмыр, қызғылдау тәтті жапырақ. *Рауған таудың басына, қорым тасқа шығады.*

Саумалдық — таулы жерде өсетін қымыздық тәрізді өсімдік түрі. *Саумалдық ақбоз болып тауда өседі.*

Торғай оты — Сортаң жерге шығатын тырбық шөп. *Торғай оты малдың күзде жейтін шөбі.*

Түйе кекіре — көкпенбек, бүршігі тікенді шөп.

Түйесіңір — түп-түп болып шығатын құмды жердің өсімдігі. *Түйесіңірді жазғытұрым мал жейді.*

Түлкі құйрық — құмды жерге шығатын, басында ұлпілдегі бар өсімдік.

Ұйғақ — кішкене дөңгелек тікен. *Ұйғақ қойдың жүніне көп жабысады* (Жамб., Шу).

Чай шөп — тауға шығатын шөп. *Чай шөптің түбін қайнатып, чай етіп пайдаланады* (Жамб., Шу).

Мық жусан — таулы жерде аласа болып өсетін жусан түрі.

Май шөп — жусанға ұқсаған, бүршікті, сұрғылтау, тамыры көк түсті шөп. *Қойдың жақсы көретіні май шөп* (Қ.-орда).

Майқара — жусанның бір түрі. *Майқара сырда сирек, қырда көп болады* (Қ.-орда).

Мортық — құмға шығатын шөптің бірі. *Мортықты мал сүйіп жейді* (Қ.-орда).

Мыңбас — түсі көк сары, бойы жарты метр, сабағы бұтақты, басы ақ бүршікті шөп. *Мыңбасты қой мен түйе жейді* (Қ.-орда).

Мысыққұйрық — биіктігі 30—40 см-дей, мысықтың құйрығына ұқсас, құмда өсетін өсімдік. *Мысыққұйрықты сиыр жейді.*

Найзақара — бойы бір метр, түсі қоңыр, сабағы

бүршікті, тақырға шығатын ащы шөп. *Найзақараны түйеден басқа мал жемейді* (Қ.-орда).

Ой сораң — құмды жерге шығатын шөп. *Ой сораңның қысқасы бір қарыс, ұзыны бір метрге дейін барады. Ой сораңды түйе сүйіп жейді* (Қ.-орда).

Өнбе — құмды жерге шығатын төрт түлік малдың бәрі жейтін шөп (Қ.-орда).

Сарандыз — сабағы кісі бойынан биік болып шығатын мал жемейтін шөп. *Сарандыздың тамырын қыршаңқы малды емдеуге пайдаланады.*

Сарыбас қурай шөп — басында гүлі бар шөп. *Сарыбас қурай шөп бидай орақтан өтіңкіреп барып қурайды. Сарыбас қурай шөпті қой жейді.*

Сарысаған — құмда өсетін шөптің түрі.

Сасыр — бастау жерде, төсте көп өсетін түйе мен қой жейтін өте күшті шөп. *Сасырды көп жеген қойдың сүті сасыр сасып кетеді.*

Сұңғыла — айдауға шығатын арам шөп. *Сұңғыла шықса, басқа өсімдіктерді өлтіріп жібереді.*

Сүмбіле — қауын арасына шығатын шөп.

Сырттан — қаңбақ секілді, тамыры білектей бірекі метр тереңдікке кететін өсімдік. *Сырттанның тамырын жазда жинап, қыста көтерем сиырға береді.*

Сепсеқуыр — өзекті болып келетін, жапырағы тарелкедей үлкен, жайлауға, қара топырақты жерге шығатын шөп. *Сепсеқуырдың тамырын қазып алады. Жел тиіп қол қақсағанда сепсеқуыр тамырын шыны түбіне жағып, буласа жазылады. Бұны қара уғорғасын деп те атайды* (Т.-қорғ., Панф.).

Саумалдық/қымыздық — щабель. *Бұның жапырағын қымыздық, сабағын саумалдық деп атайды* (Т.-қорғ., Панф.).

Сүттіген — биік, жапырақты өсімдік. *Сүттіген жапырағын кессе сүт шығады. Сүттігеннің сүтін теміреткіге жағады* (Т.-қорғ., Панф.).

Сиырқұйрық — ұзын, сары гүлді, көл жағасына, құмға шығатын шөп. *Сиырқұйрықтың түсі жақсы болғанмен мал жемейді.*

Сарысаған — гүсі сарғыш, буынды, тікенді, бойы қарыстай, жапырақсыз құмға шығатын шөп. *Сары-*

сағанды түйе жейді, жылқы, сиыр жемейді (Қ.-орда).

Соран — түсі алабота тәрізді, ұзындығы 50—60 см-дей өсімдік. *Сораңды мал аңылап керемет жейді* (Қ.-орда).

Сүттіген — құмды жерге шығатын, түйе ғана сүйіп жейтін шөп. *Сүттіген басын жеген түйеден көп сүт шығып тұр* (Қ.-орда).

Сүйрік — судағы, саздау жердегі шөптің жер бетіне шықпай тұрғандағы ақ сабағы (Қ.-орда).

Сырттансабақ — тамыры 1—2 м тереңдікке баратын, жуандығы білектей, қанбаққа ұқсас, құмды жердің өсімдігі. *Сырттансабақты көк кезінде түйе жейді.*

Сіңбірік — жұмсақ жерге шығатын өсімдік түрі. *Сіңбірік ақ шөп тектес. Сіңбірік жеген жылқы семіреді.*

Пиыу — жалғыз сабақ болып шығатын өсімдік. *Пиыудың түбірін қазып алып, жуып, кептіріп асыл товарларды бояса, оңбайды. Пиыуды аттың жауырына тартып, ем ретінде пайдаланады.*

Топиын — тау басына шығатын, басы шашақтанып өсетін өсімдік. *Топиын тамырын ыстық жел болып ауырғанда қайнатып ішеді.*

Таңқурай — малина. *Осы тауға таңқурай қалың өседі* (Т.-қорғ., Панф.).

Текесақал — суы көп, егістік жерге шығатын, ұзындығы 10—12 см. ұсақ жапырағы бар өсімдік.

Түйеқарын — жапырағы ұсақ, тікені бар, ұзындығы жарты метрдей, март — май айларында өмір сүретін шөп (Қ.-орда).

Тамыр дәрі — сабағы бозғыл, ұзындығы жарты метрдей, қырқада, құмақты жерде өсетін өсімдік. *Тамыр дәріні кейбіреулер бұрын ыстық желге пайдаланатын. Тамыр дәріні құрт ауруына да пайдаланады.*

Тарлау — шабындық шөп. *Тарлау биік болып өседі.* Тарлау жұртқа шығады.

Текесақал — бір түптен тік-тік болып, тарамдалып шығатын тастақты жердің өсімдігі. *Текесақал жусаннан аласа болады.*

Теріскен — далалы жерге шығатын, түйе, кейде жылқы жейтін, отынға пайдаланатын өсімдік.

Түйе бүлдірген — үлкендігі бармақтай, тұтас, алша сияқты бүлдіргеннің бір түрі.

Томар бояу — қырға, сортаң жерге шығатын өсімдік. *Томар бояудың тамырын күзде қазып алып, тері бояйды.*

Татыран — жапырағы да, түйіні де қызылшаға ұқсас, таулы жер өсімдігі. *Татыранды қазып алып, көтерем сиырға береді.*

Темір тікен — жантақ. *Отынға темір тікен жинап аламыз.*

Тышқан құлақ — үлкендігі теректің жапырағындай, биіктігі жерден 7—8 см-дей ғана көтерілетін жапырақ шөп. *Тышқан құлақ малды тез семіртеді* (Т.-қорғ. Панф.). Бұны жалайырлар *май жапырақ* деп атайды.

Теңге жапырақ — гүлді, жаңғыз сабақты болып шығатын өсімдік. *Теңге жапырақ жайлауға шығады, малдың бәрі жейді* (Т.-қорғ. Панф.).

Тартар жапырақ — су бойына шығатын бұжыр-бұжыр жапырақ. Оны жараға тартады. Бұны *иман жапырақ* деп те атайды (Т.-қорғ. Панф.).

Шүкір — шашақты, түсі қызыл болып келетін, түбірлі өсімдік. *Шүкір сабағы солқылдақ кезінде жеуге болады. Шүкір түбірімен тері бояйды.*

Шиқурай — жінішкелеу келген, сабағы тал-тал болып шығатын өсімдік. *Шиқурай жас кезінде сүтті болады. Мұны сүт қурай* деп те атайды.

Чашыратқы — далалы жерде өсетін, дәрі үшін пайдаланатын өсімдік. *Ауырған адамдар чашыратқыны қайнатып ішіп, суына шомылады.*

Шағыл — жусанның бір түрі, ең биік түрі.

Четен — жуандау, биік болып өсетін ағаш түрі. *Четеннен құрық және үйдің төбесіне салатын шабақ жасайды.*

Чырғанақ — бұтағы тікенді, аса жуан емес, іші сары, қатты ағаш. *Чырғанақты ыстық-суықта дәрі есебінде пайдаланған бұрын.*

Чілік — сазды жерге, қамыс арасына шығатын жінішке, ұсақ ағаш тал.

Чағыр жусан — ойда, далалы жерде өсетін биік жусан түрі (Т.-қорғ., Панф.).

Чытыр — түп-түп болып шығатын шөп түрі. *Чы-*

тыр далалы тақыр жерге шығады. *Жауын көп жылы чытыр көп болады. Чытыр қой, түйе, сиырды өлтіріп жібереді* (Т.-қорғ., Панф.).

Шақыр — құмды жерге шығатын, қой, ешкі, түйе жейтін жусаннан ұзын шөп.

Шайыр — ұзындығы 20 см-дей, жапырақты, шөл жерге шығатын өсімдік.

Чоқша — түп-түп болып шығатын көктем шөбі.

Чоқша көк — тарының басы сияқты болып шығатын өсімдік.

Чыралжын — шөптің бір түрі. *Ер Банан бұғып жатты чыралжында* (Жамб., Мер.).

Ыраң — көктемнің басында түп-түп болып шығатын, бойы аласа, жіңішке сабақты құмдауыт жердің шөбі.

Ілме тікен — сабағының биіктігі бір қарыстан аспайтын тікен түрі. *Ілме тікен адырға шығады.*

Ышқын — шүкір өсімдігінің екінші атауы. *Көп жесе, ышқын ауыртады.*

Үшқат — қабығы үш-төрт қабат мықты ағаш. *Үшқаттан ілгеріде садаққа оқ жонған.*

Ызықу — тал-тал болып таулы жерге шығатын өсімдік. *Ызықудың исі бір қысым.*

Ілан — қатқыл жерге шығатын тамыр-тамыр жеміс шөп.

ҚОРЫТЫНДЫ

Әдеби тілмен салыстырғанда оңтүстік говорлар тобының өзіне тән, басқа говорларда кездеспейтін сан алуан дыбыстық, грамматикалық, лексикалық ерекшеліктері бар. Өзіндік ерекшелігімен қазақ тілінің оңтүстік говорлар тобы батыс, шығыс, орталық-солтүстік говорлардан өзгешеленіп жатады.

Басқа говорлармен қарым-қатынасын сөз еткенде, негізінен, оңтүстік говорлар көп реттерде жеке диалект екенін танытып отырады. Басқа говорлармен ортақтық жағынан гөрі алшақтық жағы басым. Кейбір құбылыстардың қолданылуы, таралу шегі жөнінен шектес, қоныстас аудандарда қатар, параллель айтылу ұшырайды. Оны біз Талдықорған мен Семей облыстарының шектескен жерлерінде оңтүстік, шығыс говорлар тобында кездесетін ерекшеліктер қатар айтылып, кейде оңтүстікке тән құбылыстардың Семей территориясына өтіп кететін жәйттері байқалады. Мұндай жағдайларды Арқа мен Оңтүстіктің шектес аудандарында, оңтүстік пен батыстың жапсарлас жерлерінен көруге болады. Қызылорда облысы территориясында да батыс пен оңтүстікке тән ерекшеліктердің қатар қолданылып, кейде батыстың оңтүстікке, оңтүстік ерекшеліктерінің батысқа қарай өтуі байқалады. Бұған лингво-географиялық тұрғыдан жүргізілген зерттеулер көз жеткізді.

Оңтүстік говорлар тобының әдеби тілмен қарым-қатынасын сөз еткенде, әдеби тілімізде оңтүстік өңірден енетін, тілдік қорды байытатын көптеген сөздер бар екені

анықталды. Ондай сөздер егінге, бау-бақша, жеміс, өсімдік атауларына, қызылша, темекі, мақта, күріш шаруашылығы мен ирригацияға байланысты сөздер. Бұл атаулар Қазақстанның басқа аудандарында кездесе бермейді.

Басқа говорлар тобымен салыстырғанда оңтүстік өңірде көрші түркі тілдері: қырғыз, өзбек, ұйғыр тілдерінің әсерінің молдығы және өзбек тілі арқылы тәжік-иран тілдерінің ықпалы бар екені байқалды. Ондай әсерлер негізінен лексика саласында мол кездеседі. Сондай-ақ морфология, фонетика салаларында да ұшырап қалады.

Оңтүстік говорлар тобының басын біріктіретін, осы өңірге таралған кең аумақты құбылыстармен қатар, жеке говорлар шеңберінде ғана ұшырайтын тар аумақты құбылыстар да ұшырайды. Ондай өзгешеліктер тілдің фонетика, грамматика, лексика салаларында да кездеседі.

Фонетика саласында оңтүстік говорлар тобын ерекшелеп, соның бәрінің басын қосып тұратын, ортақ ерекшеліктерге аффикат *ч, ж, ңд* орнына *ңл* (маңлай) айтылып, *с — ш, т — д, ң — н* дыбыстарының алмасуы жатады. Сондай-ақ жуан дауыстылардың жіңішкеріп айтылуы (*а — ә*), ұяң дауыссыз орнына қатаңның (*б — п*) басымдылығымен сипатталады.

Фонетика жағынан да әр говорға тән өзіндік, тар аумақты ерекшеліктер ұшырайды.

Грамматика саласынан да зерттеліп отырған өңірдің бәріне бірдей тараған, ортақ құбылыстар жоқ емес. Атап айтқанда, осындай ерекшеліктерге қалау, тілек мағынасында айтылатын *-лы, -лі*, бұйрық рай қосымшасы *-қын, -ғын, -кін, -гін*, тәуелдіктің үшінші жағына *-сы, -сі* қосымшасының қосылуы, *бәрі* шылауының есімшемен тіркеспей, көсемше сөзбен тіркесуі (келгелі бері), *барғым бар, барғым жоқ* тіркесінің молырақ айтылуы жатады.

Грамматика саласында да әр говорға тән тар аумақты ерекшеліктер бар.

Фонетика, грамматика саласына қарағанда лексикалық ерекшеліктер молдап кездеседі. Олардың бірқатары, жоғарыда айтқанымыздай, әдеби тілімізді байытуға үлесін қосатын, егін шаруашылығына, ирригацияға, бау-бақша, өсімдік атауларына байланысты сөздер.

Енді бірқатары әдеби тілге ене бермейтін, оңтүстікке тән лексикалық ерекшелік болып саналатын сөздер. Олардың бірқатары оңтүстік говорлар тобына кіретін барлық говорларға тән құбылыс болып саналса, бірқатары жеке говорлар аумағында ұшырайтын өзгешеліктер.

Лексикалық жағынан бірқатар сөздер Талдықорған облысында әрі оңтүстікке, әрі шығыс говорлар тобына тән сөздер қатар айтылып келеді. Біраз сөздер Семей территориясына өтіп отырады.

Кейбір құбылыстардың таралу шегіне қарағанда көп жағдайда Шу, Шымкент, Ташкент, Қызылорда говорларына ортақ қасиеттер мол болып келеді де Жетісу говоры оқшауланып қалады.

Лингво-географиялық тұрғыдан зерттелгенде, әрі бұрын-соңды осы өңір жайындағы еңбектерді сын елегінен өткізіп, қолда бар материалға сүйенгенде, оңтүстік говорлар тобын Ташкент, Шымкент, Қызылорда, Шу, Жетісу, тәжік говорлары деп алтыға бөлуге болады.

ШАРТТЫ ТҮРДЕ ҚЫСҚАРТЫЛЫП АЛЫНҒАН СӨЗДЕР:

Алм. — Алматы облысы
Гв. — Гвардия
Еңб. — Еңбекшіқазақ
Жал. — Жалағаш
Жамб. — Жамбыл обл.
Жам. — Жамбыл ауданы
Жуа. — Жуалы
Кег. — Кеген
Қаз. — Қазалы
Қарат. — Қаратал
Қарм. — Қармақшы
Қор. — Қордай

Қ.-орда — Қызылорда
Қызыл. — Қызылқұм
Луг. — Луговой
Мақ. — Мақтарал
Мер. — Мерке
Сай. — Сайрам
Сар. — Сарыағаш
Тал. — Талас
Т. Қор. — Талдықорған
Ұйғ. — Ұйғыр
Шел. — Шелек
Шым. — Шымкент

М А З М У Н Ы

Кіріспе	3
<i>Бірінші тарау</i>	
Фонетикалық ерекшеліктер	11
Оңтүстік говорлар тобына ортақ фонетикалық ерекшеліктер	11
Оңтүстік говорлар тобының екі говорына тән фонетикалық ерекшеліктер	23
Ташкент говорының фонетикалық ерекшеліктері	26
Қызылорда говорының фонетикалық ерекшеліктері	30
Шымкент говорының фонетикалық ерекшеліктері	31
Шу говорының фонетикалық ерекшеліктері	33
Тәжік говорының фонетикалық ерекшеліктері	35
Жетісу говорының фонетикалық ерекшеліктері	37
<i>Екінші тарау</i>	
Грамматикалық ерекшеліктер	39
Оңтүстік говорлар тобына тән грамматикалық ерекшеліктер	39
Ташкент говорына тән грамматикалық ерекшеліктер	66
Шымкент говорына тән грамматикалық ерекшеліктер	67
Қызылорда говорына тән грамматикалық ерекшеліктер	69
Шу говорына тән грамматикалық ерекшеліктер	70
Жетісу говорына тән грамматикалық ерекшеліктер	71
Тәжік говорына тән грамматикалық ерекшеліктер	72
<i>Үшінші тарау</i>	
Лексикалық ерекшеліктер	74
Оңтүстік говорлар тобына ортақ лексикалық ерекшеліктер	77
Шу мен Жетісу говорларына ортақ сөздер	83
Ташкент пен Шу, Шымкент говорларына ортақ сөздер	84
Ташкент, Шымкент және Қызылорда говорларына ортақ сөздер	86
Шымкент, Қызылорда, Шу, Ташкент говорларына ортақ сөздер	86

Ташкент говорының лексикалық ерекшеліктері	88
Қызылорда говорының лексикалық ерекшеліктері	94
Шымкент говорының лексикалық ерекшеліктері	105
Шу говорының лексикалық ерекшеліктері	112
Жетісу говорының лексикалық ерекшеліктері	119
Тәжік говорының лексикалық ерекшеліктері	129
Оңтүстік говорлар тобының басқа говорлармен қарым-қатысы	132
Оңтүстік говорлар тобының батыс говорлар тобынан лексикалық айырмасы	133
Оңтүстік говорлар тобының орталық-солтүстік говорлар тобынан лексикалық айырмасы	136
Оңтүстік говорлар тобының шығыс говорлар тобынан лексикалық айырмасы	140
Оңтүстік говорлар тобының әдеби тілге қатысы	142
Қорытынды	162
Шартты түрде қысқартылып алынған сөздер	165

Окас Накисбеков

**ЮЖНАЯ ГРУППА ГОВОРОВ
КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА**

*Утверждено к печати Ученым советом Института языкознания
Академии наук Казахской ССР*

Рецензенты: кандидаты филологических наук
С. Омарбеков, К. Омиралиев, К. Айтазин

Зав. редакцией *М. А. Рашев*
Редактор *С. Айтмухамбетова*
Худ. редактор *А. Б. Мальцев*
Оформление художника *Н. Ф. Чурсина*
Техн. редактор *В. К. Горячкина*
Корректор *С. О. Каймулдина*

ИБ № 1203

Сдано в набор 31.03.82. Подписано в печать 25.08.82. УГ07117.

Формат 84×108¹/₃₂. Бум. тип. № 1.

Литературная гарнитура. Высокая печать. Усл. п. л. 8,8.

Уч.-изд. л. 8,7. Тираж 1300. Заказ 90. Цена 1 р. 50 к.

Издательство «Наука» Казахской ССР

Типография издательства «Наука» Казахской ССР.

Адрес издательства и типографии: 480021, г. Алма-Ата, Шевченко, 21

